

TAMID

REVISTA CATALANA ANUAL D'ESTUDIS HEBRAICS

Societat Catalana d'Estudis Hebraics
filial de l'Institut d'Estudis Catalans

<http://revistes.iec.cat/index.php/tamid> ISSN (ed. impresa): 1138-5561 ISSN (ed. electrònica): 2013-4029

13 2018

Institut
d'Estudis
Catalans

TAMID

SOCIETAT CATALANA D'ESTUDIS HEBRAICS
Filial de l'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS

TAMID

REVISTA CATALANA ANUAL D'ESTUDIS HEBRAICS

13

2018

ISSN (ed. impresa): 1138-5561
ISSN (ed. electrònica): 2013-4029
<http://revistes.iec.cat/index.php/tamid>

TAMID. REVISTA CATALANA ANUAL D'ESTUDIS HEBRAICS és una revista de recerca, de periodicitat anual (a partir del vol. 7), editada per la Societat Catalana d'Estudis Hebraics, filial de l'Institut d'Estudis Catalans. Publica treballs originals dels membres d'aquesta societat i d'altres estudiosos sobre judaisme i hebraisme, amb especial atenció al judaisme català medieval. També ofereix traduccions de treballs ja publicats per erudits de fora que mereixen ser coneguts entre nosaltres, recensions i reculls bibliogràfics. Es regeix pel sistema d'avaluadors anònims i és d'accés obert.

Primera etapa (aprox. biennal): vol. 1 (1997) - 6 (2006-2007). Segona etapa (anual), a partir del vol. 7 (2011).

Comitè Editorial

Pere Casanellas (Corpus Biblicum Catalanicum), Jordi Casanovas i Miró (Museu Nacional d'Art de Catalunya), Eulàlia Vernet i Pons (Universitat Autònoma de Barcelona)

Director

Pere Casanellas (Corpus Biblicum Catalanicum)

Editora de recensions

Eulàlia Vernet i Pons (Universitat Autònoma de Barcelona)

Text revisat lingüísticament per la Unitat de Correcció del Servei Editorial de l'IEC

Consell Assessor

Asunción Blasco (Universitat de Saragossa), Javier Castaño (Consell Superior d'Investigacions Científiques), Enric Cortès (Facultat de Teologia de Catalunya), José Hinojosa Montalvo (Universitat d'Alacant), Danièle Iancu-Agou (Nouvelle *Gallia Judaica*, CNRS), Moisés Orfali (Universitat de Bar-Ilan), Mauro Perani (Universitat de Bolonya), Miguel Pérez Fernández (Biblioteca Midràsica), Colette Sirat (Institut de Recherche et d'Histoire des Textes, Section Hébraïque, CNRS), Luis Vegas Montaner (Universitat Complutense de Madrid)

Redacció, subscripcions, administració

Tamid. Revista Catalana Anual d'Estudis Hebraics
Societat Catalana d'Estudis Hebraics
Carrer del Carme, 47
08001 Barcelona
Tel.: 932 701 620
Fax: 932 701 180
scehb@iec.cat
<http://revistes.iec.cat/index.php/tamid>

Accés, indexació, avaluació

Accessible també des de:
<http://publicacions.iec.cat>
<http://www.raco.cat/index.php/tamid>
Articles indexats en: RAMBI.
Avaluació: CARHUS Plus +, CIRC, Latindex, MIAR.
Indexació: BDDOC-CCSIC, Dialnet, DICE, Dulcinea, e-Revistas, ExLibris, MLA, RAMBI, Ri-OPAC, SHERPA-ROMEO, Ulrich's, Union List of Serials.

Coberta

Fotografia: *Hagadà de Sarajevo* (segle XIV, Sarajevo: Museu Nacional), detall del foli 34r, en què es veu la llàntia perenne, anomenada נר תמיד (*ner tamid*). **Disseny:** Natàlia Arranz

© dels autors dels articles

© Societat Catalana d'Estudis Hebraics, filial de l'Institut d'Estudis Catalans, per a aquesta edició

Compost per Jordi Ardèvol – Imprès a Open Print, SL

ISSN (ed. electrònica): 2013-4029 – ISSN (ed. impresa): 1138-5561

Dipòsit Legal: B 416-1998

Aquesta obra és d'ús lliure, però està sotmesa a les condicions de la llicència pública de Creative Commons. Es pot redistribuir, copiar i reutilitzar, sempre que no hi hagi afany de lucre i que s'hi facin constar els autors.

Es pot trobar una còpia completa dels termes d'aquesta llicència a l'adreça:

<http://creativecommons.org/licenses/by-nc/3.0/es/legalcode.ca>.

Índex

Pere CASANELLAS: A propòsit del nou Premi Josep Ribera i Florit: obra i bibliografia del doctor Ribera / <i>About the new Josep Ribera i Florit Award: Dr. Ribera's works and bibliography</i>	7
John Francis ELWOLDE: A text-critical study of the <i>Nova Vulgata</i> of Sirach 41. Part 2: Text-critical evaluation / Un estudi de crítica textual de la <i>Nova Vulgata</i> de Siràcida 41. Part 2: Avaluació criticotextual	35
Laura ROIG FONT, Diego LÓPEZ-ONAINDIA, M. Eulàlia SUBIRÀ I DE GALDÀCANO, Xavier MAESE FIDALGO: La comunitat jueva de la Barcelona medieval: una primera aproximació antropològica dels resultats de la campanya de 2001 de la necròpolis jueva de Montjuïc (Barcelona) / <i>Medieval Barcelona's Jewish community: an initial anthropological look at the results of archaeological excavations in 2001 at the Jewish necropolis in Montjuïc (Barcelona)</i>	95
F. Xavier RIVERA SENTÍS: Nous avenços en la localització dels calls de Cervera / <i>New advances in establishing the location of Cervera's Jewish quarters</i>	113
Josep M. LLOBET I PORTELLA: Notícies de jueus i conversos de Perpinyà a la documentació notarial de Cervera (1361-1484) / <i>Information on Jews and converts from Perpignan in Cervera's notarial records (1361-1484)</i>	143

Clara JÁUREGUI: El <i>heqdeix</i> a Barcelona: assistència i caritat jueva als segles XIII-XIV / <i>Hekdesh in Barcelona: Jewish charity and welfare in the</i> <i>13th-14th centuries</i>	171
Recensions	189
Llista d'avaluadors externs 2016-2018	211
Instruccions resumides per als autors	213

A propòsit del nou Premi Josep Ribera i Florit: obra i bibliografia del doctor Ribera*

About the new Josep Ribera i Florit Award:

Dr. Ribera's works and bibliography

Pere CASANELLAS

Director de TAMID

El doctor Josep Ribera i Florit¹ va néixer l'any 1935 i, per tant, d'acord amb la normativa de la Universitat de Barcelona, que prescriu la jubilació forçosa als setanta anys, es va haver de jubilar al final del curs acadèmic 2005-2006. Estimava la seva professió, el seu treball a la universitat, i per això estava més aviat trist quan, el 24 de maig del 2006, va impartir la seva darrera classe magistral, a la qual va invitar els seus amics.

Al final d'aquesta última classe es va trobar malament, va anar a l'hospital i li va ser diagnosticat un petit tumor al cervell. A conseqüència d'aquest tumor, va morir el 24 de desembre de 2007.

Correspondència: Pere Casanellas i Bassols. Carrer d'Anna Piferrer, 11. E-08023 Barcelona. UE. Tel. 00 34 934 179 000. A/e: pcasanel@xtec.cat.

* Una primera versió del que segueix sobre l'obra i la bibliografia del doctor Ribera es va presentar, amb petites diferències respecte al que es publica aquí, en el III Congrés per a l'Estudi dels Jueus en Territoris de Llengua Catalana (Barcelona i Perpinyà, 15-18 octubre 2007), organitzat per l'Institut Privat d'Estudis Mòn Juïc, amb la col·laboració d'altres entitats, entre les quals la Societat Catalana d'Estudis Hebraics. Una versió en anglès, centrada en l'obra i la bibliografia del doctor Ribera sobre el targum, es va presentar en el Vth Congress of the International Organization for Targumic Studies (IOTS) (Ljubljana, 12-13 juliol 2007).

1. A partir de l'any 1993, el doctor Ribera va signar les seves publicacions unint els dos cognoms amb guionet: Josep Ribera-Florit, tot i mantenir la versió oficial del seu nom sense el guionet.

1. El volum d'homenatge

Amb motiu de la seva jubilació, la Universitat de Barcelona li va dedicar un volum d'homenatge, a cura del doctor Luis Díez Merino, del Departament de Filologia Semítica, i de la senyora Elisabet Giralt-López.² Aquest volum conté una introducció molt encertada al seu perfil intel·lectual, escrita per la professora Esther Bartolomé-Pons, esposa de l'homenatjat. Es titula «Perfil intel·lectual de Josep Ribera-Florit (del arameo a los judíos catalanes)», i amb aquest títol ja ens expressa resumidament els dos vessants principals de la seva obra intel·lectual: d'una banda, la seva dedicació primera i principal a la investigació de les antigues traduccions de l'Antic Testament a l'arameu, anomenades *targums*, i de l'altra, l'estudi d'alguns aspectes del judaisme català. Hem recorregut a l'escrit de la professora Esther Bartolomé-Pons per extreure'n algunes dades del període de formació i de les etapes de docència del doctor Ribera.³ Però qui vulgui tenir una visió completa del nostre homenatjat farà bé de completar les dades que avui exposarem amb les dades, en alguns aspectes potser més completes, que aporta la seva esposa. Per no repetir simplement el que, basant-se evidentment en bones fonts d'informació, ens explica ella, aquí intentarem donar resumidament les dades del currículum del professor Josep Ribera i Florit i ens estendrem una mica més en la valoració de la seva obra, especialment en els seus estudis del targum.

2. Formació

Entre les qualitats i circumstàncies que van portar el professor Josep Ribera i Florit a ser un investigador de categoria, reconegut més enllà de les nostres fronteres —com veurem més endavant—, voldria destacar tres aspectes: el fet de ser un treballador infatigable, la sòlida formació que va rebre, i el fet d'ha-

2. Luis Díez MERINO i Elisabet GIRALT-LÓPEZ (ed.), *Profesor J. Ribera Florit. Targum y judaísmo: Homenaje al profesor J. Ribera Florit en su 70º aniversario*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 2007, col·l. «Homenajes», 26.

3. Posteriorment a la mort del doctor Josep Ribera, vam poder confirmar i ampliar aquestes dades amb dos currículums escrits pel mateix doctor Ribera, que va tenir l'amabilitat de fer-nos a mans la professora Bartolomé-Pons. També ens ha prestat la seva col·laboració Ezequiel Ribera Bartolomé, el seu fill, autor del web <http://josepriberaflorit.com>.

ver comptat amb un mestre de primera fila com a director de la seva tesi i, per tant, com a iniciador en la seva tasca d'investigador.

Respecte al primer punt, la seva gran capacitat de treball queda ben palesa en el gran nombre de treballs que va publicar: segons la bibliografia que adjuntem, setze llibres, cent cinc articles i diverses recensions. Voldria esmentar una anècdota que il·lustra aquesta passió que tenia per la seva feina, i és que molts dies de festa em telefonava a primera hora del matí per consultar-me qüestions d'informàtica, de llengua catalana, etc., en les quals li semblava que jo el podia ajudar. Em sembla que al fons d'aquesta capacitat de treball, com a mòbil, hi havia una gran estimació per la feina que feia.

Els seus estudis superiors van tenir una primera etapa a Roma, on va llicenciar-se en teologia a la Universitat de Sant Tomàs d'Aquino, l'any 1962, amb la qualificació d'excel·lent *cum laude*. Continuà els estudis a la Universitat de Barcelona, on l'any 1967 va obtenir la llicenciatura en filosofia i lletres, amb premi extraordinari. De moment es va especialitzar en literatura àrab, sobre la qual va fer la tesina de llicenciatura, dirigida pel doctor Joan Vernet i titulada «La polémica cristiano-musulmana en los sermones del maestro inquisidor don Martín García».⁴ També va beneficiar-se del mestratge d'un altre gran professor, Josep Millàs Vallicrosa, que segurament degué contribuir al seu interès per l'estudi del judaisme medieval català. Però, a l'hora de fer la tesi doctoral, va escollir de fer-la sota la direcció del professor Alejandro Díez Macho, un arameïsta de primera fila, de fama internacional, que va introduir els estudis arameus a la Universitat de Barcelona. Aquest professor el va animar a encaminar la seva investigació principal a l'arameu i als targums. L'any 1973, Ribera va defensar la seva tesi doctoral, titulada «Targum babilónico a los Profetas: Introducción, estudio gramatical y transcripción de los mss. targúmicos sobre los Profetas Posteriores en puntuación babilónica». Des de llavors mai no va deixar l'estudi del targum, que de fet va constituir sempre la seva dedicació principal.

Pel que fa a la seva formació, esmentem finalment el seu bon coneixement de llengües, tant clàssiques com modernes. A l'àrab, l'hebreu i l'arameu, cal afegir-hi el llatí, que va poder perfeccionar en la seva etapa d'estudis a Roma;

4. Les dades bibliogràfiques completes de les diferents obres del professor Josep Ribera i Florit que citem es poden trobar en la bibliografia de les seves obres situada al final d'aquest escrit.

i pel que fa als idiomes moderns, a més del català i el castellà, podem esmentar l'italià, el francès, l'anglès i l'alemany.

3. Docència. Suport a la investigació

El professor Josep Ribera i Florit va desenvolupar la seva docència sempre a la Universitat de Barcelona, al llarg de quaranta anys. Va començar com a professor ajudant (1967), després va ser adjunt per oposició (1970), més tard professor titular (1985) i, finalment, catedràtic per concurs oposició (1988). Cal notar que sempre va fer les classes en la llengua del país, és a dir, en català.

Des de l'any 1994 fins al 1997 va ser director del Departament de Filologia Semítica. I des de l'any 1990 va ser director i editor de l'*Anuari de Filologia. Secció d'Estudis Hebreus i Arameus*, fins al 2004, en què la publicació es va haver de suspendre per manca de finançament.

Va organitzar el Simposi Internacional sobre Cultura Sefardita de l'any 1992, i en va publicar les actes.⁵ També va participar en l'organització del VIII Congrés Científic Hebreu a Europa, celebrat a Barcelona l'any 1988, les actes del qual (publicades a Jerusalem l'any 1991) contenen una ponència seva en hebreu.

Les altres iniciatives seves destinades a facilitar la investigació i les publicacions dels seus deixebles, col·laboradors i altres investigadors (organització d'altres congressos, creació i direcció de col·leccions, direcció de tesis doctorals), les comentarem en tractar, en els dos apartats següents, dels seus dos principals temes d'investigació: el targum i el judaisme català.

4. El targum i la llengua aramea

Hem vist abans que el seu principal objecte d'investigació, a partir de la tesi doctoral, han estat els targums i la llengua aramea en què aquestes obres estan escrites. Recordem que els targums són les antigues traduccions inter-

5. Josep RIBERA (ed.), *Actes del Simposi Internacional sobre Cultura Sefardita*, Barcelona, Universitat de Barcelona, Facultat de Filologia, Secció d'Hebreu i Arameu, 1993, 300 p.

pretades de l'Antic Testament hebreu a l'araméu fetes pels jueus per a ús sinagoga (de pregària) o cultural (d'estudi). Quan diem *antics* volem dir que es van formar en gran part entre el segle II aC i el segle II dC, si bé en els segles posteriors van continuar reelaborant-se. Per tant, són textos interessants, entre altres coses, des del punt de vista de la nostra cultura, per a conèixer el pensament jueu d'una època convulsa i culturalment rica en la qual va néixer el cristianisme.

El professor Josep Ribera i Florit, ja des de la seva tesi doctoral, va especialitzar-se en el Targum dels Profetes Posteriors. En la tesi va estudiar i editar els manuscrits babilònics que es conserven d'aquests profetes, ja que són els que representen la tradició més antiga de la versió aramea. Posteriorment a la tesi va anar publicant successivament, en tres volums separats, el text arameu dels tres profetes majors, basant-se en els manuscrits babilònics i completant-los, quan aquests, que són fragmentaris, falten, amb els millors manuscrits de la tradició iemenita (els manuscrits de la British Library, Or. 1473 i Or. 1474): Isaïes (1988), Jeremies (1992) i Ezequiel (1997). En tres altres volums va publicar també la traducció crítica, anotada, al castellà d'aquests tres targums, precedida d'un estudi introductori: Isaïes (1988), Jeremies (1992) i Ezequiel (2004). Respecte als profetes menors, va publicar en sengles articles el text arameu i la traducció al castellà, amb el corresponent estudi introductori, d'Ageu (1978), Nahum (1980), Sofonies (1983), Malaquies (1990) i Joel (2004). Va considerar que els targums dels profetes menors podien ser objectes adequats de tesis doctorals per als seus deixebles. Així, va dirigir la tesi de Joan Ferrer sobre el Targum d'Osees, defensada l'any 1989, la d'Elisabet Giralt sobre els targums d'Amós i Jonàs, i la de Pere Casanellas sobre el Targum de Zacaries, les dues últimes no acabades. A part d'això, va publicar molts altres articles i llibres sobre aspectes relacionats amb el targum o amb la llengua aramea, la llengua del targum. En total, tretze llibres (incloent-hi el resum de la tesi doctoral) i uns seixanta-vuit articles, a més d'algunes recensions.

En el mateix sentit, de facilitar la investigació i publicació als seus deixebles i col·laboradors, va fundar i dirigir la col·lecció «Estudios de Filología Semítica», que publica obres relacionades amb l'estudi de l'araméu o del siríac: gramàtiques, crestomaties, diccionaris.

Finalment, el doctor Ribera va ser membre fundador i membre del comitè executiu de la International Organization for Targumic Studies, en tots els congressos de la qual va participar activament fins que la malaltia que el va portar a la mort li ho va impedir.

L'any 2002 es va publicar un extens article sobre el targum, llargament esperat per molts dels qui admirem les obres escrites sobre aquest tema pel savi investigador francès, especialitzat en el targum, Roger Le Déaut. Em refereixo a l'article «Targum» publicat per Le Déaut com un fascicle del *Supplément au Dictionnaire de la Bible*.⁶ És un article que ocupa tres-cents quaranta-quatre grans columnes escrites en lletra petita; més de quaranta columnes de l'article estan dedicades al Targum dels Profetes. Farem servir aquesta part de l'article de Le Déaut per a avaluar l'obra del doctor Ribera sobre el Targum dels Profetes, anomenat també Targum Yonatan, de manera que el judici sobre la seva obra no serà emès pel qui signa el text que llegiu, sinó per un autor de primera fila en el camp dels estudis targúmics.

En primer lloc, hem de dir que el nom que Le Déaut esmenta més sovint en aquesta secció del seu article és Pinkhos Churgin (setze vegades), però en segon lloc, i amb poca diferència, ve Josep Ribera (catorze vegades). A continuació venen Abraham Tal i Bruce D. Chilton (investigadors de gran renom), que són esmentats deu vegades, etc. És a dir, pel nombre de vegades que és citat, Josep Ribera apareix en una segona posició entre els grans investigadors del Targum Yonatan o Targum dels Profetes, només superat per Pinkhos Churgin.

En segon lloc, és notable que, en la bibliografia general sobre el targum del final de l'article de Le Déaut, Josep Ribera és un dels autors que més obres hi té citades. La llista dels autors amb més publicacions incloses en la bibliografia és com segueix (incloent-hi les obres incloses en la bibliografia complementària aplegada per C. Tassin):

- Alejandro Díez Macho: 46;
- Roger Le Déaut: 36;
- Michael L. Klein: 34;
- Josep Ribera: 29.

Observem com Josep Ribera ocupa el quart lloc, a poca distància dels tres més citats, tres targumistes de renom mundial, i per davant d'altres il·lustres

6. Roger LE DÉAUT, «Targum», en Jacques BRIEND, Michel QUESNEL, Henri CAZELLES (dir.), *Supplément au Dictionnaire de la Bible*, vol. 13, *Sophonie-Targum*, París, Letouzey & Ané, 2002.

targumistes. A continuació venen Pierre Grelot i Luis Díez Merino, cada un amb 27 obres incloses en la llista, etc.

Finalment, si tenim en compte el contingut de l'article de Le Déaut, Josep Ribera és esmentat especialment en relació amb les següents qüestions:

1. *Datació del Targum Yonatan*. Segons Josep Ribera, el Targum Yonatan, igual que el Targum Onqelós, té el seu període de formació més intens entre el segle II aC i el segle II dC. Des del segle II, els targums són reconeguts com a oficials i s'estenen per la diàspora. En el segle IV dC ja són considerats textos antics. Però la forma consonàntica actual no sembla anterior al segle V. Respecte al Targum d'Isaïes en concret, és principalment dels segles I-II dC, amb retocs posteriors sota influència babilònica. Le Déaut fa seva aquesta datació, que concorda amb la que Bruce D. Chilton fa del Targum d'Isaïes a partir del seu contingut teològic; segons aquest autor, va ser elaborat en l'època tannaítica, abans i després de l'any 70 dC, i va ser completat en l'època dels amoraïtes, després de l'any 135 dC. Aquesta datació també coincideix amb la de Robert Hayward.⁷

2. *Lloc d'origen del Targum Yonatan*. El lloc d'origen del Targum Yonatan va ser Palestina, on es va formar entre el segle II aC i el segle II dC. Però va rebre la seva forma final a Babilònia. En els manuscrits es conserven algunes tradicions exegètiques d'origen palestinenc. Le Déaut dona suport a aquestes afirmacions, que estan d'acord amb la datació basada en arguments lingüístics, com la que fa Abraham Tal: «There is no single outstanding linguistic phenomenon which could justify the argumentation of those who claimed that Babylon was the birthplace of TJ.»⁸

R. Le Déaut suggereix que cal continuar investigant l'argumentació exposada en diverses publicacions de Josep Ribera, que subratlla el parentiu de concepcions i interpretacions entre el Targum Yonatan i els targums palestins. Sovint el vocabulari i l'exegesi són semblants, la qual cosa fa suposar l'existència d'un mateix fons antic i d'una tradició palestinenca comuna. També Pinkhos Churgin aporta molts exemples d'exegesi palestinenca antiga.⁹

3. *«Sitz im Leben» del Targum Yonatan*. Bruce D. Chilton i Josep Ribera tenen diferents opinions respecte a la funció de la litúrgia sinagoga en l'origen

7. LE DÉAUT, «Targum», col. 116*.

8. LE DÉAUT, «Targum», col. 107*.

9. LE DÉAUT, «Targum», col. 108*.

del Targum dels Profetes. Chilton escriu: «The Targums are only of secondary importance as sources of professional, rabbinic thought»; i això perquè estaven pensats «not so much for study in academies, as for reading in synagogues». Le Déaut, al contrari, pensa que Josep Ribera té raó quan proposa la següent definició de *targum*: «Es una obra literaria rabínica, cuyo objetivo es la traducción interpretada de la Biblia en lengua aramea.» El fet que hi hagi un targum del text complet dels Profetes, mentre que no tot aquest text era llegit en les sinagogues, sembla indicar que l'obra d'interpretar i traduir el text hebreu es va fer cada vegada més en el *bet midraix*.¹⁰

4. *Llengua del Targum Yonatan*. Segons Abraham Tal, el Targum dels Profetes va ser escrit en una *koiné* aramea que enclou àrees cobertes pel nabateu, el palmirenc, l'arameu de Qumran i potser el siríac antic. D'una banda, les afinitats amb el samarità i l'arameu cristià palestí assenyalen cap a un origen palestí, mentre que, d'altra banda, les divergències respecte a l'arameu galileu inviten a cercar-ne l'origen al sud de Galilea, probablement a Judea. Tot això és acceptat per Josep Ribera. Però refusa l'opinió d'Abraham Tal segons la qual l'arameu de les parafrasis dels Profetes Posteriors pertany a un estadi posterior de la llengua, tot i que admet que alguns elements lexicals d'origen tardà s'hagin pogut infiltrar en el text parafràstic.¹¹

5. El judaisme català

El judaisme català és l'altre gran tema que va ocupar la dedicació professional del doctor Josep Ribera i Florit, si bé en un grau menor que el del targum.

Aquest tema ocupa una part relativament petita de les seves publicacions, però cal tenir en compte que, com a director del Departament de Semítiques, de la Secció d'Hebreu i d'Arameu i com a catedràtic, va dur a terme diverses iniciatives destinades a promoure la investigació dels seus alumnes i d'altres estudiosos sobre aquests àmbits dels estudis hebraics.

Com a investigador, l'any 1982 va publicar en l'*Anuario de Filología* de la Universitat de Barcelona un article titulat «La polèmica contra Maimònides

10. LE DÉAUT, «Targum», col. 109*-110*.

11. LE DÉAUT, «Targum», col. 113*-114*; J. RIBERA FLORIT, *El targum de Isaías*, p. 21-22.

reflectida en la poesia de Meshul·lam ben Shelomó de Piera». A partir de llavors va escriure uns setze articles més sobre aquest poeta antiracionalista català, autor d'interessants poemes críptics i simbòlics, i sobre la controvèrsia mai-monidiana a Catalunya, en la qual el poeta va participar (en alguns altres articles toca aquests temes només de passada). També va recollir, amb la col·laboració de la llicenciada Esther Jiménez, els poemes de Meixul·lam ben Xelomó de Piera en un volum; a més de la versió al català del doctor Ribera, els poemes van acompanyats de la versió al castellà que en va fer la professora Esther Bartolomé-Pons.

Però tan importants com la seva investigació personal sobre aquests aspectes del judaisme català són els instruments que va crear perquè altres investigadors poguessin treballar i publicar sobre aquest mateix tema.

En primer lloc, inspirant-se en la «Biblioteca Hebraico-Catalana», col·lecció que, fundada pel seu predecessor en la càtedra d'Hebreu de la Universitat de Barcelona, Josep M. Millàs Vallicrosa, va publicar quatre volums entre 1929 i 1933, va fundar i dirigir la col·lecció «Biblioteca Judaico-Catalana». Es tracta d'una col·lecció destinada a publicar traduccions al català de textos escrits originàriament en hebreu per jueus catalans de l'edat mitjana.

En segon lloc, va animar alguns alumnes seus a dedicar tesis doctorals a temes relacionats amb el judaisme català. L'any 1999, Manuel Forcano va presentar la seva, titulada «La lletra apologètica de R. Iedaia Ha-Penini», i en el moment de jubilar-se, el doctor Ribera dirigia la d'Esperança Valls sobre «L'astrologia conreada pels jueus catalans medievals: estudi i edició crítica de la part cinquena del Meguil·lat ha-Meguil·là d'Abraham bar Khiia».

Finalment, el professor Josep Ribera i Florit va ser el director del I Congrés per a l'Estudi dels Jueus en Territoris de Llengua Catalana (2001) i va presidir el II Congrés (2004).

6. Conclusió

Després de fer aquesta breu revisió de tota una vida de dedicació professional, m'atreveixo a resumir els trets més rellevants de la tasca investigadora i de docència del professor Josep Ribera i Florit en els següents tres punts.

1. Una estimació profunda per la seva feina, una passió per la tasca investigadora, que el va portar a treballar amb constància i a obtenir fruit abundant.

2. El fet que fes aportacions significatives i nombroses en el camp del targum i de l'estudi de la gramàtica i la lexicologia aramees, cosa que el va situar entre els investigadors de primera fila a nivell mundial en aquest àmbit.

3. La tasca que va fer de facilitar la investigació i la publicació als seus deixebles i col·laboradors i a altres investigadors, creant col·leccions, organitzant congressos i dirigint tesis doctorals.

7. Bibliografia del doctor Josep Ribera i Florit

Aquesta bibliografia es beneficia de la que es va publicar en el volum d'homenatge al doctor Josep Ribera i Florit;¹² l'amplia i la millora segons s'indica a continuació:

1. S'hi han afegit set llibres publicats i vint-i-vuit articles.

2. S'hi han afegit dos nous apartats, que inclouen sis volums no publicats i trenta-quatre recensions (en l'apartat de recensions hi ha tres entrades més que remeten a recensions fetes amb format d'article, incloses dins l'apartat d'articles).

3. S'hi forneixen alguns detalls, com el nom dels editors en el cas de volums col·lectius, o el nom de la col·lecció i el número d'ordre dins la col·lecció en el cas de volums publicats en col·leccions, que no consten en la bibliografia esmentada.

4. En alguns casos s'afegeix un breu comentari a continuació de les referències bibliogràfiques.

5. Es corregeixen diversos errors de detall que es van esmunyir en la bibliografia esmentada (transcripció errònia de títols; dates, llocs de publicació i números de pàgines erronis; etc.).

No s'inclouen en la bibliografia diversos articles de divulgació, com els publicats en *Atalaya del Carmelo* (Barcelona), els anys 1972-1974, amb els títols «El Corán» (2), «El Evangelio de S. Marcos» (7), «La Epístola de S. Pedro» (2).

12. LUIS DÍEZ MERINO i ELISABET GIRALT-LÓPEZ (ed.), *Profesor J. Ribera Florit: Targum y judaísmo: Homenaje al profesor J. Ribera Florit en su 70º aniversario*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 2007, col·l. «Homenajes», 26, p. 19-24.

7.1. Llibres publicats

La polémica cristiano-musulmana en los sermones del Maestro Inquisidor Don Martín García. Tesi per a la llicenciatura en filologia semítica a la Universitat de Barcelona. Barcelona: Karmel, 1968. LV p. + 1 full sense numerar + 162 p. [Reimpressió del text mecanografiat i ciclostilat original de la tesi, presentada el 1967]

El Targum babilónico a los Profetas: Resumen de la tesis presentada para aspirar al grado de doctor en filosofía y letras. Barcelona: Universidad de Barcelona, 1974. 27 p.

Biblia babilónica: Profetas Posteriores (Targum). Salamanca: Copistería Varona, 1977. 245 p. [Transcripció dels manuscrits babilònics que constitueixen el nucli de la seva tesi doctoral «Targum babilónico a los Profetas Posteriores». Amb una descripció fonètica i morfològica de la versió targúmica de cada manuscrit, completant d'aquesta manera YEIVIN, *Ha-niqqud ha-babli u-mesorat ha-lašon ha-mištaqqefet mimmennu* (Jerusalem, 1968, text mecanografiat), que tracta gairebé exclusivament del text hebreu d'aquests manuscrits] «Fragmentos del Targum de la Genizá» [traducció dels]. En: Díez MACHO, Alejandro (ed.). *Biblia polyglotta matritensia*. Sèrie IV: *Targum Palaestinen-se in Pentateuchum*. Llibre 1: *Genesis*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas: Editorial Católica, 1988.

El Targum de Isaías: La versión aramea del profeta Isaías (Versión crítica, introducción y notas). València: Institución S. Jerónimo, 1988. 277 p. (Biblioteca Midrásica; 6)

Targum Jonatán de los Profetas Posteriores en tradición babilónica: Isaías. Madrid: Instituto de Filología del CSIC. Departamento de Filología Bíblica y de Oriente Antiguo, 1988. 319 p. (Textos y Estudios «Cardenal Cisneros» de la Biblia Políglota Matritense; 43)

Targum Jonatán de los Profetas Posteriores en tradición babilónica: Jeremías. Madrid: Instituto de Filología del CSIC, 1992. 301 p. (Textos y Estudios «Cardenal Cisneros» de la Biblia Políglota Matritense; 52)

Traducción del Targum de Jeremías. Estella, Navarra: Verbo Divino; València: Institución San Jerónimo, 1992. 290 p. (Biblioteca Midrásica; 12)

Actes del Simposi Internacional sobre Cultura Sefardita. Barcelona: Universitat de Barcelona. Facultat de Filologia. Secció d'Hebreu i Arameu, 1993. 300 p. [Josep Ribera hi consta com a editor]

Gramática del arameo clásico (oficial). Barcelona: Promociones y Publicaciones Universitarias, 1993. 88 p.

- Manual de gramática aramea. Arameo clásico (oficial)*. Barcelona: Universitat de Barcelona. Departament de Filologia Semítica, 1995. 83 p. (Textos Docents; 13) [Edició corregida i ampliada de l'obra anterior]
- Targum Jonatán de los Profetas Posteriores en tradición babilónica: Ezequiel*. Madrid: Instituto de Filología del CSIC, 1997. 251 p. (Textos y Estudios «Cardenal Cisneros» de la Biblia Políglota Matritense; 62)
- Crestomatia del arameo clásico-oficial*. Barcelona: Universitat de Barcelona. Àrea d'Estudis Hebreus i Arameus, 2001. 172 p. (Estudios de Filología Semítica; 3)
- Guía para el estudio del arameo bíblico*. Madrid: Sociedad Bíblica; Viladecavalls, Barcelona: Tesys, 2001. 155 p.
- [En col·laboració amb Elisabeth Giralt-López.] *Documentos hebreos de la catedral de Tarazona*. Pròleg de Miguel Àngel Motis Dolader. Barcelona: Universitat de Barcelona, 2001.
- Targum de Ezequiel: Introducción, traducción crítica y notas*. Estella, Navarra: Verbo Divino, 2004. 266 p. (Biblioteca Midrásica; 27)
- [En col·laboració amb Esther Jiménez.] *Poemes de Meixullam de Piera (Girona s. XIII)*. Pròleg i versió castellana d'Esther Bartolomé-Pons. Edició a cura de Joan Ferrer. Girona: Patronat Call de Girona, 2008. (Girona Judaica; 4)

7.2. *Principals volums no publicats*

- «Targum babilònic a los Profetas: Introducción, estudio gramatical y transcripción de los mss. targúmicos sobre los Profetas Posteriores en puntuación babilónica. Tesis doctoral». Barcelona, 1973. 246 p. [Tesi doctoral sota la direcció del doctor Alejandro Díez Macho. Mecanografiada. Només se'n va publicar el resum (vegeu-lo en l'apartat anterior)]
- «Memoria sobre el concepto, las fuentes y método de la lengua y literatura hebreas». Barcelona, 1975. 354 p. [Presentada per a les oposicions a professor agregat]
- «Programa sobre la lengua hebrea». Barcelona, 1984. 62 p. [Presentat per a les proves d'ideïtat per a professor titular]
- «Memoria sobre la lengua hebrea». Barcelona, 1984. 50 p. [Presentada per a les proves d'ideïtat per a professor titular]
- «Trabajo de investigación. El arameo del Targum de Isaías: Estudio morfológico». Barcelona, 1988. 40 p. [Text mecanografiat]

«Proyecto docente y de investigación sobre la lengua aramea». Barcelona, 1988. [Presentat per al concurs a càtedra de l'Àrea d'Estudis Hebreus i Arameus]

7.3. Articles de revistes i capítols de llibres

«Bibliographia scriptorum A. R. P. Bartholomaei M. Xiberta, O. Carm.». *Carmelus* [Roma], 9 (1962), p. 160-196.

«Alcorà». En: *Gran enciclopèdia catalana*. Vol. 1. Barcelona: Edicions 62, 1969, p. 470-471.

«Fragmento babilónico-yemení sobre los Profetas». En: ÁLVAREZ VERDES, L.; ALONSO HERNÁNDEZ, E. J. (ed.). *Homenaje a Juan Prado: Miscelánea de estudios bíblicos y hebraicos*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1975, p. 553-557.

«Fragmento babilónico hebreo-araméico del profeta Jeremías». *Anuario de Filología* [Barcelona], 2 (1976), p. 253-270. [Sobre el ms. 238b de la Biblioteca del Jewish Theological Seminary de Nova York. Estudi, facsímil, edició del text i traducció]

«El mesianismo en la visión judía y cristiana». *El Olivo* [Madrid], 3-4 (juliol-desembre 1977), p. 45-60.

«Un estudio sobre la versión targúmica del Libro de las Lamentaciones». *Anuario de Filología* [Barcelona], 3 (1977), p. 273-276.

«La versión aramaica del profeta Ageo». *Anuario de Filología* [Barcelona], 4 (1978), p. 282-303. [Edició del text arameu, traducció al castellà i estudi]

«La versión aramaica del profeta Nahum». *Anuario de Filología* [Barcelona], 6 (1980), p. 291-322. [Edició del text arameu, traducció al castellà i estudi]

«La exégesis rabínica postbíblica reflejada en la versión aramea de los Profetas». *El Olivo* [Madrid], núm. 13 (gener-juny 1981), p. 61-85.

«La polèmica contra Maimònides reflectida en la poesia de Meshul-lam ben Shelomó de Piera». *Anuario de Filología* [Barcelona], 8 (1982), p. 177-188.

«La versión aramaica del profeta Sofonías». *Estudios Bíblicos* [Madrid], 40 (1982), p. 127-158. [Edició del text arameu, traducció al castellà i estudi]

«Evolución morfológica y semántica de la particulas *k'n* y *+ry* en los diversos estadios del arameo». *Aula Orientalis* [Sabadell; Barcelona], 1 (1983), p. 227-233.

«¿Fue Jesús de Nazaret considerado profeta por sus coetáneos?». *El Olivo* [Madrid], 7, núm. 18 (juliol-desembre 1983), p. 145-161.

- «La expresión aramaica *mn qdm* y su traducción». *Aula Orientalis* [Sabadell; Barcelona], 1 (1983), p. 114-115.
- «Una poesia polèmica del jueu català Meshul·lam ben Shelomó de Piera». *Anuario de Filología* (Barcelona), 9 (1983), p. 187-193. [Traducció al castellà, estudi i notes]
- «Elementos comunes del Targum a los Profetas y del Targum Palestinense». En: FERNÁNDEZ MARCOS, Natalio; TREBOLLE BARRERA, Julio; FERNÁNDEZ VALLINA, J. (ed.). *Simpósio Bíblico Español (Salamanca, 1982)*. Madrid: Universidad Complutense, 1984, p. 477-493.
- «La expresión adverbial *šwyr šwyr* y su campo semántico». *Aula Orientalis* [Sabadell; Barcelona], 2 (1984), p. 147-149.
- «Un poema laudatori dedicat al rabí Jonà ben Abraham Gerundí». *Anuario de Filología* [Barcelona], 10 (1984), p. 147-153. [Traducció del poema amb introducció i notes. L'autor del poema és Meixul·lam ben Xelomó de Piera]
- «La controvèrsia maimonista a Catalunya». En: *Cicle commemoratiu del 850 aniversari del naixement de Maimònides: Resum de les conferències*. Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs, 1985, p. 21-42.
- «El poeta jueu català Meshul·lam ben Shelomó de Piera i els seus poemes laudatoris». En: *Homenatge a Antoni Comas: Miscel·lània in memoriam*. Barcelona: Universitat de Barcelona. Facultat de Filologia: Promociones Publicaciones Universitarias, 1985, p. 371-384.
- «Meshullam ben Shelomó de Piera y la controversia maimonista en Cataluña». *El Olivo* [Madrid], 9, núm. 22 (juliol-desembre 1985), p. 211-234.
- «Com mantenir un secret: Segons el poeta Meshul·lam ben Shelomó de Piera». *Calls* [Tàrraga], 1 (1986), p. 7-9.
- «La función modificadora de *'atid* en arameo». *Aula Orientalis* [Sabadell; Barcelona], 5 (1986), p. 146-149.
- «The image of the prophet in the light of the Targum Jonathan and Jewish literature in the post-biblical period». En: *Proceedings of the Ninth World Congress of Jewish Studies (Jerusalem, August 4-12, 1985)*. Divisió A: *The period of the Bible*. Jerusalem: World Union of Jewish Studies, 1986, p. 127-134.
- «La polémica sobre la *Guía de perplejos* en Cataluña y Provenza». *Anuario de Filología* [Barcelona], 12 (1986), p. 73-84.
- «El profetismo según el Targum Jonatán y el Targum Palestinense». En: MUÑOZ LEÓN, Domingo (ed.). *Salvación en la palabra: Targum, derash, berith: En memoria del profesor Alejandro Díez Macho*. Madrid: Cristianidad, 1986, p. 489-501.

- «El Targum». *Butlletí de l'Associació Bíblica de Catalunya* [Arenys de Mar; Tarragona], 29 (1986), p. 3-10.
- «De la traducció a la interpretació: El Targum». *El Olivo* [Madrid], 11, núm. 26 (juliol-desembre 1987), p. 111-126.
- «La escatologia en el Targum Jonatán (Tg Jon) y su relación con el Targum Palestinense (Tg Pal)». En: COLLADO BERTOMEU, Vicente; VILAR HUESO, V. (ed.). *II Simposio Bíblico Español (Córdoba, 1985)*. València: Fundación Bíblica Española; Còrdova: Monte de Piedad y Caja de Ahorros de Córdoba, 1987, p. 487-499.
- «La partícula *bēḏyl*. Su origen y evolución en arameo». *Aula Orientalis* [Sabadell; Barcelona], 5 (1987), p. 306-309.
- «El poeta polemista Meshul·lam ben Shelomó de Piera». *Calls* [Tàrraga], 2 (1987), p. 17-25.
- «Breve estudio sobre la gramática del arameo del Targum Palestinense». *Aula Orientalis* [Sabadell; Barcelona], 6 (1988), p. 77-82. [Sobre GOLOMB, David M. *A grammar of Targum Neofiti*. Chicago, Calif.: Scholars Press, 1985, comparant aquest llibre amb els estudis d'Abraham Tal i la tesi doctoral de Teresa Martínez]
- «La exégesis judeo-targúmica sobre la resurrecció». *Estudios Bíblicos* [Madrid], 46 (1988), p. 295-301. [Amb un breu sumari en anglès]
- «Un altre poema polèmic de Meshul·lam de Piera». *Calls* [Tàrraga], 3 (1988-1989), p. 45-51.
- «Evolución semántica y funcional de la partícula aramea *qbl*». *Aula Orientalis* [Sabadell; Barcelona], 7 (1989), p. 263-268.
- «La imatge d'Israel en el Targum dels Profetes». En: *La Paraula al servei dels homes: XXV Jornades de Biblistes Catalans (1963-1985)*. Barcelona: Claret: Associació Bíblica de Catalunya, 1989, p. 57-64.
- «La resurrecció dels morts segons la tradició jueva targúmica». *Revista Catalana de Teologia* [Barcelona], 14 (1989): RIUS-CAMPS, Josep; SÁNCHEZ-BOSCH, Jordi; PIÉ I NINOT, Salvador (ed.). *In medio Ecclesiae: Miscel·lània en homenatge al Prof. Dr. Isidre Gomà i Civit*, p. 87-93. [Amb un sumari en anglès]
- «The Babylonian Masoretic tradition reflected in the mss. of the Targum to the Latter Prophets». En: REVELL, Ernest John (ed.). *VIII International Congress of the International Organization for Masoretic Studies (Chicago, 1988)*. Atlanta, Ga.: Scholars Press: Society of Biblical Literature: The International Organization for Masoretic Studies, 1990, p. 103-109. (Society of Biblical Literature. Masoretic Studies; 6)

- «La comunidad judía de Provenza en el s. XII y Abraham ibn Ezra». En: DÍAZ ESTEBAN, Fernando (ed.). *Abraham ibn Ezra y su tiempo. Actas del Simposio Internacional = Abraham ibn Ezra and his age. Proceedings of the International Symposium (Madrid, Tudela, Toledo, 1-8 febrero 1989)*. Madrid: Asociación Española de Orientalistas, 1990, p. 251-257.
- «“Contra Rambam”: Mešullam ben Šelomoh de Piera y la controversia maimonidiana». *Miscelánea de Estudios Árabes y Hebraicos* [Granada], 39 (1990), p. 71-83.
- «El doble significado de la partícula aramea *ḥlf*». *Aula Orientalis* [Sabadell; Barcelona], 8 (1990), p. 136-138.
- «El jueu gironí Meshul·lam ben Shelomó de Piera i la seva obra poètica». En: *Jornades d'Història dels Jueus a Catalunya: Actes (Girona, abril 1987)*. Girona: Ajuntament de Girona, [1990], p. 251-256.
- «El Targum de Malaquías». *Estudios Bíblicos* [Madrid], 48 (1990), p. 171-197. [Edició del text arameu, traducció al castellà i estudi. Amb un breu sumari en anglès]
- «El Targum dels Profetes i el Nou Testament: el Targum de Jeremies (Tg Jr)». *Butlletí de l'Associació Bíblica de Catalunya* [Arenys de Mar; Tarragona], 38 (1990), p. 15-26.
- «Algunos aspectos doctrinales del Targum de Jeremías». En: CARREIRA DAS NEVES, J.; COLLADO BETOMEU, V.; VILAR HUESO, V. *III Simposio Bíblico Español*. València: Fundación Bíblica Española, 1991, p. 521-527.
- «El arameo del Targum de los Profetas (Isaías, Jeremías). Morfología de los pronombres». *Anuari de Filologia* [Barcelona], 14 (1991), Secció E: *Estudis Hebreus i Arameus*, núm. 1, p. 39-54.
- «La exégesis targúmica de Jeremías reflejada en el Nuevo Testamento». *Miscelánea de Estudios Árabes y Hebraicos* [Granada], 40 (1991), p. 21-32.
- «Mešullam ben Šelomo de Piera: mešorer polmosan». En: GUR-ARYE, Tirza (ed.). *The 8th Hebrew Scientific European Congress [Barcelona, 10-13 d'octubre del 1988], organized by Universidad de Barcelona: Facultad de Filología, and Brit Ivrit Olamit*. Jerusalem, 1991, p. 66-74. [En hebreu, excepte la portada]
- «The Babylonian tradition of Jeremiah's Targum». En: DOTAN, Aron (ed.). *Proceedings of the Ninth Congress of the International Organization for Masoretic Studies, 1989*. Atlanta, Ga.: Scholars Press, 1992, p. 101-109.
- «Prophecy according to Targum Jonathan to the Prophets and the Palestinian Targum to Pentateuch». En: FLESHER, Paul V. M. (ed.). *Targum studies*. Vol. 1: *Textual and contextual studies in the Pentateuchal Targums*. Atlanta,

- Ga.: Scholars Press, 1992, p. 61-74. (South Florida Studies in the History of Judaism; 55) [Traduït per la doctora Fiona Ritchie]
- «La puntuación babilónica del Targum de Jeremías en relación con la del texto hebreo». *Sefarad* [Madrid], 52 (1992): SPOTORMO, M. V.; SÁENZ-BADILLOS, A.; OLMO LETE, G. (ed.). *Homenaje al Prof. Fernando Díez Estebe*, p. 201-208.
- «La Biblia judía y la Biblia cristiana». *Aula Orientalis* [Sabadell; Barcelona], 11 (1993), p. 233-242. [Article recensió sobre TREBOLLE, Julio. *La Biblia judía y la Biblia cristiana: Introducción a la historia de la Biblia*. Madrid, 1993]
- «De la traducció a la interpretació. El Targum de Jeremies (Tg Jr) i les versions primàries: la Septuaginta (LXX), la Pešitta (P) i la Vulgata (V)». En: RAURELL, Frederic; ROURE, Damià; TRAGAN, Pius-Ramon (ed.). *Tradició i traducció de la Paraula: Miscel·lània Guiu Camps*. Montserrat: Associació Bíblica de Catalunya; Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1993, p. 297-304. (Scripta et Documenta; 47)
- «La ideología de la Mercabá en el judaísmo antiguo y en el Targum de Ezequiel». En: AYASO MARTÍNEZ, J. R. [et al.] (ed.). *Biblia y cultura: IV Simposio Bíblico Español (I Ibero-Americano)*, Granada, 1992. València: Fundación Bíblica Española; Granada: Universidad de Granada. Área de Estudios Hebreos, 1993, p. 307-322.
- «Abdies» (introducció, traducció i notes). En: *La Bíblia. Bíblia catalana: Traducció interconfessional (BCI)*. Barcelona: Associació Bíblica de Catalunya; Editorial Claret: Societats Bíbliques Unides, 1993, p. 820-822.
- «Malaquies» (introducció, traducció i notes). En: *La Bíblia. Bíblia catalana: Traducció interconfessional (BCI)*. Barcelona: Associació Bíblica de Catalunya; Claret: Societats Bíbliques Unides, 1993, p. 878-882.
- «Miquees» (introducció, traducció i notes). En: *La Bíblia. Bíblia catalana: Traducció interconfessional (BCI)*. Barcelona: Associació Bíblica de Catalunya; Claret: Societats Bíbliques Unides, 1993, p. 828-838.
- «Origen i evolució de la doctrina de la mercabà en el judaisme antic i en el Targum d'Ezequiel». En: GALLART, Miquel; FERRER, Joan (ed.). *XXXI Jornades de Biblistes Catalans: Bíblia i judaisme antic: Estructures literàries*. Sant Genís de Palafolls; Pineda de Mar; Arenys de Mar; Tarragona: Associació Bíblica de Catalunya, 1993, p. 63-79. (Butlletí de l'Associació Bíblica de Catalunya, Suplement; núm. 6)
- «Disputes religioses del judaisme català». *Anuari de Filologia* [Barcelona], 16 (1993), Secció E: *Estudis Hebreus i Arameus*, núm. 3, p. 67-78.

- «Pròleg». En: RIBERA, Josep (ed.). *Actes del Simposi Internacional sobre Cultura Sefardita*. Barcelona: Facultat de Filologia. Secció d'Hebreu i Arameu, 1993, p. 5-6.
- «Puntualizaciones sobre las diversas recensiones y tradiciones del Targum de los Profetas». *Anuari de Filologia* [Barcelona], 16 (1993), *Secció E: Estudis Hebreus i Arameus*, núm. 3, p. 151-155 (149-153). [Sobre Díez MERINO, Luis. «La triple recensión del Targum de los Profetas (babilónica, yemení y palestina) con sus tres tradiciones (babilónica, yemení y tiberiense)». En: MERKLEIN, H.; MÜLLER, K.; STEMBERGER, G. (ed.). *Bibel in jüdischer und christlicher Tradition: Festschrift für Johann Maier*. Frankfurt del Main, 1993, p. 275-298]
- «Recursos exegéticos del Targum de Jeremías». En: SED-RAJNA, Gabrielle (ed.). *Rashi 1040-1990K Hommage à Ephraïm E. Urbach: Congrès Européen des Études Juives [Paris-Troyes, 6-13 juillet 1990]*. París: Cerf, 1993, p. 285-290.
- «Relationship between semantics and vocalization: Some examples from Yemenite manuscripts of Targum Jeremiah». En: FERNÁNDEZ TEJERO, Emilia; ORTEGA MONASTERIO, María Teresa (ed.). *Estudios Masoréticos (X Congreso de la International Organization for Masoretic Studies), en memoria de Harry M. Orlinsky*. Madrid: Instituto de Filología del CSIC, 1993, p. 111-117. (Textos y Estudios «Cardenal Cisneros» de la Biblia Políglota Matritense; 55)
- «Acte de presentació de la BCI a la Universitat de Barcelona: La Bíblia com a monument literari de la humanitat». *Butlletí de l'Associació Bíblica de Catalunya* [Sant Genís de Palafolls; Pineda de Mar; Arenys de Mar; Tarragona], 47 (novembre 1994), p. 3-5.
- «The Hebrew-Catalonian poet Meshullam ben Shelomo de Piera». En: DORON, Aviva (ed.). *The heritage of the Jews of Spain: Proceedings of the First International Congress (Tel Aviv, July 1991)*. Tel Aviv: Levinsky College of Education Pub. House, 1994, p. 147-156.
- «La imagen de Israel según el Targum de Ezequiel (Tg Ez)». *Anuari de Filologia* [Barcelona], 17 (1994), *Secció E: Estudis Hebreus i Arameus*, núm. 4, p. 55-65.
- «Relación entre el Targum y las versiones antiguas. Los targumes de Jeremías y Ezequiel comparados con LXX, Peshitta y Vulgata». *Estudios Bíblicos* [Madrid], 52 (1994), p. 317-328. [Amb un breu sumari en anglès]
- «The Targum: From translation to interpretation». En: BEATTIE, Derek Robert George; McNAMARA, M. J. (ed.). *The Aramaic Bible: Targums in*

- their historical context*. Sheffield: JSOT Press: Sheffield Academic Press, 1994, p. 218-225. (Journal for the Study of the Old Testament, Supplement Series; 166).
- «A la recerca de les arrels jueves del cristianisme». *Butlletí de l'Associació Bíblica de Catalunya* [Pineda de Mar; Valls; Arenys de Mar; Tarragona], 50 (desembre 1995), p. 27-32.
- «La cultura jueva a la Catalunya medieval». En: *Mossé ben Nahman i el seu temps = Mossé ben Nahman y su tiempo = The life and times of Mossé ben Nahman. Simposi commemoratiu del vuitè centenari del seu naixement, 1194-1994*. Girona: Ajuntament de Girona, 1995, p. 91-112. [Amb sumaris en castellà, francès i anglès]
- «Targumim» [com a secció de l'article «Bible»]. En: KASPER, Walter [et al.] (ed.). *Lexikon für Theologie und Kirche*. 3a ed. Vol. 2. Friburg de Brisgòvia; Basilea; Roma; Viena: Herder, 1994, col. 385-388.
- «La Ley en el Targum de Ezequiel (Tg Ez)». *Anuari de Filologia* [Barcelona], 18 (1995), *Secció E: Estudis Hebreus i Arameus*, núm. 5, p. 31-38.
- «Las raíces judías del cristianismo». *Anuari de Filologia* [Barcelona], 18 (1995), *Secció E: Estudis Hebreus i Arameus*, núm. 5, p. 103-107. [Recensió de BOCCACCINI, Gabrielle. *Middle Judaism: Jewish thought, 300 B.C.E. to 200 C.E.* Minneapolis: Fortress Press, 1991]
- «Características y variantes lingüísticas del arameo durante el imperio persa de la dinastía aqueménida». *Anuari de Filologia* [Barcelona], 19 (1996), *Secció E: Estudis Hebreus i Arameus*, núm. 6, p. 21-33.
- «The image of Israel according to the Targum of Ezekiel». En: CATHCART, Kevin J.; MAHER, Michael (ed.). *Targumic and cognate studies: Essays in honour of Martin McNamara*. Sheffield: Sheffield Academic Press, 1996, p. 111-121. (Journal for the Study of the Old Testament, Supplement Series; 230).
- «L'arameu com a signe d'identitat semiticooccidental enfront de la cultura grecoromana». En: BORRELL, Agustí; FUENTE, Alfonso de la; PUIG, Armand (ed.). *La Bíblia i el Mediterrani: Actes del Congrés de Barcelona, 18-22 de setembre de 1995*. Vol. 2. Barcelona: Associació Bíblica de Catalunya: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1997, p. 67-75.
- «Las versiones targúmicas de la Biblia y su paralelismo con otras versiones judías antiguas. Metodología». *Anuari de Filologia* [Barcelona], 20 (1997), *Secció E: Estudis Hebreus i Arameus*, núm. 7, p. 7-25.
- «Tendencias doctrinales del Targum de Ezequiel». En: AMPHOUX, Christian-Bernard; FREY, Albert; SCHATTNER-RIESER, Ursula (ed.). *Études sémitiques*

- et samaritaines offertes à Jean Margain*. Lausana: Éditions du Zèbre, 1998, p. 259-268. (Histoire du Texte Biblique; 4) [Vegeu més avall, en anglès: «Some doctrinal aspects of the Targum of Ezekiel» (2002)]
- «Elements jueus en les narracions sobre la infantesa de Jesús de Natzalet». *Anuari de Filologia* (Barcelona), 21 (1998-1999), Secció E: *Estudis Hebreus i Arameus*, núm. 8: *Homenatge a la Dra. Teresa Martínez Sáiz*, p. 71-78.
- «La ideologia targúmica de Amós a través del mètode *derás*». *Anuari de Filologia* [Barcelona], 21 (1998-1999), Secció E: *Estudis Hebreus i Arameus*, núm. 8: *Homenatge a la Dra. Teresa Martínez Sáiz*, p. 91-99.
- «Conceptos a través de los cuales se desarrolla la hermenéutica del Targum de Ezequiel». En: TARGARONA BORRÀS, Judit; SÁENZ-BADILLOS, Ángel (ed.). *Jewish studies at the turn of the twentieth century: Proceedings of the 6th EAJC Congress (Toledo, July 1998)*. Vol. 1: *Biblical, rabbinical and medieval studies*. Leiden; Boston; Colònia: Brill, 1999, p. 188-198.
- «Valor literario y contenido ideológico de la *haftarah* de Jeremías 8,13-9,23 en judeo-español». En: BALAGUER, Vicente; COLLADO, Vicente (ed.). *V Simposio Bíblico Español: La Biblia en el arte y en la literatura*. Vol. 1: *Literatura*. València; Pamplona: Universidad de Navarra, 1999, p. 435-450.
- «El género literario rabínico llamado targum. Estudio sobre las técnicas de traducción en el Targum de Ezequiel». *Aula Orientalis* [Sabadell; Barcelona], 17-18 (1999-2000): MOLINA, Manuel; MÁRQUEZ ROWE, Ignacio; SANMARTÍN, Joaquín. *Arbor Scientiae: Estudios del Próximo Oriente Antiguo dedicados a Gregorio del Olmo Lete con ocasión de su 65 aniversario*, p. 307-314.
- «Funciones interpretativas de תקרא en el Targum de Ezequiel = The interpretative function of תקרא in the Targum of Ezekiel». *Miscelánea de Estudios Árabes y Hebraicos, Sección de Hebreo* [Granada], 49 (2000), p. 65-74. [Amb un sumari en anglès]
- «El género literario llamado targum reflejado en el método *Derás* utilizado en el Targum de Ezequiel». *Ilu. Revista de Ciencias de las Religiones. Cuadernos* [Madrid], 3 (2000), p. 79-93. [Amb un sumari en anglès. Conferència basada en «El género literario rabínico llamado Targum: Estudio sobre las técnicas de traducción en el Targum de Ezequiel» (1999-2000) (vegeu més amunt)]
- «Recursos literarios del Targum de Amós». En: *Professor Basilio Losada: Enseñar a pensar con libertad e riesgo*. Barcelona: Publicacions de la Universitat de Barcelona, 2000, p. 594-602. (Col·lecció Homenatges; 18)

- «The use of the derash method in the Targum of Ezekiel». En: EVANS, Craig A. (ed.). *The interpretation of Scripture in early Judaism and Christianity*. Sheffield: Sheffield Academic Press, 2000, p. 406-422. (Journal for the Study of the Pseudepigrapha, Supplement Series; 33)
- «Las investigaciones targúmicas en España a partir de la obra de A. Díez Macho (1984-2001) = Targumic Research in Spain since Prof. Alejandro Díez Macho (1984-2001)». *Miscelánea de Estudios Árabes y Hebraicos* [Granada], 50 (2001), p. 49-58. [Amb un sumari en anglès]
- (En col·laboració amb Elisabet GIRALT). «The woman figure in the narrations of the Creation according to Rabbinical Literature». En: KESSLER, Rainer; VANDERMEERSCH, Patrick (ed.). *God, biblical stories, and psychoanalytic understanding*. Frankfurt del Main; Nova York: P. Lang, 2001, p. 114-130.
- «El perdó i la reconciliació en el període intertestamentari i en el Targum dels Profetes». En: PUIG I TÀRRECH, Armand (ed.). *Perdó i reconciliació en la tradició jueva*. Tarragona: Associació Bíblica de Catalunya; Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2002, p. 197-207. (Scripta Biblica; 4). [Amb un sumari en anglès]
- «Some doctrinal aspects of the Targum of Ezekiel». En: FLESHER, Paul V. M. (ed.). *Targum and Scripture: Studies in Aramaic translations and interpretation in memory of Ernest G. Clarke*. Leiden; Boston: Brill, 2002, p. 149-156. (Studies in the Aramaic Interpretation of Scripture; 2)
- «El Targum de Habacuc». *Anuari de Filologia* [Barcelona], 24-25 (2002-2003), Secció E: *Estudis Hebreus i Arameus*, núm. 11: OLMO LETE, Gregorio del; MILLET ALBÀ, Adelina (ed.). *Homenatge al Dr. Jaime Vándor*, p. 319-332. [Estudi del text (sense edició ni traducció)]
- «Necrologies: David Romano (1925-2001)». *Estudis Romànics* [Barcelona], 25 (2003), p. 498-502.
- «Técnicas de traducción del targum. La versión interpretada de *ntn* en el Targum de Ezequiel». En: GONZÁLEZ BLANCO, A.; VITA, J. P.; ZAMORA, J. A. (ed.). *De la tablilla a la inteligencia artificial: Homenaje al Prof. José-Luis Cunchillos en su 65 aniversario*. Vol. 2. Saragossa: Instituto de Estudios Islámicos y del Oriente Próximo, 2003, p. 641-648. [2 v. en un sol tom (amb paginació contínua)]
- «Aspectos hermenéuticos y doctrinales del Targum de los Salmos». En: *Actas del Congreso Internacional «Biblia, Memoria Histórica y Encrucijada de Culturas»*. Salamanca: Universidad de Salamanca, 2004, p. 592-599.
- «El rerefons filosòfic de la controvèrsia maimonidiana a Provença i a Catalunya». En: *Actes del I Congrés per a l'Estudi del Judaisme en Territori de Llen-*

- gua Catalana (Barcelona-Girona, 15 al 17 d'octubre de 2001)*. Barcelona: Universitat de Barcelona, [2004], p. 93-104.
- «Targum de Joel = Targum of Joel». *Miscelánea de Estudios Árabes y Hebraicos, Sección de Hebreo* [Granada], 53 (2004), p. 271-286. [Estudi del text, sense edició ni traducció. Amb un sumari en anglès]
- «Introducción al Targum». En: MARTÍNEZ SÁIZ, Teresa. *Traducciones arameas de la Biblia: Los Targumim del Pentateuco*. Vol. 1: *Génesis*. Estella: Verbo Divino, 2004, p. 1-41. (Biblioteca Midrásica; 28)
- «Los targumes de Job: Algunos aspectos textuales y literarios». *Estudios Bíblicos* [Madrid], 62 (2004), p. 77-86. [Amb un sumari en anglès]
- «La congregació d'Israel (בְּנֵי יִשְׂרָאֵל) reflectida en el Targum dels Profetes». *Revista Catalana de Teologia* [Barcelona], 30 (2005), p. 1-15. [Amb un sumari en anglès]
- «La controvèrsia maimonidiana a Provença i Catalunya». En: *Actes del II Congrés per a l'Estudi dels Jueus en Territoris de Llengua Catalana (Barcelona-Cervera, del 25 al 27 d'octubre de 2004)*. Barcelona: Institut Europeu de la Mediterrània, [2005], p. 19-36.
- «Hagiographa, Targums to». En: NEUSNER, Jacob; AVERY PECK, Alan J. (ed.). *Encyclopaedia of Midrash*. Vol. 1. Leiden: Brill, 2005, p. 148-173.
- «El judaisme del segle II aC al segle II dC: entre el rebuig i el proselitisme». En: PUIG I TÀRRECH, Armand (ed.). *La Bíblia i els immigrants*. Tarragona: Associació Bíblica de Catalunya; Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2005, p. 243-255. (Scripta Biblica; 6) [Amb un sumari en anglès]
- «Le Targum». En: SCHENKER, Adrian; HUGO, Philippe (dir.). *L'enfance de la Bible hébraïque: L'histoire du texte de l'Ancien Testament à la lumière des recherches récentes*. Ginebra: Labor et Fides, 2005, p. 220-237. (Le Monde de la Bible; 52)
- «El Targum de los Profetas y el Nuevo Testamento». *Reseña Bíblica* [Estella, Navarra], 47 (2005), p. 23-31.
- «Aproximación a una exégesis comparativa entre el Targum de los profetas y el Nuevo Testamento». *Estudios Bíblicos* [Madrid], 64 (2006), 647-655. [Amb un sumari en anglès]
- «The Babylonian tradition of Targum Ezequiel» En: *Šapal tibnim mû illakû. Studies presented to Joaquín Sanmartín on the occasion of his 65th birthday*. Sabadell: AUSA, 2006, p. 337-342. (Aula Orientalis, Supplementa; 22)
- «Mesullam Ben Selomó de Piera y la controversia maimonidiana en Provenza y Cataluña». En: VALLE, Carlos del; GARCÍA-JALÓN, Santiago; MONFER-

RER, Juan Pedro (ed.). *Congreso Internacional «Maimónides y su época»*. Madrid: Ministerio de Cultura. Sociedad Estatal de Conmemoraciones Culturales, 2007, p. 267-284.

«Visió jueva sobre el matrimoni, celibat, divorci i adulteri a l'època intertestamentària». En: PUIG I TÀRRECH, Armand (ed.). *El matrimoni i l'ús dels béns en la Bíblia*. Tarragona: Associació Bíblica de Catalunya; Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2008, p. 175-184. (Scripta Bíblica; 8) [Amb un sumari en anglès]

«La controverse maïmonidienne en Provence et en Catalogne». En: IANCU-AGOU, Danièle; NICOLAS, Elie (ed.) *Des Tibbonides à Maimonide: rayonnement des Juifs andalous en pays d'Oc médiéval (Colloque international, Montpellier, 13 - 14 décembre 2004)*. París: Cerf, 2009, p. 193-212. (Nouvelle Gallia Judaica; 4)

7.4. Recensions

SANMARTÍN ASCASO, Joaquín. *Las guerras de Josué: Estudio de semiótica narrativa*. València: Institución S. Jerónimo, 1982.— Recensió en *Aula Orientalis* [Sabadell; Barcelona], 1 (1983), p. 132-133.

CHILTON, Bruce D. *The glory of Israel: The theology and provenience of the Isaiah Targum*. Sheffield: JSOT Press, 1983. (Journal for the Study of the Old Testament, Supplement Series; 23).— Recensió en *Estudios Bíblicos* [Madrid], 42 (1984), p. 230-234.

PÉREZ FERNÁNDEZ, M. *Los capítulos de Rabbi Eliezer: Pirqê Rabbî 'Elî'ezer*. València: Institución S. Jerónimo, 1984. (Biblioteca Midrásica; 1).— Recensió en *Aula Orientalis* [Sabadell; Barcelona], 2 (1984), p. 312-315.

DÍEZ MERINO, Luis. *Targum de Salmos: Edición Príncipe del ms. Villa-Amil n. 5 de Alfonso de Zamora*. Madrid: CSIC, 1982. (Biblioteca Hispana Bíblica; 6). Ídem. *Targum de Job: Edición príncipe del ms. Villa-Amil n. 5 de Alfonso de Zamora*. Madrid: CSIC, 1984. 389 p. (Biblioteca Hispana Bíblica; 8). Ídem. *Targum de Proverbios: Edición príncipe del Ms. Villa-Amil n. 5 de Alfonso de Zamora*. Madrid: CSIC, 1984. 314 p. (Biblioteca Hispana Bíblica; 11).— Recensió en *Estudios Bíblicos* [Madrid], 43 (1985), p. 189-195. [Amb un breu sumari en anglès]

GOLOMB, David M. *A grammar of Targum Neofiti*. Chicago, Calif.: Scholars Press, 1985.— Vegeu, més amunt, l'article «Breve estudio sobre la gramática del arameo del Targum Palestinense» (1988).

- KAMIN, Sarah. *Rashi's exegetical categorization, in respect to the distincion between peshat and derash*. Jerusalem: Magnes Press; Hebrew University, 1986 [en hebreu].— Recensió en *Estudios Bíblicos* [Madrid], 46 (1988), p. 413-417.
- MARTÍNEZ BOROBIO, E. *Targum Jonatán de los Profetas Primeros en tradición babilónica*. Vol 2: *I-II Samuel*. Madrid, CSIC, 1987. 388 p. (Textos y Estudios «Cardenal Cisneros» de la Biblia Políglota Matritense; 38).— Recensió en *Aula Orientalis* [Sabadell; Barcelona], 6 (1988), p. 120-121.
- RUIZ GONZÁLEZ, G. *Comentarios hebreos medievales al libro de Amós (Traducción y notas a los Comentarios de Raši, E. de Beaugency, A. 'ibn (Ezra, D. Qimhi, J. 'ibn Caspi)*. Madrid: Universidad Pontificia Comillas, 1987. (Publicaciones de la Universidad Pontificia Comillas-Madrid, Serie I. Estudios; 31).— Recensió en *Aula Orientalis* [Sabadell; Barcelona], 6 (1988), p. 282-283.
- DÍEZ MACHO, Alejandro; NAVARRO PEIRÓ, A. *Biblia Babilónica: Fragmentos de Salmos, Job y Proverbios (Ms. 508 A del Seminario Teológico Judío de Nueva York)*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1987. (Textos y Estudios «Cardenal Cisneros» de la Biblia Políglota Matritense; 42).— Recensió en *The Jewish Quaterly Review* (Filadèlfia, Pa.), 80 (1990), p. 419-420.
- MARTÍNEZ BOROBIO, Emiliano. *Targum Jonatán de los Profetas Primeros en tradición babilónica*. Vol. I: *Josué-Jueces*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1989. (Textos y Estudios «Cardenal Cisneros» de la Biblia Políglota Matritense; 46).— Recensió en *Sefarad* [Madrid], 51 (1991), p. 207-209.
- ROURE, Damià. *Jesús y la figura de David en Mc 2,23-26: Trasfondo bíblico, intertestamentario y rabínico*. Roma: Pontificio Istituto Biblico, 1990. (Analecta Biblica; 124).— Recensió en *Anuari de Filologia* [Barcelona], 14 (1991), Secció E: *Estudis Hebreus i Arameus*, núm. 1, p. 165-166.
- MONTSERRAT TORRENTS, Josep. *La sinagoga cristiana: El gran conflicto religioso del siglo I*. Barcelona: Muchnik, 1989.— Recensió en *Raíces: Revista Judía de Cultura* [Collado Villalba, Madrid], 10-11 (1991), p. 81.
- TARADACH, Madeleine. *El Midrash: Introducció a la literatura midràshica, als targumim i als midrashim*. Barcelona: Facultat de Teologia de Catalunya, 1989. (Collectània Sant Pacià; 38). Ídem. *Le Midrash: Introduction à la littérature midrashique (Drš dans la Bible, les Targumim, les Midrašim)*. Ginebra: Labor et Fides, 1991. (Le Monde de la Bible; 22).— Recensió en *Anuari de Filologia* [Barcelona], 14 (1991), Secció E: *Estudis Hebreus i Arameus*, núm. 1, p. 167-168.

- PÉREZ FERNÁNDEZ, Miguel. *La lengua de los sabios. I Morfosintaxis*. Estella (Navarra): Verbo Divino, 1992.— Recensió en *Anuari de Filologia* [Barcelona], 15 (1992), Secció E: *Estudis Hebreus i Arameus*, núm. 2, p. 121-125.
- VALLE RODRÍGUEZ, Carlos del. *Isaac ben Jalfón de Córdoba. Poemas. Edición castellana íntegra, anotada y comentada del diván de Ibn Jalfón (ca. 960-1030). With an English introduction*. Madrid: Aben Ezra Ediciones, 1992.— Recensió en *Anuari de Filologia* [Barcelona], 15 (1992), Secció E: *Estudis Hebreus i Arameus*, núm. 2, p. 125-126.
- MARGAIN, J. *Les particules dans le Targum Samaritain de Genèse-Exode: Jalons pour une histoire de l'araméen samaritain. Publié avec le concours du Centre Jean Duplacy (Montpellier)*. Ginebra; París: Librairie Droz, 1993. (EPHE, IV Section, II Hautes Études Orientales; 29).— Recensió en *Aula Orientalis* [Sabadell; Barcelona], 11 (1993), p. 265-266.
- TREBOLLE BARRERA, Julio. *La Biblia judía y la Biblia cristiana: Introducción a la historia de la Biblia*. Madrid: Trotta, 1993.— Vegeu, més amunt, l'article «La Biblia judía y la Biblia cristiana» (1993).
- CARBONE, Andro P.; RIZZI, Giovanni. *Il libro di Amos: Lettura ebraica, greca e aramaica*. Bolonya: Edizione Dehoniane, 1993.— Recensió en *Anuari de Filologia* [Barcelona], 17 (1994), Secció E: *Estudis Hebreus i Arameus*, núm. 4, p. 123-124.
- Diccionario enciclopédico de la Biblia*. Publicat sota la direcció del Centre Informatique et Bible de Maredsous. Barcelona: Herder, 1993.— Recensió en *Anuari de Filologia* [Barcelona], 17 (1994), Secció E: *Estudis Hebreus i Arameus*, núm. 4, p. 122-123.
- BOCCACCINI, Gabrielle. *Middle Judaism: Jewish thought, 300 B.C.E. to 200 C.E.* Minneapolis: Fortress Press, 1991.— Vegeu, més amunt, l'article «Las raíces judías del cristianismo» (1995).
- BREMMER, J. N.; GARCÍA MARTÍNEZ, F. (ed.). *Sacred history and sacred texts in early Judaism: A symposium in honour of A. S. van der Woude*. Kampen: Kok Pharos, 1992.— Recensió en *Estudios Bíblicos* [Madrid], 53 (1995), p. 271-273.
- KHAN, Geoffrey. *Karaite Bible manuscripts from the Cairo Genizah*. Cambridge: University Press, 1990. — Recensió en *Estudios Bíblicos* [Madrid], 53 (1995), p. 400-401.
- AL-ASSIOUTY, Sarwat Anis. *Révolutionnaires et contre-révolutionnaires parmi les disciples de Jésus et les compagnons de Muhammad*. París: Letouzey & Ané, 1994. (Recherches Comparées sur le Christianisme Primitif et l'Is-

- lam Premier; 4).— Recensió en *Estudios Bíblicos* [Madrid], 55 (1997), p. 558-560.
- ARANDA PÉREZ, G.; GARCÍA MARTÍNEZ, F.; PÉREZ FERNÁNDEZ, M. *Literatura judía intertestamentaria*. Estella, Navarra: Verbo Divino, 1996. (Introducción al Estudio de la Biblia; 9).— Recensió en *Anuari de Filologia* [Barcelona], 20 (1997), *Secció E: Estudis Hebreus i Arameus*, núm. 7, p. 129-131.
- GARCÍA PÉREZ, José Miguel. *Sustrato arameo en el evangelio de San Lucas: Aportaciones al estudio de la tradición sinóptica (Excerpta ex dissertatione ad doctorandum)*. Burgos: Facultad de Teología del Norte de España, 1994.— Recensió en *Estudios Bíblicos* [Madrid], 55 (1997), p. 548-550.
- LAPERROUSAZ, Ernest-Marie; LEMAIRE, André (ed.). *La Palestine à l'époque perse*. París: Cerf, 1994.— Recensió en *Estudios Bíblicos* [Madrid], 55 (1997), p. 547-548.
- PÉREZ FERNÁNDEZ, Miguel. *An introductory grammar of Rabbinic Hebrew*. Traduída per J. Elwode. Leiden: E. J. Brill, 1997.— Recensió en *Anuari de Filologia* [Barcelona], 21 (1998-1999), *Secció E: Estudis Hebreus i Arameus*, núm. 8: *Homenatge a la Dra. Teresa Martínez Sáiz*, p. 299-300.
- MOOR, J. C. de. *The rise of Yahwism: The roots of Israelite monotheism*. 2a edició. Lovaina: Peeters 1997.— Recensió en *Journal of the American Oriental Society* [Ann Arbor, Mich.], 119/4 (1999), p. 688.
- SEPMEIJER, Floris (ed.). *A bilingual concordance to the Targum of the Prophets*. Vol. 12-14: *Jeremiah*. Leiden; Boston; Colònia: Brill, 1998. FINLEY, Thomas (ed.). *A bilingual concordance to the Targum of the Prophets*. Vol. 15-17: *Ezekiel*. Leiden; Boston; Colònia: Brill, 1999.— Recensió en *Journal for the Study of Judaism* [Leiden; Boston], 32/3 (2001), p. 352-354.
- INOSTROZA LANAS, Juan Carlos. *Moisés e Israel en el desierto: El midrás paulino de 1Cor 10,1-13*. Salamanca: Universidad Pontificia de Salamanca, 2000. (Plenitudo Temporis; 6).— Recensió en *Estudios Bíblicos* [Madrid], 59 (2001), p. 558-560.
- GROSSFELD, Bernard. *Targum Neofiti 1: An exegetical commentary to Genesis including full rabbinic parallels. Complete text edited by Lawrence H. Schiffman*. Nova York: Sepher-Hermon Press, 2000.— Recensió en *Journal for the Study of Judaism* [Leiden; Boston], 33/3 (2002), p. 331-333.
- STAALDUINE-SULMAN, Eveline van. *The Targum of Samuel*. Leiden; Boston; Colònia: Brill, 2002. (Studies in the Aramaic Interpretation of Scripture; 1).— Recensió en *Biblica* [Roma], 85/3 (2004), p. 443-446.

- HOUTMAN, Alberdina (ed.). *Bilingual concordance to the Targum of the Prophets*. Vol. 18: *The Twelve (I) aleph–zayin*. Vol. 19: *The Twelve (II) chet–samekh*. Vol. 20: *The Twelve (III) ayin–taw*. Leiden; Boston: Brill, 2003.— Recensió en *Journal for the Study of Judaism* [Leiden; Boston], 35/3 (2004), p. 321-324.
- GÓMEZ ARANDA, M. *El comentario de Abraham Ibn Ezra al libro de Job: Edición crítica, traducción y estudio introductorio*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Instituto de Filología, 2004.— Recensió en *Estudios Bíblicos* [Madrid], 63 (2005), p. 346-348.
- FERRER, Joan. *Esbozo de historia de la lengua aramea*. Còrdova; Barcelona: Universidad de Córdoba, 2004. (*Studia Semitica*; 3).— Recensió en *Sefarad* [Madrid], 65 (2005), p. 195-198.
- TOLONI, Giancarlo. *L'originale del libro di Tobia: Studio filologico-linguistico*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 2004. (Textos y Estudios «Cardenal Cisneros» de la Biblia Políglota Matritense; 71).— Recensió en *Sefarad* [Madrid], 65 (2005), p. 205-207.
- Bíblia del segle XIV: Èxode. Levític*. Transcripció a cura de Jaume Riera i Sans. Aparats crítics, notes i glossari a cura de Pere Casanellas i Bassols. Estudi introductor i d'Armand Puig i Tàrrach. Barcelona: Associació Bíblica de Catalunya: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2004. (*Corpus Bibliicum Catalanicum*; 3).— Recensió en *Estudis Romànics* [Barcelona], 28 (2006), 488-491.

8. El Premi Josep Ribera i Florit

El Premi Josep Ribera i Florit, de judaisme i hebraisme (per a joves graduats) es va instituir l'any 2017 i és convocat per la Societat Catalana d'Estudis Hebraics en col·laboració amb l'Institut Privat d'Estudis Mòn Juïc.

S'ofereix al millor treball de grau sobre judaisme o hebraisme i poden prendre part en la convocatòria els graduats des de l'1 de febrer de quatre anys abans de l'any en què es convoca.

Els treballs han d'ésser inèdits i redactats en català i han de tenir una extensió màxima de cinquanta pàgines.

Els treballs que hagin estat premiats anteriorment o subvencionats per l'IEC o per una altra institució no es poden considerar.

El jurat és nomenat per la Junta de Govern de la Societat Catalana d'Estudis Hebraics.

La dotació del premi és de mil set-cents euros (1.700 €) i la persona premiada rep un diploma acreditatiu.

La Societat Catalana d'Estudis Hebraics es reserva el dret de publicar el treball premiat en la revista TAMID.

Més informació sobre aquest premi, especialment sobre la manera de fer els tràmits, i sobre els altres premis convocats per l'Institut d'Estudis Catalans, es pot llegir en la pàgina web <https://premis.iec.cat/>.

A text-critical study of the *Nova Vulgata* of Sirach 41. Part 2: Text-critical evaluation*

John Francis ELWOLDE

Facultat de Teologia de Catalunya

Rebut: 03.02.2015 — Acceptat: 30.06.2016

Abstract. This part of the study (Part 2) examines and summarizes the detailed analyses of verses from Sirach 41–42 presented in Part 1 in order to show in practice (1) which version of the Vulgate the *Nova Vulgata* bases itself upon; (2) to what degree the *Nova Vulgata* adjusts the Vulgate to the LXX; (3) where the Hebrew sources differ significantly from the LXX, to what degree the *Nova Vulgata* adjusts the Vulgate to the Hebrew; and (4) to what extent the results of (2) and (3) coincide with the *Nova Vulgata*'s remit for Sirach as specified by introductory remarks in the *Nova Vulgata* itself and in early articles on this issue. Finally, (5) some remarks are offered on the possible reasons for the *Nova Vulgata*'s inconsistency in relation to the preceding matters and on ways in which such inconsistency might be rectified in a future revision.

Keywords: Sirach, Ecclesiasticus, Masada, Peshitta, Vulgate, Vetus Latina, *Nova Vulgata*

Correspondence: J. F. Elwolde, Facultat de Teologia de Catalunya. Carrer de la Diputació, 231. E-08007 Barcelona. EU. E-mail: jfelwolde@gmail.com.

* 'Part 1: Comparison with the source texts' was published in *Tamid* 12 (2016–2017), p. 7–63. Acknowledgement of help given by others is provided there.

Un estudi de crítica textual de la *Nova Vulgata* de Siràcida 41.

Part 2: Avaluació criticotextual

Resum. Aquesta part de l'estudi («part 2») examina i resumeix l'anàlisi detallada dels versets de Siràcida 41-42 presentada en la «part 1» per tal de mostrar a la pràctica: 1) en quina versió de la Vulgata es basa la *Nova Vulgata*; 2) fins a quin punt la *Nova Vulgata* ajusta la Vulgata a la versió dels LXX; 3) quan les fonts hebrees difereixen significativament dels LXX, fins a quin punt la *Nova Vulgata* ajusta la Vulgata a l'hebreu; 4) en quina mesura els resultats de 2 i 3 coincideixen amb la comesa respecte al Siràcida tal com s'especifica en les observacions introductòries de la mateixa *Nova Vulgata* i en els primers articles sobre aquesta matèria. Finalment, 5) s'ofereixen algunes observacions amb relació a les qüestions precedents i les maneres com aquesta inconsistència podria ser rectificada en una futura revisió.

Paraules clau: Siràcida, Eclesiàstic, Masada, Peixitta, Vulgata, Vetus Latina, *Nova Vulgata*

1. The stated objectives of the *Nova Vulgata*

The earliest reference to work on the *Nova Vulgata* (hereafter NV) is probably found in *Acta Apostolicae Sedis – Commentarium Officiale* 58 (1966), p. 112: 'Il Santo Padre Paolo VI si è degnato di costituire una Commissione per la revisione della Volgata', a date for which is given on p. 10 of the 'Praefatio ad lectorem' of the NV itself: 'Die 29 mensis Novembris anno 1965 praedictus Summus Pontifex Paulus VI Pontificiam Commissionem pro Nova Vulgata Bibliorum editione instituit.' The same 'Praefatio' introduces the basic purpose of the NV in the words of Pope Paul VI on 23 December 1966:

Cogitatur de textu, in quo Vulgata editio Hieronymiana ad verbum exprimitur, ubi textum primigenium accurate exhibet, qualis in hodiernis editionibus, scientifica, ut aiunt, ratione confectis, continetur; prudenter vero emendabitur, ubi ab eo deflectit vel eum minus recte interpretatur, adhibita lingua Latinitatis biblicae christianae, ita ut respectus traditionis temperetur cum postulatis criticis aetatis nostrae. In Liturgiam ergo Latinam textus inducetur unicus, qui, ad scientiam quod attinet, impugnari non possit quique traditioni, disciplinae hermeneuticae ac sermoni christiano sit consen-

taneus. Qui textus erit etiam huiusmodi ut ad eum versiones vulgares referantur.¹

The ‘Praefatio’ also outlines nine ‘normae [...] generales, quas Commissio quoad versionem et linguam observabat’. The first two are of particular relevance to the relationship of the NV to forms of the text that preceded the Vulgate:

1. Religiose servanda est littera Vulgatae versionis s. Hieronymi quoties haec sensum textus primigenii fideliter reddit et facile intellegitur, nec ansam praebet ad eum minus recte intellegendum vel perperam interpretandum.

2. Si quando tamen vel in commentariis s. Hieronymi, ut non raro accidit, vel apud ss. Patres, vel in Vetere Latina versione textus primigenius verbis magis accommodatis et claris redditur quam in Vulgata editione, tunc hi modi eligendi esse videntur.²

The following statement by Tarsicio Stramare, assistant secretary to the Pontifical Commission for the Neo-Vulgate, is consistent with the first of these general norms:

Il testo fu emendato solo se richiesto da motivi di critica testuale e di filologia, ma sempre in modo da conservare nelle nuove locuzioni il colore e lo stile della

1. *Nova Vulgata*, ‘Praefatio ad lectorem’, p. 10. The original Italian is reported in *Acta Apostolicae Sedis: Commentarium Officiale*, 59 (1967):

Si pensa ad un testo, in cui quello della Volgata di S. Gerolamo sarà rispettato alla lettera, là dove esso riproduce fedelmente il testo originale, quale risulta dalle presenti edizioni scientifiche; sarà prudentemente corretto là dove se ne scosta, o non l’interpreta rettamente, adoperando allo scopo la lingua della “latinitas biblica” cristiana; in modo che siano temperati il rispetto per la tradizione e le sane esigenze critiche del nostro tempo.

La liturgia latina avrà così un testo unitario, scientificamente ineccepibile, coerente alla tradizione, all’ermeneutica e al linguaggio cristiano; esso servirà anche da punto di riferimento per le versioni nelle lingue volgari. (p. 53–54)

2. *Nova Vulgata*, ‘Praefatio ad lectorem’, p. 11:

1. The letter of St. Jerome’s Vulgate is to be strictly observed wherever it renders the sense of the original text faithfully and is easy to understand and does not give rise to less correct understanding or faulty interpretation.

2. Whenever, though, the original text is rendered by clearer and more fitting words in the commentaries of St. Jerome, as is not infrequently the case, or in the Church Fathers or in the Vetus Latina version, than it is in the Vulgate, then these forms of expression are to be considered among the choices available.

Volgata; no fu sostituita una traduzione verbale là dove le parole della Volgata davano fedelmente il senso.³

2. The textual character of Sirach

Although in the light of the preceding comments the NV can hardly be said to contribute to the textual criticism of the source texts (in Hebrew, Aramaic, and Greek) – but represents, rather, a revision of the Clementina *on the basis of* established modern textual criticism and interpretation of the source texts – for the deuterocanonical books in particular, special value is attached to its provision, in principle, of (a) faithful reproduction of the earliest extant forms of text and (b) scholarly reconstruction of yet earlier forms of text upon which those extant forms are based:

comme [saint Jérôme] n'avait pas mis la main à certains des livres deutéro-canoniques de l'A.T., la Néo-Vulgate a réalisé ici une oeuvre particulièrement importante, et cela en se basant sur les meilleures éditions critiques de ces livres.⁴

As Sirach falls into the category of books not revised by Jerome,⁵ the Vulgate version represents in principle an earlier stage of the Latin text, prior to Jerome:

Libros qui Sapientia Salomonis et Sapientia Hiesu filii Sirach inscribuntur, in Iudaeorum canone non receptos, emendare non curavit s. Hieronymus; quos in traditione Vulgatae versionis interposuit ille qui, saeculo quinto vel sexto, Hieronymi sacram bibliothecam supplevit.⁶

3. STRAMARE, 'Neo-Vulgata', p. 124–125. For the NV's retention of the Clementina's Latin wherever this does not significantly distort the sense of the original texts, see also DESCAMPS, 'Nouvelle Vulgate', p. 602a, and STRAMARE, 'Neo-Vulgata', p. 133 = STRAMARE, 'Libro dell'Ecclesiastico', p. 448.

4. DESCAMPS, 'Nouvelle Vulgate', p. 602a.

5. Cf. STRAMARE, 'Neo-Vulgata', p. 129 = 'Libro dell'Ecclesiastico', p. 445: 'Il testo latino presente nella Volgata non è di S. Girolamo, il quale, pur avendone visto un esemplare in ebraico, non considerava l'Ecclesiastico come canonico e conseguentemente né lo tradusse né ne curò la revisione.' Of the deuterocanonical books only Tobit and Judith were revised by Jerome; see GARCÍA-MORENO, *Neovulgata*, p. 71–72.

6. *Biblia Sacra*, p. ix–x: 'The books that are entitled Wisdom of Solomon and Wisdom of Jesus son of Sirach, which were not received into the Jewish canon, St. Jerome did not care to revise; those that traditionally are of the Vulgate version were inserted by someone who in

In its turn, this pre-Hieronymian version of Sirach, represented by Vetus Latina mss., underwent significant changes over the centuries before its incorporation into the Vulgate:

Ita fit ut textus vulgatus ab antiquissima et pura latina translatione, saeculo forte iam secundo orta, non parum differat lectionesque recentiores saepius ad omnium codicum fidem exhibeat. Textus enim latinus primigenius (... *K*...), lingua archaica nec semper perspicua translatus,⁷ inter saeculum secundum et quintum diversimode immutatus est, vel librariorum negligentia, vel etiam illorum industria sive ad emendandam latinitatem sive ad codices graecos pressius adsequendos [...] Textus primigenius (*K*), deficientibus testibus, in integrum restitui nequit.⁸

Analysis of forms of text prior to the Vulgate, notably the Greek text – which in its shorter version in principle represents the grandson's translation of Ben Sira's original work in Hebrew⁹ – has to take account of a mixture of

the fifth or sixth century [see also THIELE, *Sirach*, p. 130] added to Jerome's collection of sacred books.' The primary manuscript for the edition of Sirach in *Biblia Sacra* and, to a more limited extent, in Weber's edition is *G* (Codex Sangermanensis, Paris, ninth century); see THIELE, *Sirach*, p. 125–130. The editor of Sirach in *Biblia Sacra* is not stated in the volume itself but is known to have been D. de Bruyne; see THIELE, *Sirach*, p. 103; GILBERT, 'Vetus Latina', p. 2.

7. Cf. STRAMARE, 'Neo-Vulgata', p. 129 = 'Libro dell'Ecclesiastico', p. 445: 'un linguaggio talvolta oscuro e duro'.

8. *Biblia Sacra*, p. x: 'Accordingly, the text of the Vulgate differs not a little from the ancient pure Latin translation that perhaps emerged as early as the second century and more often faithfully displays the more recent readings of all the codices. For the original Latin text (... *K*...), representing an archaic and not always perspicuously translated form of language, suffered various changes between the second century and the fifth, through the negligence of copyists but also through their industry, whether in emendation of the Latin or in a closer adherence to the Greek codices. The original text (*K*), because of lack of witnesses, cannot be fully restored.'

Cf. SMEND, *Weisheit*, 'Prolegomena', p. cxx–cxxi: 'Der Text des lateinischen Sirach ist in den Handschriften durch zahllose Schreibfehler und viele willkürliche Aenderungen entstellt, und die Zitate der Väter tragen zur Verbesserung des Textes nicht viel aus. [...] Zumeist [...] wird der Text durch Emendation geheilt werden müssen. [...] Die[se] Emendation ist namentlich dadurch erschwert, dass die ursprüngliche Uebersetzung durch fortgehende Korrektur nach dem Griechen und zwar nach verschiedenen griechischen Texten entstellt ist. Dies Korrektur ist nämlich, wenigstens der Hauptsache nach, älter als alle Textzeugen.'

9. The textual situation of the Greek is well summarized by Wright in the preface to his NETS translation of Sirach, p. 716: 'In the process of the textual transmission of the Greek, a number of proverbs were added to the book, and this recension is usually designated GKII.

ancient and mediaeval Hebrew witnesses, of the Syriac – which represents a rendering of the Hebrew that is independent of the Greek translation¹⁰ – and of Vetus Latina mss., through which different forms and interpretations of the Greek text are refracted:¹¹

For the most part, the NRSV puts readings from this Greek recension in footnotes leaving in the main text only GKI (= OG), that is, the translation of the author's grandson, who rendered the Hebrew text into Greek.'

Cf. ZIEGLER, *Sapientia*, p. 73: 'Die von der Zeugen der *O[rigeneischen]* *L[ukianischen]* Rezension überlieferten Varianten, namentlich die zahlreichen Zusätze, haben die Textkritiker schon lange beschäftigt; sie sehen hier die Reste einer zweiten griechischen Übersetzung des Sirach (GrII)'; *ibid.*, p. 113: 'GrI bedeutet die griech. Übersetzung des Enkels [...] GrII bedeutet die zweite (spätere) Übersetzung.'

Ziegler gives the Gr II additions in smaller type; *Biblia Sacra*, which provides the LXX verse reference in brackets when it differs from the Vulgate verse reference, includes any Gr II addition reflected in the Vulgate, with '(0)' as the LXX verse number each time. No instances are found, however, in the sequence of text examined in the main part of this study, and in fact Smend's presentation of Gr II, 'Kap. IV. Ueber eine zweite griechische Uebersetzung', in *Weisheit*, 'Prolegomena', p. xci–cxviii (cxiii), indicates no Gr II addition from any of the sources he cites (including the Vulgate) between 31:22 and 46:15. However, the list is not exhaustive (see, *ibid.*, p. xcvi: 'Ich füge dabei aber auch einige Zusätze des Lateiners'). 41:9*a* is the last italicized sequence in NETS before the section examined in this study and 42:15*d* the first italicized sequence after it. 41:9*a*, '[For if you multiply, it is for destruction]' (NETS), is, broadly, supported by Hebrew Ms. B and the Masada Ms. and the Peshitta, and is found, according to Ziegler, *Sapientia*, p. 318, in Londiniensis and Antonius Melissa (see also SMEND, *Weisheit*, 'Kommentar', p. 383, 'Vorrede', p. x: 'Co. 248 (70)' ['70 = Cod. Monac. Gr. 551 (olim Augustanus), nach eigener Collation']); it is not included in Rahlfs's edition of the LXX or in the Clementina or in Weber's edition, *Biblia Sacra*, p. 326, or the NV; similar comments apply to 42:15*d*, '[and judgment happens by his good will.]' (NETS), found as an addition in Sinaiticus, in two minuscules, Sahidic, Armenian, the Peshitta, and Hebrew (Masada Ms. and Ms. B) (see ZIEGLER, *Sapientia*, p. 323; SMEND, *Weisheit*, 'Kommentar', p. 395), but absent from Vulgate editions other than the NV, which does include the line: *et factum est in voluntate sua iudicium*. In other words, the NV has adjusted to Ziegler's edition of the LXX for the second Gr II addition (albeit without any indication that it is an addition), but not for the first one.

10. See, e.g., ZIEGLER, *Sapientia*, p. 31: 'Die altsyrische Übersetzung (Peschitta) [...] geht nicht auf *G*, sondern auf *H* zurück'; *Nova Vulgata*, 'Praenotanda', p. 18: 'Syriaca (*Syr*), quae translatio est e textu Hebraico ac, praeter Veterem Latinam, maiore auctoritate gaudet quam ceterae antiquae versiones.'

11. Cf. SMEND, *Weisheit*, 'Prolegomena', p. cxv: 'Für die Emendationen des entarteten griechischen Textes sind die Afterübersetzungen von grossen Wert; in sehr vielen Fällen haben sie die ursprüngliche griechische Lesart bewahrt. Aber die Freiheit, mit der die Uebersetzer sich bewegten, lässt ihre griechische Vorlage nicht überall deutlich erkennen, und soweit

Sapientiae [...] Salomonis textus tum graeci tum latini sat plana proditu historia; etsi libri graecitatem obscuram interdum vix intellexit interpres, huius versionem (*K*) textus vulgatus fideliter retinuit, paucis mendis exceptis. Sapientia autem filii Sirach insolitas vicissitudines passa est. Periiit nempe forma primigenia textus hebraici, quem graece vertit sub Ptolomaeo Euergete nepos auctoris (*G*). Fragmenta hebraica nuper reperta (*H*) recensionem longiorem tradunt ad mentem Iudaismi posterioris retractatam; ab eiusdem generis recensione pendet et versio syriaca (*S*). Sed et ipsa versio graeca primigenia posterius instar textus hebraici longioris retractata est; a qua recensione retractata, quam citant Clemens Alexandrinus et pauci alli, quae etiam quodam modo traditur a codicibus graecis familiarum sive Luciani (*G^L*) sive Origenis (*G^O*), versio latina primigenia (*K*) originem trahit. Multo autem ante recensionem Vulgatae, codicibus uncialibus graecis ad puriorem textum alexandrinum (*G*) recognitis, ipsa traditio latina a *G* turbata est. Lectiones ergo latinae quae cum *H*, *S*, Clemente Alexandrino, *G^O*, *G^B* vel Cypriano conveniunt, interpreti antiquissimo (*K*) attribui possunt; illae autem quae his opponuntur, textum uncialium graecorum redolentes, suspicionem iniiciunt se pertinere non ad *K*, sed tantum ad Vulgatam, vel etiam Vulgatae posteriores esse et in apparatu reiciendas.¹²

sie erkennbar ist, spiegeln die Afterübersetzungen zugleich eine noch stärkere Entartung des griechischen Textes wider, als sie in den griechischen Handschriften vorliegt. Beides gilt in besonderem Masse von der ältesten und wichtigsten Afterübersetzung, der Vetus Latina, die überdies selbst in völlig verwildertem Text auf uns gekommen ist.⁷

ZIEGLER, *Sapientia*, p. 23–24, emphasizes the importance of the *Biblia Sacra* edition, the ongoing work of the Vetus Latina Institute at Beuren, and his own edition of the LXX, all three works having a complementary relationship with the textual criticism of Sirach. The Vetus Latina Institute fascicle corresponding to Sir. 25:1–28:24, prepared by Anthony J. Forte, was published in 2014; nine fascicles covering the Prologue to chapter 24 (and introductions), prepared by Walter Thiele, were published between 1987 and 2005.

12. *Biblia Sacra*, p. xi: ‘The history of the text of the Wisdom [...] of Solomon, first Greek then Latin, is quite straightforward to produce; although the translator could at times barely understand the book’s obscure Greek the text of the Vulgate has faithfully conserved a version of it (*K*), with the exception of a few mistakes. The Wisdom of the son of Sirach has, however, undergone some unusual vicissitudes. The original form of the Hebrew text, which the author’s grandson rendered into Greek (*G*) under Ptolemy Euergetes, has perished. Recently discovered Hebrew fragments (*H*) transmit a longer recension elaborated according to the thinking of a later form of Judaism; the Syriac version (*S*) also depends on a recension of the same kind. Moreover, the original Greek version itself was reworked in the manner of the longer Hebrew text. To this reworked recension, which Clement of Alexandria and some others quote and which is also to some extent transmitted by Greek codices of the Lucianic (*G^L*) and Origenistic (*G^O*) families, the earliest Latin version traces its origins. However, long before the Vulgate recension this Latin tradition was disrupted by *G* via recognized Greek

In short, the history of the Latin text underlying the Vulgate of Sirach is effectively intertwined with the history of the Greek, Hebrew, and Syriac versions:

Il testo dell'antica versione latina, a parte qualche revisione sporadica su testimoni greci, non fu radicalmente ritoccato, ma contiene tuttavia numerose aggiunte "che hanno i caratteri di una vera recensione, con la stessa ispirazione della recensione lunga di cui testimonia il Gr II. [...]">¹³ Il testo latino primitivo non solo è appoggiato dal greco 'luciano',¹⁴ ma anche dalle antiche citazioni patristiche greche, come pure spesso dall'ebraico e dal siriano [...] [e] rispecchia inoltre un testo greco [...] ora perduto [...] "Alle Tochterübersetzungen des griech. Sir. sind wichtig und nützlich, aber nur die lateinische Übersetzung (La) ist grundlegend"; "Von den Übersetzungen schließt sich oftmals die Vetus Latina (La) an, deren textkritischer Wert nicht hoch genug geschätzt werden kann". Il testo latino non va, dunque, visto semplicemente come cattiva traduzione del greco; le sue diversità rispetto al greco o all'ebraico possono essere considerate, invece che errori, come *variae lectiones* testimonianti qualcosa dell'originale.¹⁵

3. The *Nova Vulgata* of Sirach

Against this background it is hardly surprising that Ziegler could claim that '[u]nter allen Büchern der Septuaginta gibt Sirach (Ecclesiasticus) dem Textkritiker die meisten und schwierigsten Rätsel auf';¹⁶ or that in a survey of

uncial codices that follow a purer Alexandrian text. Accordingly, Latin readings that agree with *H*, *S*, Clement of Alexandria, *G^O*, *G^B* [Vaticanus], or Cyprian may be attributed to the earliest (Latin) translator; in contrast, those that disagree with these and are redolent of the text of the Greek uncials raise the suspicion of belonging not to *K* but rather to the Vulgate, or even of being later than the Vulgate, and are to be consigned to an apparatus.'

13. See the preceding note.

14. I.e. Gr II; see above, n. 12, and ZIEGLER, *Sapientia*, p. 73–75.

15. STRAMARE, 'Neo-Vulgata', p. 129–130 = 'Libro dell'Ecclesiastico', p. 445. The first quotation is from H. DUESBERG and I. FRANSEN, *Ecclesiastico*, Turin, Marietti, 1966, La Sacra Bibbia, 293, p. 9–10; the second from ZIEGLER, *Sapientia*, p. 75; and the third from ZIEGLER, *Sylloge: Gesammelte Aufsätze zur Septuaginta*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1971, Mitteilungen des Septuaginta-Unternehmens der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, 10, p. 564.

16. This is the opening remark of ZIEGLER, *Sapientia*, p. 5 (quoting one of Ziegler's own earlier studies). The first edition of Ziegler's work was not available to the editors of *Biblia Sacra* Sirach (ibid., p. xxii).

the process whereby the NV was produced Stramare devotes all of the section on '*Libri sapientiales*' to Sirach,¹⁷ noting that 'Per quanto riguarda i Libri Sapientiali, il libro dell'*Ecclesiastico* è stato quello che ha impegnato maggiormente la Commissione';¹⁸ or that in the 'Praenotanda' to the NV more space is devoted to this book¹⁹ than to any other apart from the Psalter.

Stramare outlines the problems faced by the NV's translation commission in accepting a Latin edition based solely on the earlier form of the Greek text (Gr I)²⁰ or, alternatively, on the extant Hebrew sources, and defends the eventual acceptance of the Vulgate – which in the case of Sirach represents the *Vetus Latina* in its different ms. traditions – as the base text for the NV:

La Commissione decise [...] [i]n assenza di titoli sufficienti da parte degli 'originali' per attirare nella loro orbita la correzione della Neo-Vulgata, la soluzione [...] di rispettare la conditio possidentis, applicando alla edizione ufficiale sisto-clementina i principi stabiliti per la Neo-Vulgata, ovviamente adattati alla speciale situazione critica del testo [...]²¹

17. STRAMARE, 'Neo-Vulgata', p. 128–133 = 'Libro dell'Ecclesiastico', p. 444–448.

18. STRAMARE, 'Neo-Vulgata', p. 128 = 'Libro dell'Ecclesiastico', p. 444.

19. *Nova Vulgata*, 'Praenotanda', p. 18–19.

20. See above, n. 12, where it is indicated that the earliest form of the Latin text was based on Gr II (the longer version), with revisions later made towards Gr I (the shorter version); see also THIELE, *Sirach*, p. 101, 114; GILBERT, 'Vetus Latina', p. 9: 'the Vetus Latina of Ecclesiasticus was done on the basis of a Greek text already enlarged[which] was [...] closer to the Hebrew text of Ben Sira than to the classical Greek version'. ZIEGLER, *Sapientia*, p. 14, summarizing other studies, indicates that the earliest form of the Vetus Latina of Sirach 1–43 and 51 is to be dated to the second half of the second or first half of the third century (in Africa; see also GILBERT, 'Vetus Latina', p. 1–2), with corrections towards the established text of the LXX, based on Gr I, perhaps made in the fifth century by one or both of the translators of the 'Prologue' and ch. 44–50.

21. STRAMARE, 'Neo-Vulgata', p. 131–132 = 'Libro dell'Ecclesiastico', p. 447. The same issue is summarized by GARCÍA-MORENO, *Neovulgata*, p. 326–327.

A similar statement is found in the *Nova Vulgata*, 'Praenotanda', p. 18:

'Quibus omnibus spectatis, consequitur ut minime effici possit – nec fieri umquam poterat – quaelibet textus primigenii critica instauratio. Hoc unum igitur faciendum putavimus: Latinam (*La*) scilicet versionem suscipere quasi normam, seu quasi textum sui iuris, eamque recognoscere iuxta quidem principia pro Nova Vulgata decreta, absque tamen necessitate eam plane accommodandi ad formam sive textus Graeci (I vel II) sive textus Hebraici, cum discrepantiae inter *La* et Gr vel H, quae identidem occurrunt, habendae sint variae lectiones alicuius saltem auctoritatis, non vero simpliciter mendosae lectiones, quae sint corrigendae.'

An immediate and basic question here concerns the identity of ‘la edizione ufficiale sisto-clementina’. According to Descamps, ‘Les traducteurs partent du texte *critique* de la Vulgate, tel qu’il résulte *surtout* des travaux de l’abbaye de Saint-Jérôme.’²² Descamps is cited and followed by Richard Clifford: ‘The textual basis of the *Nova Vulgata* was the critical edition [...] by the monks of the Benedictine Abbey of St. Jerome in Rome.’²³ During the 1960s, work on *Biblia Sacra* went hand in hand with the production of Robert Weber’s minor critical edition published in 1969 by the Deutsche Bibelgesellschaft,²⁴ which is referred to by Stramare²⁵ and noted by Clifford as being ‘[e]specially useful to the Commission’,²⁶ presumably because it had been published well before the publication of the NV itself in 1979 and because its appearance in 1969 did not lag far behind the beginning of work on the NV at the end of 1965 and actually coincided with the appearance of Psalms, the first fruits of the NV commission (see the ‘Praenotanda’).

In the case of Sirach, the use of *Biblia Sacra* at first sight appears to be implied by Stramare, ‘Il testo della Volgata è stato pubblicato criticamente nel 1964’²⁷ (citing *Biblia Sacra*). However, Stramare clearly states:

All things considered, it follows that it is – and always has been – virtually impossible to bring about any critical restoration of the original text. We thought, then, that the following should be done, namely, to accept the Latin (*La*) version as the norm, or as a text in its own right, recognizing it in exact accordance with the principles established for the *Nova Vulgata*, and without the need to accommodate it wholly to the form of the Greek text (*I* or *II*) or the Hebrew text, with the discrepancies between *La* and *Gr* or *H* that frequently occur to be regarded in any case as variant readings of some authority, not simply as faulty readings to be corrected.

For the final sentence here, note also Stramare’s previously quoted comment on the *Vetus Latina*: ‘Il testo latino non va, dunque, visto semplicemente come cattiva traduzione del greco; le sue diversità rispetto al greco o all’ebraico possono essere considerate, invece che errori, come *variae lectiones* testimonianti qualcosa dell’originale.’ (STRAMARE, ‘Neo-Vulgata’, p. 129–130 = ‘Libro dell’Ecclesiastico’, p. 445).

22. DESCAMPS, ‘Nouvelle Vulgate’, p. 602*a*; the second italicization has been added.

23. CLIFFORD, ‘Authority’, p. 198.

24. See DESCAMPS, ‘Nouvelle Vulgate’, p. 600*b*–601*a*; GARCÍA-MORENO, *Neovulgata*, p. 298–299, indicates that later volumes of *Biblia Sacra* made use of the Stuttgart edition with regard to emendations, etc.

25. STRAMARE, ‘Neo-Vulgata’, p. 117–118.

26. CLIFFORD, ‘Authority’, p. 198, n. 5.

27. STRAMARE, ‘Neo-Vulgata’, p. 130 = ‘Libro dell’Ecclesiastico’, p. 445.

[La] edizione base fu tenuta, *come per gli altri libri*, la ‘editio emendatissima’ della *Biblia Sacra Vulgatae Editionis*, publicata cura et studio Monachorum Abbatiae Pontificiae Sancti Jeronymi in Urbe Ordinis Sancti Benedicti, Marietti 1965.²⁸

A similar statement, which also clarifies the role of Weber’s Deutsche Bibelgesellschaft edition, appears in Stramare’s other cited work:

Testo latino di base per l’A.T. è stato normalmente la “editio emendatissima” preparata dai Monaci benedettini della Pontificia Abbazia di S. Girolamo in Urbe (Marietti 1965), confrontata continuamente con la ed. di R. Weber [...] la quale per la parte finale dell’A.T. è la sola edizione critica.²⁹

Use of the Marietti edition is confirmed by this study, in which we find that where the reading of *Biblia Sacra* (or Weber) differs from that of Marietti (or Colunga & Turrado),³⁰ the NV never agrees with the reading of *Biblia Sacra* (or Weber) (note the empty Categories 5 and 6 in the *Analysis* section, below), even though in such cases the NV does not always agree with Marietti (or Colunga & Turrado) either (see Categories 3, 4, 10). In contrast, this study reveals very little evidence that the critical editions of the Vulgate, in particular *Biblia Sacra*, were consulted at all, at least for Sirach.

With regard to the edition of the LXX that formed the basis of the NV’s adjustments to the (Marietti) Clementina, Alfred Rahlfs’s Bible Societies manual edition is mentioned at the beginning of the ‘Praenotanda’ in connection with the Pentateuch and at the end in connection with Maccabees, whereas the Göttingen Septuagint is cited only once.³¹ However, in his ‘Il libro dell’Ecclesiastico’, Stramare frequently refers to Joseph Ziegler and his published works, including the 1965 Göttingen edition of Sirach, and so it is hardly unreasonable to assume that the NV editors of Sirach, who included Ziegler himself, would have examined this edition directly. This assumption appears to be confirmed by the NV’s adoption of a reading specific to Zie-

28. STRAMARE, ‘Libro dell’Ecclesiastico’, p. 447, n. 21 (italicization added).

29. STRAMARE, ‘Neo-Vulgata’, p. 124.

30. In the material reviewed in this study, the edition of Colunga & Turrado coincides almost exactly with that of Garofalo, and Weber’s edition coincides almost exactly with *Biblia Sacra*, although Weber provides a much more limited apparatus and does not include the numbers of the corresponding verses in the LXX.

31. In connection with Werner Kappler’s edition of 1 Maccabees and Robert Hanhart’s edition of 2 Maccabees.

gler's edition at 41:16a (Vulgate and NV: 19a). Moreover, Ziegler was a member of the NV's commission for most of its lifetime,³² although, unfortunately, he did not hold this role at the very beginning of the commission's activity, when, it appears, most of the work on Sirach was undertaken.³³

Returning to Stramare's presentation of the choice of the Vulgate as the base text for the NV, the 'adaptations' referred to by Stramare – '[...] adattati alla speciale situazione critica del testo [...]'] – are specified not only in that presentation but also in the NV's 'Praenotanda' to Sirach and are consistent with the 'normae generales' of the 'Praenotanda', noted in Section I ('The stated objectives of the *Nova Vulgata*'), above, concerning the relationship between the NV and the Vulgate:

a) when particular verses are found only in *La*, or, specifically, are seen to be derived from *Gr II*,³⁴ they are noted as, respectively, *La* or *Gr II*, followed by the chapter and verse number;

b) when particular duplications that are evident repetitions of other verses or pericopes have survived they are simply to be deleted;

c) when, however, the matter has to do with duplication of words, i.e. when a particular term of the Greek (*Gr*) or Hebrew (*H*) text is seen to be expressed by two or more synonyms, then, as it is not always certain that the simpler *Gr* or *H* form is to be regarded as earlier, we prefer to keep the *La* form, unless it happens, on the basis of evidence, that the meaning itself or something else might require or suggest emendation;³⁵

32. GARCÍA-MORENO, *Neovulgata*, p. 275, n. 46, 47, cites the *Annuario Pontificio* for 1968 (p. 1061) and 1978 (p. 1076), in both of which Ziegler is listed as a 'consultore'; in fact, this is also true for 1969 (p. 1081), 1970 (p. 1065), 1971 (p. 1069), 1972 (p. 1018), 1973 (p. 1037–1038 [47 *consultori*]), 1974 (p. 1053–1054 [26 *consultori*]), 1975 (p. 1055), 1976 (p. 1065), 1977 (p. 1075), 1979 (p. 1078), and 1980 (p. 1081); from 1981 onwards there are no entries in the *Annuario Pontificio* for the *Pontificia Commissione per la Neo-Vulgata*.

33. STRAMARE, 'Libro dell'Ecclesiastico', p. 446, observes: 'La Commissione aveva coscientemente proceduto fin dal 1965 per diversi tentativi [...]'. The last date here would seem to coincide with the creation of the NV commission on 29 November 1965 (see Section I, 'The stated objectives of the *Nova Vulgata*', above).

34. See above, n. 12.

35. 'Questi duplicati possono, infatti, essere dovuti alla stilistica latina, che ama scindere un concetto in due termini affini per mettere meglio in evidenza il contenuto semantico. Ma anche al di fuori delle stilistica, rimane sempre difficile stabilire quale dei due termini rappresenti il testo originale [...]'] (STRAMARE, 'Neo-Vulgata', p. 132 = 'Libro dell'Ecclesiastico', p. 448).

d) next, when *La* is clearly seen to be corrupt, on account of misreading or distortion of meaning, and can be corrected with the help of *Gr* or *H* or even *La* itself, through opportune comparison of the codices, then emendation is to be made;

e) this is also the case, finally, when *La* obscurely produces sense and one much worse than that which *Gr*, *H*, or *Syr* might offer.³⁶

With regard to emendation of the Vulgate, Stramare comments:

In generale, quando il latino richiedeva una correzione, questa fu fatta sul greco [...];³⁷ in alcuni casi [...] dove lo richiedeva la critica interna, si è preferito correggere sull'ebraico. [...] Il progetto attuale conserva, dunque, la Volgata, dove è sostenuta dall'ebraico o dal siriano, tenendo conto che le sue lezioni risalgono al più tardi al secolo II d.C. e precedono le recensioni greche. Si conserva ancora la Volgata quando è sostenuta dal greco, a meno che, caso assai raro, l'errore del greco sia evidente.³⁸

More generally:

Il testo fu emendato solo se richiesto da motivi di critica testuale e di filologia, ma sempre in modo da conservare nelle nuove locuzioni il colore e lo stile della Volgata; no fu sostituita una traduzione verbale là dove le parole della Volgata davano fedelmente il senso.³⁹

36. My translation; original, in the *Nova Vulgata*, 'Praenotanda', p. 18–19: 'a) cum versus quidam in *La* tantum invenirentur, vel praesertim ex *Gr II* viderentur derivati, iidem signarentur respective nota *La*, vel *Gr II*, sequente numero capitis et versus; b) cum duplicationes quaedam evidentes repetitiones aliorum versiculorum vel pericoparum evasissent, ipsae simpliciter delebantur; c) cum autem de duplicationibus verborum ageretur, i. e. cum terminus quidam textus Graeci (*Gr*) vel textus Hebraici (*H*) duobus aut pluribus synonymis expressus videretur, tunc, pro certo non semper habentes simpliciore formam *Gr* vel *H* primigeniam esse, servandam malleus formam *La*, nisi forte sensus ipse aut alia evidentiae causa emendationem exigeret vel suaderet; d) deinde cum *La* corrupta clare videretur ex falsa lectione vel ex detorto sensu eaque corrigi posset adiuvante *Gr* aut *H* vel etiam eiusdem *La* opportune codices comparando, tunc emendatio fieret; e) item denique, cum *La* obscuritate laboraret sensumque prorsum deteriore quam *Gr* vel *H* vel *Syr* offerret.'

37. '[...] sia a motivo dello stato attuale dell'ebraico e sia perché il modello del latino era stato un testo greco (meno lontano dall'ebraico dell'attuale greco) [...].'

38. STRAMARE, 'Neo-Vulgata', p. 132 = 'Libro dell'Ecclesiastico', p. 448. For the final sentence to cohere with the preceding one, 'il greco' would appear to refer to the pre-recensional form of the Greek translation.

39. STRAMARE, 'Neo-Vulgata', p. 124–125.

Stramare concludes as follows:

La Commissione è perfettamente consapevole di non aver fatto un'opera perfetta, ma onestamente può affermare di avere sperimentato in precedenza le diverse soluzioni, per attenersi, infine, a quella che le è sembrata la più prudente, ossia la conservazione della versione latina, la quale, con l'eliminazione degli errori e delle difettosità evidenti, e con le correzioni apportate nel rispetto della latinitas propria del libro e dello stile, è ora più leggibile e attendibile.⁴⁰

While this last statement quite reasonably accepts the possibility of failings in the final form of the NV's revision of Sirach, it should not distract attention from uncertainty, contradiction, and inconsistency in the statements and intentions about the commission's *remit*, as expressed in the NV's 'Praenotanda' and in Stramare's articles.

An example of such uncertainty is to be seen in the following statement:

Latinam (*La*) [...] versionem susc[epimus] quasi normam [...], absque [...] necessitate eam plane accommodandi ad formam sive textus Graeci (*I vel II*) sive textus Hebraici, cum discrepantiae inter *La* et *Gr* vel *H*, quae identidem occurrunt, habendae sint variae lectiones alicuius saltem auctoritatis, non vero simpliciter mendosae lectiones, quae sint corrigendae.

'[We] accept the Latin (*La*) [...] version as the norm, without the need to accommodate it wholly to the form of the Greek text (*I* or *II*) or the Hebrew text, with the discrepancies between *La* and *Gr* or *H* that frequently occur to be regarded in any case as variant readings of some authority, not simply as faulty readings to be corrected.'⁴¹

Here, the door is opened both to adjusting variant Vulgate readings to the Greek or to the Hebrew, albeit only to some extent (and not *plane*), and to leaving such variants as they are. It might be assumed that for the first category the author of these words had in mind primarily differences in diction within lines present in the Latin and the Greek (and the Hebrew), whereas the second category primarily comprises lines that the Latin has in addition to those found in the Greek (and the Hebrew). However, this is not clearly stated and uncertainty remains concerning which divergent material is to be adjusted and which is not.

40. STRAMARE, 'Neo-Vulgata', p. 133 = 'Libro dell'Ecclesiastico', p. 448.

41. *Nova Vulgata*, 'Praenotanda', p. 18 (with my translation), quoted more fully above, n. 21.

Moreover, although the formulas ‘ad formam sive textus Graeci [...] sive textus Hebraici’ and ‘discrepantiae inter *La* et *Gr* vel *H*’ appear to treat the Hebrew and Greek traditions of Sirach as interchangeable equivalents, in reality it is clear that they are very different from one another in detail throughout and that not infrequently they also differ in significant ways with regard to the meaning conveyed. In cases where adjustment is deemed appropriate, the wording of the ‘Praenotanda’ does not clearly indicate to which of the earlier versions the Latin should be adjusted when the Greek and the Hebrew differ from one another and the Latin goes yet another way.

With regard to the first of these two issues – when adjustment to an earlier form of text should be made and when it should not – indications elsewhere in the ‘Praenotanda’ are rather conservative, recommending changes only in clear cases of corrupt text or opaque meaning:

c) cum [...] de duplicationibus verborum ageretur, [...], servandam malleus formam *La*, nisi forte sensus ipse aut alia evidētia causa emendationem exigeret vel suaderet;

d) deinde cum *La* corrupta clare videretur ex falsa lectione vel ex detorto sensu eaque corrigi posset adiuvante *Gr* aut *H* [...], tunc emendatio fieret;

e) [...] cum *La* obscuritate laboraret sensumque prorsum deteriozem quam *Gr* vel *H* vel *Syr* offerret.

‘c) when [...] the matter has to do with duplication of words [...] we prefer to keep the *La* form, unless it happens, on the basis of evidence, that the meaning itself or something else might require or suggest emendation;

d) next, when *La* is clearly seen to be corrupt, on account of misreading or distortion of meaning, and can be corrected with the help of *Gr* or *H* or even *La* itself [...], then emendation is to be made;

e) [...] when *La* obscurely produces sense and one much worse than that which *Gr*, *H*, or *Syr* might offer.⁴²

Such a conservative or minimalist position is broadly consistent with the goals of the NV as a whole:

Si pensa ad un testo, in cui quello della Volgata di S. Gerolamo sarà [...] prudentemente corretto là dove se ne scosta, o non l’interpreta rettamente [...] in

42. *Nova Vulgata*, ‘Praenotanda’, p. 18–19, with my translation.

modo che siano temperati il rispetto per la tradizione e le sane esigenze critiche del nostro tempo.⁴³

Il testo fu emendato solo se richiesto da motivi di critica testuale e di filologia [...]; no fu sostituita una traduzione verbale là dove le parole della Volgata danno fedelmente il senso.⁴⁴

However, even if the stated aim of the NV commission's revision of Sirach was, accordingly, to make only limited adjustments to an earlier text, this still leaves open the second area of uncertainty identified above, namely when the Hebrew witnesses (or the Peshitta) should take priority over the LXX as the text to which the NV commission should adjust the Clementina. The use of the 'Praenotanda' (in the sequences quoted above) of the expressions '*Gr aut H*' and '*Gr vel H vel Syr*', and of '*sive textus Graeci (I vel II) sive textus Hebraici*' and '*inter La et Gr vel H*', appears to imply equality and interchangeability among the three text traditions, and the following comments from Stramare at first sight only compound the confusion:

In generale, quando il latino richiedeva una correzione, questa fu fatta sul greco [...]; in alcuni casi [...] dove lo richiedeva la critica interna, si è preferito correggere sull'ebraico. [...] Il progetto attuale conserva, dunque, la Volgata, dove è sostenuta dall'ebraico o dal siriano.

A degree of clarity emerges, however, from the immediately following statement of Stramare:

Si conserva ancora la Volgata quando è sostenuta dal greco, a meno che, caso assai raro, l'errore del greco sia evidente.

As an example of such a preference for the Hebrew, Stramare cites 42:12, where 'la confusione della Volgata e del greco circa la 2^a persona maschile con la 3^a persona femminile dell'imperativo è stata corretta sull'ebraico';⁴⁵ in other words, for the Vulgate's *noli intendere in specie* [...] *noli commorari* (Douai-Rheims: 'Behold not [...] beauty: and tarry not') the NV has *ne det speciem* [...] *non commoretur* (*Biblia de Navarra*: 'No muestre su belleza [...] ni se

43. Pope Paul VI, *Acta Apostolicae Sedis: Commentarium Officiale*, 59 (1967), p. 53–54 (also found in Latin in *Nova Vulgata*, 'Praefatio ad lectorem', p. 10, already quoted in Section I ('The stated objectives of the *Nova Vulgata*'), above.

44. STRAMARE, 'Neo-Vulgata', p. 124–125, also quoted above in this section.

45. STRAMARE, 'Neo-Vulgata', p. 132 = 'Libro dell'Ecclesiastico', p. 448 (for all three quotations).

siente’); here the NV indeed represents a more plausible interpretation of the extant Hebrew (as NAB: ‘Let her not parade her charms [...] or spend her time’) than that expressed by the LXX or the Vulgate.

With regard to the NV’s occasional preference for the Hebrew sources over the Greek, Stramare’s words and example are helpful but only to some extent. The example given is clearly one in which the grandson or another tradent has read basically the same Hebrew text that is conserved in the extant Hebrew witnesses but may be judged to have interpreted these words erroneously. However, this represents a rather rare category of potential misinterpretations and Stramare does not mention the many more texts in which the extant Hebrew witnesses and the Greek clearly differ in wording, that is to say, the Greek translator may be judged to have read a slightly or more extensively different Hebrew text or has misread or misheard the same Hebrew text. Such cases, where the form of the extant Hebrew witnesses differs from the one that appears to underlie the Greek translation, are not explicitly mentioned by Stramare (or the ‘Praenotanda’ to the NV), who offers no clear guidance as to how they might be resolved.

In any case, two basic principles appear to inform the norms found in the NV and in Stramare’s explanatory comments: (1) emendation is to be made only when there is a significant difference between the Vulgate and earlier traditions; (2) emendation is, in general, to be made towards the Greek rather than the Hebrew. This second principle is more clearly expressed by Stramare than by the ‘Praenotanda’, but both sources fail to address the manifold differences between the extant Hebrew witnesses and the LXX or to offer guidance in this matter.

The broad aim of the rest of this paper is, then, to see to what extent the results detailed in Part 1 of the present study match these principles, which may reasonably be regarded as the basis of the commission’s remit. The questions asked about those results focus specifically on the degree to which:

(1) the NV simply follows the traditional text of the Vulgate (as reflected in Garofalo’s Marietti edition of the Clementina and in other editions of the Clementina);

(2) the NV adapts the traditional text to the LXX;

(3) the NV adapts the traditional text to the Hebrew⁴⁶ sources, when these are not clearly reflected in the LXX;

46. The Peshitta lacks most of the lines covered in this study.

(4) the NV could have drawn closer to the Greek and the Hebrew sources had it employed the critical editions of Weber and *Biblia Sacra* (the readings of which are sometimes also recorded in the apparatus to the Marietti edition).

The conclusions arising from this analysis of the results of Part 1 should provide a first step towards understanding the nature of the NV revision of Sirach in practice – with regard to translation, interpretation, and textual preference⁴⁷ – and to what extent it corresponds to the remit noted above.

An issue that does not arise significantly in the present study is the NV's rejection of interpretations embodied in the Vulgate in favour of those accepted by recent scholarship.⁴⁸ Another area not in focus here is the quality of the NV's Latin, although in a number of cases (see under Category 4 in the next section) the NV appears to have opted for a wording different from that of the Vulgate on purely linguistic, translational, or stylistic grounds, without any obvious basis in textual or interpretative differences; similar comments apply to some instances of the NV's addition or omission of *et*.

4. Analysis of the results of Part 1

With regard to the first of the four issues – (1) the degree to which the NV simply follows the traditional text of the Vulgate – data from the 10 categories to be presented below indicate that a divergence from the Clementina

47. There is little analysis of this type in the few pages devoted to 'Cuestiones metodológicas' in GARCÍA-MORENO, *Neovulgata*, p. 318–323; see especially p. 323. Note, however, the interesting list provided (ibid., p. 333–334), for the Johannine literature, of differences between the NV edition of 1979 and the NV as it appears in the Deutsche Bibelgesellschaft's *Novum Testamentum graece et latine* (ed. Eberhard & Erwin Nestle, Barbara & Kurt Aland, et. al.; Stuttgart, 1984) / *Novum Testamentum latine Novam Vulgatam Bibliorum Sacram Editionem secuti* (ed. Kurt & Barbara Aland; Stuttgart, 1984).

48. No such cases emerge from the portion of text discussed in this study. An example from elsewhere in the Bible is provided by **מִזְבְּחֵי**, which occurs eight times in the MT and is typically interpreted nowadays as 'incense altars', 'incense stands', 'incense burners' (thus REB, NJB, NJPS, NRSV). In the Vulgate, however, it is rendered at Lev 26:30; Ezek 6:4; 2 Chr 34:4 as *simulacra* (cf. KJV: 'images'), at Isa 17:8; 27:9; Ezek 6:6; 2 Chr 34:7 as *delubra* 'shrines', and at 2 Chr 14:4 as *fana* 'sanctuaries'. The NV has, in line with contemporary scholarship, *thymiamateria* 'censers' at Lev 26:30; Isa 17:8; 27:9; 2 Chr 14:4; 34:4, 7 (and, inconsistently, *delubra* at Ezek 6:4, 6).

(as represented by the Marietti edition) occurs in only 21 (12 + 7 + 2) cases in contrast to 53 (18 + 23 + 4 + 8) cases where the NV agrees with the traditional text. On this basis the NV appears to follow the traditional text two and a half times as often as it opts for an alternative reading, but if it is borne in mind that a case of equivalence can be as long as an entire line of text whereas a case of difference will often relate to just one word, the actual degree of formal identity between the NV and the Clementina is considerably greater.⁴⁹ The empty Categories 5 and 6, below, also strongly indicate that no more extensively critical edition of the Vulgate – specifically that of Weber or *Biblia Sacra* – lies behind the NV's Sirach.

Analysis of the NV's agreements and disagreements with the traditional text leads to an evaluation of the next three, inter-connected, issues, which are as much qualitative as quantitative: where the NV follows the traditional text (53 cases), is this decision correct, i.e. could the NV at times have come closer to the earlier – Greek and Hebrew – sources by following an alternative reading? Correspondingly, where the NV opts for a reading different from the one preferred by the traditional text (21 cases), does this always lead to a result in Latin that approximates more closely than the traditional text to either or both of the earlier sources?

A preliminary response to issues 2–4 focusing primarily on 2 – the degree to which the NV adapts the traditional text of the Vulgate, specifically as found in the Clementina, more closely to the LXX – is provided by the following summary of the evidence to be presented in detail below, a summary that distributes the readings of the NV across 10 categories, three of which are empty, based on agreement or disagreement with the LXX:

- (1) All five editions agree among themselves and also agree with the LXX (18 cases).
- (2) All five editions agree among themselves but do not agree with the LXX (23 cases).
- (3) The four earlier editions agree among themselves but the NV comes closer to the LXX (12 cases).

49. Often a line will appear more than once in one of the seven non-empty categories listed below and/or in more than one of them. For example, at 24*b* there is a difference in wording between the NV (*de impositione cubiti super mensam*) and the other Latin versions (*de discubitu in panibus*), but the Latin tradition as a whole (including the NV) also lacks an equivalent to the LXX's introductory καί.

(4) The four earlier editions agree among themselves and the NV comes no closer to the LXX (7 cases).

(5) The NV agrees with the critical editions (not the traditional text) and by doing so comes closer to the LXX (0 cases).

(6) The NV agrees with the critical editions (not the traditional text) and by doing so comes no closer to the LXX (0 cases).

(7) The NV agrees with the traditional text (not the critical editions) and by doing so comes closer to the LXX (4 cases).

(8) The NV agrees with the traditional text (not the critical editions) and by doing so comes no closer to the LXX (8 cases).

(9) The critical text and the traditional text disagree; the NV disagrees with both and comes closer to the LXX (0 cases).

(10) The critical text and the traditional text disagree; the NV disagrees with both and comes no closer to the LXX (2 cases).

With regard to the second issue – (2) the degree to which the NV adapts the traditional text of the Vulgate (Clementina) more closely to the LXX – Category 1 is neutral concerning the NV's drawing nearer to or further away from the LXX (or the Hebrew sources), as is Category 7. However, Category 3 (12 cases) speaks positively for the NV's closeness to the LXX, whereas Categories 2, 4, 8, and 10 (40 cases) indicate a lack of such approximation to the LXX. The broad initial picture is, then, that the NV has chosen to draw closer to the LXX in just under a quarter of the available opportunities (12/52). However, this conclusion undergoes considerable modification once less significant variations are disregarded, as indicated in the examination of the various categories presented below.

For the third issue – (3) the degree to which the NV adapts the traditional text of the Vulgate (Clementina) to the Hebrew sources, where these are not clearly reflected in the LXX – all categories need to be examined.

The fourth issue – (4) the degree to which the NV could have drawn closer to the LXX and/or the Hebrew sources had it employed the critical editions of Weber and *Biblia Sacra* – is particularly relevant in the case of Categories 8 and 10 with regard to the LXX, and in all seven non-empty categories the same question may be asked with regard to the Hebrew sources. In respect of this fourth issue, both the biblical text of the critical editions and the first two apparatus to *Biblia Sacra* are relevant.

Bearing in mind that the 10 categories mentioned above are already primarily informed by the NV's relationship to the LXX, the main focus in the following survey of these 10 categories is on the NV's proximity to the

Hebrew sources and on the potential usefulness of *Biblia Sacra* for drawing closer to these sources as well as to the LXX.

(1) *All five editions agree among themselves and also agree with the LXX*

This category covers 18 cases where the critical editions have retained the traditional text and the NV has reproduced that text (apart from a different ordering of the text at 17a–b and 18) in the absence of any significant discrepancy in the Vulgate's representation of the Greek. In the majority of these cases, few if any comments were offered in the examination in Paper 1: 15b (12b), 16a (13a), 17a–b (15a–b), 18 (14a) (two cases), 17d (14c), 23a (18c/19a), 25b (20b/22a), 25c (21a/22b), 27c (22b/24b), 28a (22c/25a), 28b (22d/25b), 42:1c (Rahlfs: 41:27a).

With regard to the NV's use or non-use of the Hebrew evidence, when this is not clearly reflected in the Greek, a striking case from Category 1 is 24aB (19b/20a), where the NV's *de veritate Dei et testamento* is identical with the other Latin editions and matches the Greek perfectly, but does not take into account a significant and probably superior Hebrew reading, which in its clearest form (in the Masada Ms.: **ab irritum faciendo iuramentum et pactum*) was unavailable to Ziegler when preparing the Göttingen edition⁵⁰ but available to the NV commission (which for most of its lifetime included Ziegler himself).⁵¹

A further example of the NV's failure to use the Hebrew sources unless already reflected in the LXX may be found at 18 (14a), where the NV maintains the traditional *disciplinam in pace conservate* instead of **disciplinam de confusione audite*, suggested by both Hebrew witnesses. The NV's failure to

50. ZIEGLER, *Sapientia*, appeared too early to make use of Yadin's edition and study of the Masada material (1965) and makes no reference whatsoever to Yadin, despite an extensive annotated listing of literature on the Hebrew material (including studies by Alexander A. Di Lella from 1962 to 1964; see ZIEGLER, *Sapientia*, p. 81–84). Ziegler cited the Hebrew according to the edition of LÉVI, *Hebrew text* (see ZIEGLER, *Sapientia*, p. 84), and regularly employed the commentary by Smend, as signalled by the appearance of an abbreviated reference to it (and to Smend's index to the Greek, Syriac, and Hebrew vocabulary of Sirach) in Ziegler's apparatus.

51. See n. 32, above.

adapt to the Hebrew sources here is particularly striking because of its adoption of the Hebrew ordering of the text (see below, Category 4).

A similar case may be seen at 14*a* (11*a*), where the NV's *luctus* 'mourning' matches the Greek but not the Hebrew, which in both extant sources would suggest **vanitas*. Skehan's translation in the 1955 *Confraternity Bible* and the 1970 NAB reflects the Hebrew in all four cases cited thus far.

Similar comments apply to the sequence of verses 24*c*–25*abc*–26–27*a* (NV; other editions: 24*c*–25*abc*–26*b*–27*a*; Ziegler: 19*d*–20*ab*–21*abc*; Rahlfs: 21*ab*–22*ab*–23*ab*), where the NV has maintained the LXX's order of elements concerning which shame should be felt rather than attempting any adaptation towards the Hebrew (specifically as represented by the Masada Ms.).

Less significantly, the NV does not reflect the conjunction *waw* at the beginning of 25*b* (20*b*/22*a*) in Hebrew, which is also reflected in the Greek and Latin traditions (although not in the editions of Ziegler and Rahlfs or in the four consulted editions of the Vulgate).

The NV's retention of the LXX's plural at 21*a* (17*a*), *erubescite*, rather than adjustment to the singular of both Hebrew witnesses, **erubescere*, could not have been corrected by reference to the *Confraternity Bible* or to the NAB, due to the nature of modern English grammar, although the German translations by Smend, Peters, and Sauer, as well as the *Einheitsübersetzung*, all employ the singular.

At the end of 22*a* (18*a*), the NV's retention of the Vulgate's *de delicto*, although reflecting the LXX's *περι πλημμελείας*, does not clearly represent either Ms. B's *על שקר* 'concerning a lie' (**de dolo*)⁵² or the Masada Ms.'s *על קשר* 'concerning a plot' (**de coniuratione*), the more likely original text.

In all eight cases – including the two at 18 (14*a*) – we see that well-attested Hebrew-based readings were not introduced into the NV, even though such readings are incorporated in other lines of text discussed in this study (see Category 3, below).

In response to the fourth issue outlined above – (4) the degree to which the NV might have drawn closer to the LXX and/or the Hebrew sources had it employed the critical editions of Weber and *Biblia Sacra* – none of the eight Hebrew readings mentioned above are registered in the *Biblia Sacra* appa-

52. See Jer 6:13*b*: *כָּלֹו עֲשֶׂה שָׁקֶר / πάντες ἐποίησαν ψευδῆ / cuncti faciunt dolum*; the predicted form at 22*a* (18*a*) would be *de mendacio*, but this had already been used in the preceding line.

tus (and only two of them, at 21a [17a] and 22a [18a], are reflected in Ziegler's edition of the LXX). Nonetheless, all of them are represented in Yadin's edition and study of the Masada Ms. from 1965 and four of them (which do not rely on the Masada Ms.) are also reflected in Skehan's translation in the 1955 *Confraternity Bible* and the 1970 NAB, the latter published after the commission's work on Sirach began at the end of 1965 and well before the initial publication of the NV's wisdom books in 1977.⁵³

(2) *All five editions agree among themselves but do not agree with the LXX*

In these 23 cases, unanimity among the earlier editions has perhaps distracted the NV from noticing (and rectifying) mostly minor differences between the LXX and the Latin tradition.

In 20 cases the difference from the LXX is not obviously significant: non-insertion of line-initial *et*: 22b (18b), 24b (19c/20b), and 25a (20a/21b); non-omission of line-initial *et*: 24c (19d/21a); 27b (22a/24a); non-adjustment of *in corpore* to *in corporibus*: 14a (11a); of *de loco* to *a loco* (as Nobilius): 23b (19aA/19bA); of *de veritate* to *a veritate* (as Nobilius): 24aB (19b/20a); of *bonum autem* to *et bonum* (as Nobilius): 16b (13b); of *invenies* to *inveniens* (as Nobilius), or *omnium hominum* to *omnis viventis* (as Nobilius): 42:1d (Rahlfs: 41:27b) (three cases); or of *omnium (vivorum)* to *omnis (viventis)* (as Nobilius): 42:8d; non-pluralization of *sermonis (absconditi)*: 42:1b (Rahlfs: 41:26b); non-reversal of the expression *dati et accepti* at 24c (19d/21a) or of *a principe et (a) iudice* at 22a (18a); retention of *a respectu mulieris fornicariae* in place of **ab aspectu altera muliere* of the LXX (Ziegler and Rahlfs): 25b (Ziegler: 20b; Rahlfs: 22a) (two cases); of *mulier alieni viri* instead of *mulier conjugata* (as Nobilius) for the LXX's γυνή ὑπανδρός: 27a (21c/23b); and of *de bono nomine* as against **de nomine* of Ziegler and Rahlfs, the Hebrew, and the Syriac: 15a (12a).

Five of the six cases at the end (excluding *ab aspectu*, as Nobilius, for *a respectu*) are perhaps the most striking indication of the NV's failure to adjust to the LXX in this category, but they are ultimately of little semantic or exegetical significance. The policy that appears to have been followed by the NV commission here, in keeping with the NV's general principles, is that where

53. See above, n. 33, and *Nova Vulgata*, 'Praefatio ad lectorem', p. 10, n. 7.

the Latin tradition makes good sense in context and does not depart *significantly* from the *sense* of the Greek, no adjustment to the Greek is made.⁵⁴

The case of 22*a* (18*a*) is included in the relatively insignificant part of this category; the NV retains the traditional text, *a principe et a iudice*, and makes no adjustment towards the different order of the LXX: **a iudice et principe*. More significantly, there is no adjustment by the NV to the rather different text of the Hebrew: **a domino et domina* / **a principe et principissa*.

Three more significant differences from the LXX remain. In the first two, the NV has maintained *enim* ‘for’ at 17*c* (other editions: 17*d*; Ziegler and Rahlfs: 14*b*) for the LXX’s δέ, instead of adjusting to *autem* (Nobilius), and *verumtamen* ‘rather’ at 19 (16*a*) for the LXX’s τοιγαροῦν, instead of adjusting to *igitur* (Nobilius), *ergo*, or *quamobrem* (Badel). In the third case, at 26 (NV; other editions: 26*b*; Ziegler: 21*b*; Rahlfs: 23*a*), the NV would have more closely followed the Greek ἀπὸ ἀφαιρέσεως μερίδος καὶ δόσεως ‘before taking away a portion and a gift’ (NETS) had it altered the Vulgate’s *ab auferendo partem et non restituendo* to [...] *et dationem*; cf. Nobilius: *Ab ablatione partis et dationis*.

In principle, the NV’s non-adjustment to the LXX might mean in some cases that the NV stays closer to the meaning or the structure of the Hebrew. This appears to be true in six cases: 14*a* (11*a*), 22*b* (18*b*), 24*c* (19*d*/21*a*) (retention of *dati et accepti*), 25*b* (20*b*/22*a*) (two cases), 42:1*b* (Rahlfs: 41:26*b*). However, non-adjustment also means that the NV misses seven opportunities to come closer to the form of the Hebrew: at 15*a* (12*a*), where the ‘name’ is not explicitly designated as ‘good’; 24*b* (19*c*/20*b*), where addition of *et* would better have reflected at least the *earliest* Hebrew witness; 24*c* (19*d*/21*a*) and 27*b* (22*a*/24*a*), where omission of *et* would have led to the same result; 42:1*d* (Rahlfs: 41:27*b*) (two cases, not three, as כֹּל ‘all’ is invariable); 42:8*d*.

In one case – 17*c* (NV) / 17*b* (other editions) / 14*b* (LXX) – the NV could have come nearer to the Hebrew by omitting the conjunction ‘but’ (δέ = *autem*, as Nobilius) of the LXX and ‘for’ (*enim*) of the Vulgate, although the NV’s retention of *enim* may hardly be said to misrepresent the Hebrew. This is also true of the nine remaining cases under this category, with the exception of 26 (NV) / 26*b* (other editions) / 21*b* (Ziegler) / 23*a* (Rahlfs), where

54. ‘[N]o fu sostituita una traduzione verbale là dove le parole della Volgata davano fedelmente il senso’ (STRAMARE, ‘Neo-Vulgata’, p. 124–125).

the Hebrew would be better represented by *a silentio in divisione partis* than by *(et) ab auferendo partem et non restituendo*.

The apparatus of *Biblia Sacra* refer in some way to 12 of the 20 minor differences from the LXX from Category 2 – 14*a* (11*a*), 15*a* (12*a*), 22*b* (18*b*), 23*b* (19*aA*/19*bA*), 24*aB* (19*b*/20*a*), 24*b* (19*c*/20*b*), 24*c* (19*d*/21*a*) (two cases), 25*b* (20*b*/22*a*) (*a viso* for *a respectu*), 27*b* (22*a*/24*a*), 42:1*d* (Rahlfs: 41:27*b*) (*inveniens*, as Nobilius, for *invenies*), 42:1*b* (Rahlfs: 41:26*b*) – and to two of the three more significant differences – 17*c* (NV) / 17*d* (other editions) / 14*b* (Ziegler, Rahlfs); 26 (NV) / 26*b* (M, C, BS, W) / 21*b* (Ziegler) / 23*a* (Rahlfs) – as well as to two of the 13 differences from or similarities to the Hebrew sources: 24*c* (19*d*/21*a*); 42:1*d* (*inveniens* for *invenies*).

(3) *The four earlier editions agree among themselves but the NV comes closer to the LXX*

Under this category, the NV adjusts the Latin found in all four earlier editions (including Weber's edition and *Biblia Sacra*) and thereby comes closer to the LXX. However, although in each of the 12 cases noted below there is an evident difference between the LXX (in Ziegler's edition or that of Rahlfs) and the traditional Vulgate (in all four editions examined), it is in only the first five cases listed below that the textual variation also represents an obvious lexico-semantic difference; the sixth item, 42:8*d*, does not fit into this category.

At 14*b* (11*b*), the NV follows the LXX in including *non bonum* after *no-men*. The NV's addition to the Vulgate here is especially striking as it may be argued that the Vulgate had preserved a superior reading, which can, more easily than the Greek, be traced to the extant Hebrew sources.

At 19 (16*a*), on the other hand, the NV's *iudicium meum* reflects Ziegler's edition specifically (ἐπὶ τῷ κρίματί μου), in contrast to the reading of Rahlfs (ἐπὶ τῷ ῥήματί μου) and the Latin editions (*in his quae procedunt de ore meo*). Ziegler's reading clearly mirrors the Hebrew, via the well-known commentary of R. Smend.

At 24*c* (19*d*/21*a*), the NV's *a despectione* 'from disdaining' constitutes a significantly improved translation of the LXX's ἀπὸ σκορακισμού 'from scorning' (Ziegler and Rahlfs). However, the equivalent offered by the Vulgate (in the four consulted editions), *ab offuscatione* 'from concealing' – which perhaps represents a variant Greek reading – appears to reflect the underlying

Hebrew מְמַנֵּה ‘from withholding’ better than the Greek does. In effect, then, by adjusting to the LXX, the NV has drawn further away from the Hebrew sources, on which the LXX at this point is also clearly based.

The absence from the NV of the line *ne avertas faciem a proximo tuo* – found in traditional and critical editions of the Vulgate as 26*a* (between 21*a* and 21*b* in Ziegler and 22*b* and 23*a* in Rahlfs) – clearly and significantly reflects adjustment to the tradition represented by the LXX (Ziegler and Rahlfs), the Hebrew witnesses, and the Peshitta.

At 42:8*c*, the NV’s *in veritate* evidently comes far closer to ἀληθινῶς of the LXX and באמת of the Hebrew sources than *in omnibus* of the other Latin editions does.

At 42:8*d*, the NV’s *probatus* ‘tested’, also found in Nobilius, instead of the Vulgate’s *probabilis* ‘acceptable’ provides a more accurate equivalent of the LXX’s δεδοκιμασμένος, although the difference between the two Latin forms is hardly clear-cut. In any case, the NV, like the LXX, does not reflect the significantly different extant Hebrew here: ‘modest’ or ‘moderate’.

In the remaining six instances – two each at 27*a* (21*c*/23*b*) and 42:1*b* (Rahlfs: 41:26*b*) – of the NV’s adaptation to the LXX (Ziegler and Rahlfs), the differences from the Vulgate (in all four editions examined) are, broadly speaking, more syntactic than lexico-semantic.

At 27*a* (21*c*/23*b*), the NV’s introductory *et* represents an additional element (apart from the change in syntax) that clearly reflects the LXX (Ziegler and Rahlfs), even though it is not supported by the Hebrew. In the same line, 27*a* (21*c*/23*b*), the NV’s *a respiciendo* for *ne respicias* reflects, via the LXX, the Hebrew structure with introductory *min*, also found in the Masada Ms. in the next line, 27*b* (22*a*/24*a*), *a curiositate in ancillam* (NV) instead of *ne scruteris ancillam*, and in both the Masada Ms. and Ms. B at 42:1*a* (Rahlfs: 41:26*a*), *ab iteratione sermonis auditus* (NV) for *non duplices sermonem auditus*.⁵⁵

At 42:1*b* (Rahlfs: 41:26*b*), both of the first two elements in the NV’s *et a revelatione* (= καὶ ἀπὸ ἀποκαλύψεως), for *de revelatione* (= ἀποκαλύψεως), reflect not only Ziegler’s edition of the LXX but also the Hebrew.

As indicated in the comments above, the NV’s adjustment to the LXX – at 19 [16*a*] specifically as represented by Ziegler’s edition – also reflects the Hebrew sources in the majority of cases (8/12), three of which are clearly significant: *iudicium meum* at 19 (16*a*), the omission of 26*a*, and *in veritate* at

55. See below, under Category 4, for the lexical changes in these two passages.

42:8*c*. In two, relatively unimportant, cases – the addition of *et* at 27*a* (21*c*/23*b*) and, more strikingly, of *non bonum* at 14*b* (11*b*) – the NV’s reading has no clear support from the Hebrew witnesses and the NV would have reflected the Hebrew more closely – in the case of 27*a* (21*c*/23*b*) – or no worse – in the case of 14*b* (11*b*) – if it had retained the traditional text (in all four consulted editions). The NV is also neither better nor worse than the Vulgate with regard to the Hebrew in the case of 42:8*d*, although the difference from the Hebrew is more significant: ‘modest, moderate’ (Hebrew); ‘tested’ (NV, LXX); ‘acceptable’ (Vulgate). In the last case, 24*c* (19*d*/21*a*), the NV’s replacement of the Vulgate’s *ab offuscatione* by *a despectione*, apparently in order to represent the LXX more closely, actually takes the resulting Latin text significantly further from the Hebrew reading on which the LXX is probably based.

In only three of these 12 cases – 14*b* (11*b*), 42:8*c*, and the omission of 26*a* – do the apparatus of *Biblia Sacra* reflect in some way the (LXX) reading adopted by the NV. The Hebrew readings are not signalled except, indirectly, at 42:8*c*.

(4) *The four earlier editions agree among themselves and the NV comes no closer to the LXX*

In each of the seven instances under this category, the NV departs from a reading shared by all earlier forms of the Vulgate (including Weber and *Biblia Sacra*) that reflects the LXX with reasonable clarity.

Logically, a significant reason for such divergence might be in order to bring the Latin text into closer agreement with the Hebrew sources, and two of the new readings are indeed based, indirectly at least, on the Hebrew: at 20*b* (16*c*), instead of *et non omnia omnibus beneplacent in fide* the NV has *et non omnis pudor probatus*; the NV also has the line corresponding to 17*a* in other editions (14*a* in the LXX) as v. 18 or, in effect, as v. 19*a*. In both cases, Skehan’s translation in the *Confraternity Bible* (and later in the NAB) might lie behind the NV’s choice.

In contrast, there is no evidence from any source consulted that the next two lines (in the traditional versification: 17*b–c*; LXX: 14*b–c*; NV: 17*c–d*) should be exchanged with the following two (traditional: 18*a–b*; LXX: 15*a–b*; NV: 17*a–b*).

A different kind of divergence from earlier forms of the Latin text available to the NV is represented at 24*b* (19*c*/20*b*), where the NV’s *de impositione*

cubiti super mensam is a questionable attempt at an improvement, of a purely translational, clarificatory, kind, on *de discubitu in panibus*, but does not reflect any Greek or Latin textual variation or the extant Hebrew sources.

At 27*b* (22*a*/24*a*), setting aside the NV's change in syntax in order to match the structure of the Greek, the use of a different lexical root (NV: *a curiositate in ancillam* for *ne scruteris ancillam* in other editions) might relate to the NV's use of *scrutari* in a positive context elsewhere and to its legal connotations, leading to its eschewal in the negative context here.

At 42:1*a* (Rahlfs: 26*a*), *et ab iteratione sermonis* (NV) for *non duplices sermonem*, the change of lexeme would seem to have to do more with consistency of usage in Sirach, the verb *duplicare* being attested in Sirach only in this passage, and *iterare* four times. Although Ziegler's apparatus offers textual support for the NV's introductory *et*, there is no such support from editions of the traditional Latin text or from the Hebrew witnesses, and the NV's addition here is probably stylistic.

Of these seven divergences in the NV from the Vulgate (and in three cases also from the LXX), two seem to be derived, albeit indirectly, from the Hebrew, one is probably a mistake, and four appear to be the result of diverse linguistic, translational, and stylistic factors. Although these four readings differ from those found in the traditional text they do not express significantly different meanings.

The *Biblia Sacra* apparatus offer no clear support for any of the readings adopted by the NV in this category.

(7) *The NV agrees with the traditional text (not the critical editions) and by doing so comes closer to the LXX*

The first two cases of the four in this category are represented by 21*a* (17*a*): *erubescite a patre et a matre* (NV); *erubescite matrem et patrem* (critical); αἰσχύνεσθε ἀπὸ πατρὸς καὶ μητρὸς. Here, the traditional text and the NV are formally closer to the Greek (and the Hebrew) than are the two cited critical editions with regard to word order and also to case.⁵⁶

56. The NV's retention of the repeated preposition and its consequent failure to adapt the traditional text to the LXX (and the Hebrew sources) falls under Category 8, as neither the NV nor the text found in the two critical editions comes closer to the LXX in this respect.

At 23*b* (19*aA*/19*bA*) – NV: *et de loco*; critical: *de loco* – by retaining the traditional text with clause-initial *et* the NV not only stays closer to the LXX but also to the form of the Hebrew available to Ziegler.

Similarly, at 42:8*d* the NV's retention of *omnium vivorum* in the traditional text, as against *omnium virorum* in Weber's edition and *Biblia Sacra*, leaves the NV closer to the LXX and the Hebrew sources, which have the singular, **omnis viventis* (as Nobilius), throughout.

In all four cases, following the critical editions would have taken the NV a little further from the LXX, as signalled in each case by the apparatus to *Biblia Sacra*. By retaining the traditional text the NV has stayed close not only to the LXX but also to the Hebrew sources, which are alluded to by *Biblia Sacra* – indirectly – only at 42:8*d*.

(8) *The NV agrees with the traditional text (not the critical editions) and by doing so comes no closer to the LXX*

In the following six cases – two of which are represented by 15*c* (12*c*) – the NV has retained the traditional text, which the critical editions have, however, adjusted to the form of the Greek. In other words, the NV would have come closer to the LXX had it followed the critical editions.

At 21*b* (17*b*) – NV: *et a praesidente et a potente*; critical: *et a praesidente et potente* – and 22*a* (18*a*) – NV: *a principe et a iudice*; critical: *a principe et iudice* – non-repetition of the preposition in the critical editions matches the Greek and the Hebrew; however, the repetition found in the NV and the traditional text lends greater consistency of structure across the literary unit. The same is true of the NV's retention of clause-initial *et* at 26 (21*b*/23*a*) – NV: *et ab auferendo partem*; critical: *ab auferendo partem* – where, again, the critical editions correspond more closely to the Greek and the Hebrew.

At 15*c* (12*c*), variation in the use of *et* is combined with a difference in word order: the NV maintains the traditional text – *quam mille thesauri pretiosi et magni* – in contrast to the two critical editions – *quam mille thesauri magni pretiosi* – which approximate more closely to the LXX. The Hebrew – **quam milia thesauri pretiosi* – cannot be clearly aligned with either variant.

At 20*a* (16*b*), the NV has maintained the Clementina's reading, *reverentia*, which is, in context, a justifiable rendering of αἰσχύνη, even though the form preferred by Weber and *Biblia Sacra*, *inreverentia*, is closer to the Greek (and Hebrew).

Two other cases are placed in this category (8) rather than the preceding one (7), because although the NV has retained the Clementina's reading and not adopted that of the critical editions, the LXX text does not appear to be significantly better expressed by either set of editions (traditional and NV as against *Biblia Sacra* and Weber).

At 16*b* (13*b*), although the accusative construction of the NV and the traditional text, *permanebit in aevum*, can hardly be argued to constitute a closer equivalent to the corresponding sequence in the LXX than the ablative structure introduced by the critical editions, *permanebit in aevo*, the latter, while justifiable, seems unnecessary and is not consistently employed in other books of the Bible.

As already indicated under Category 7, at 21*a* (17*a*) – *erubescite a patre et a matre* (NV); *erubescite matrem et patrem* (critical); αἰσχύνεσθε ἀπὸ πατρὸς καὶ μητρὸς – the NV fails to omit a repeated preposition; on the other hand, the two critical editions may not be said to have come any closer to the LXX in this matter, as their choice of reading precludes the use of a preposition in both places.

In four cases listed under this category – 20*a* (16*b*), 21*b* (17*b*), 22*a* (18*a*), 26 (21*b*/23*a*) – the NV would have come closer not only to the LXX but also to the Hebrew sources had it adopted the readings of the critical editions. In the other four cases – 15*c* (12*c*) (two cases), 16*b* (13*b*), 21*a* (17*a*) – structural differences between Latin and Greek and/or differences in phrasing between the Greek and Latin versions on the one hand and the extant Hebrew witnesses on the other do not permit such a judgement to be affirmed or rejected. In none of the eight cases in this category, however, can the traditional text retained by the NV be said to express a *significantly* different meaning from that expressed by the critical editions.

At 15*c* (12*c*), an element from the Hebrew text – **quam milia thesauri pretiosi* – is signalled by the *Biblia Sacra* apparatus

(10) *The critical text and the traditional text disagree; the NV disagrees with both and comes no closer to the LXX*

The NV's choice of *invisibilis* instead of the traditional *invisus* at 17*c* (14*b*) is inconsistent with its use of *invisus* (along with all other editions) in the same expression at 20:32 (30), as well as at 11:4, and does not represent a significantly better (or worse) interpretation of the LXX's ἀφανής. On the other

hand, had the NV employed the choice of the critical editions, *occultus* (also noted in the apparatus to the Marietti edition), it would have drawn closer to the Hebrew witnesses, including a rabbinic quotation of Sirach cited in the *Biblia Sacra* apparatus, even though the difference between *occultus* and *invisus/invisibilis* can hardly be regarded as significant from a semantic or exegetical perspective.

Also included in this category is the NV's failure to follow the Marietti edition (and *Biblia Sacra*) in clearly positioning the clause *de furto* – 24aA (19aB/19bB) – with what precedes it at the end of v. 23 rather than with what follows it at the beginning of v. 24; other editions of the traditional text (e.g. Colunga & Turrado) place the clause clearly at the beginning of v. 24, rather than at the end of v. 23 (Marietti and *Biblia Sacra*) or on a separate line (NV and Weber). However, as the NV's punctuation indicates that *de furto* goes with the words that precede it (as in the Hebrew sources and the LXX), this layout issue does not reflect a significant difference in reading or interpretation from that represented by Marietti and *Biblia Sacra* or by the LXX.

Returning now to the second issue outlined prior to our presentation of the 10 categories – (2) the degree to which the NV adapts the traditional text of the Vulgate (Clementina) more closely to the LXX – a superficial indication, as previously noted, is that the NV has chosen to draw closer to the LXX in just under a quarter of the 52 available opportunities, 12, as against the 40 cases in which such opportunities have not been seized. However, once readings that do not yield a significant difference in meaning (with respect to the LXX) are set aside from the relevant negative categories (2, 4, 8, 10) and the single positive category (3), then the negative readings are reduced by 35 (20 + 5 + 8 + 2), from 40 to five (three from Category 2 and two from Category 4), and the positive ones by seven, from 12 to five.

The five positive cases, all under Category 3, where the opportunity to move the NV closer to the LXX has been seized, are as follows:

14b (11b)

NV (= LXX): *nomen [...] non bonum delebitur*

M C BS W: *nomen [...] delebitur*

19 (16a)

NV (= LXX, Hbr.): *reveremini iudicium meum*

M C BS W: *reveremini in his quae procedunt de ore meo*

24c (19d/21a)

NV (= LXX): *et a despectione dati et accepti*

M C BS W: *et ab offuscatione dati et accepti*

26a

NV (= LXX, Hbr.): omits line

M C BS W: *ne avertas faciem a proximo tuo*

42:8c

NV (= LXX, Hbr.): *in veritate*

M C BS W: *in omnibus*.

In the two negative cases from Category 4, the NV has actually moved away from the LXX:

18 (14a)

M C BS W (= LXX): 17a (14a)

NV = Hbr.: 18

(different positioning of line)

20b (16c)

M C BS W (= LXX): *non omnia omnibus bene placent in fide*

NV (= Hbr.): *non omnis pudor probatus*.

In the three remaining negative cases, from Category 2, the NV has maintained Vulgate renderings that are significantly different from the Greek original:

17c (NV) / 17d (other editions) / 14b (Ziegler, Rahlfs)

NV M C BS W: *Sapientia enim abscondita [...]*

LXX: **Sapientia autem abscondita [...]* (σοφία δὲ κεκρυμμένη [...])

19 (16a)

NV M C BS W: *Verumtamen [...]*

LXX: **Igitur [...]* (Τοιγαροῦν [...])

26 (NV) / 26b (M, C, BS, W) / 21b (Ziegler) / 23a (Rahlfs)

NV M C BS W: *ab auferendo partem et non restituendo*

LXX: **ab auferendo partem et dationem* (ἀπὸ ἀφαιρέσεως μερίδος καὶ δόσεως)

The last three negative cases appear to reflect oversights on the part of the NV's translation commission and over-reliance on the Vulgate; in contrast, the other two negative cases appear to result from the NV's adoption of readings in the Hebrew sources that are not reflected in the text of the LXX.

Correspondingly, three of the positive cases – 19 (16a), 42:8c, and the omission of 26a – clearly bring the NV into closer correspondence with the Hebrew sources as well as with the LXX. Although the other two positive cases represent a closer harmonization with the LXX than that found in the Vulgate, one of them, 24c (19d/21a), also constitutes a significant distancing

from the Hebrew text, compared with the reading found in the traditional (and critical) text. In the fifth case, 14*b* [11*b*], the NV's approximation to the LXX through the addition of *non bonum* takes it neither further from nor nearer to the *extant* Hebrew, which is equally poorly represented by the Vulgate.

An alternative way of expressing the same facts is to say that the NV comes closer to the extant Hebrew sources via *adjustment* to the LXX in three cases under Category 3 – 19 (16*a*), 42:8*c*, and the omission of 26*a* – and via its *drawing away from* the LXX in two cases under Category 4: 20*b* (16*c*) and 18. On the other hand, in another case from Category 3, 24*c* (19*d*/21*a*), the NV departs from the Hebrew by drawing closer to the LXX.

Although these findings undoubtedly reflect a degree of inconsistency in the NV commission's execution of its remit (which, as indicated in Section III, above, focused primarily on approximation to the LXX but also allowed the Hebrew sources to be reflected), they are based only on the 10 more significant cases. However, once less significant cases are taken into account as well, a more consistent picture emerges. Accordingly, although under Category 3 at 27*a* (21*c*/23*b*) the NV has moved closer to the LXX by adding an introductory *et* but by the same modification has moved further away from the Hebrew sources, in five of the remaining six less important cases from Category 3 – 27*a* (21*c*/23*b*) (NV: *a respiciendo*; other editions: *ne respicias*), 27*b* (22*a*/24*a*), 42:1*a* (Rahlfs: 41:26*a*), 42:1*b* (two cases) – adjustment to a reading based on the LXX has, in contrast, brought the NV into closer correspondence with the Hebrew as well.⁵⁷

Taking both the more and the less significant cases into account, then, it is clear that when the NV has introduced a change in the text of the Vulgate that change will *generally* bring the text closer to the LXX *and* to the extant Hebrew sources:

- the NV comes closer to the Hebrew by *adjusting to* the LXX: Category 3: 19 (16*a*), omission of 26*a*, 27*a* (21*c*/23*b*), 27*b* (22*a*/24*a*), 42:1*a* (Rahlfs: 41:26*a*), 42:1*b* (two cases), 42:8*c*; eight cases;
- the NV comes closer to the Hebrew by *drawing away from* the LXX: Category 4: 20*b* (16*c*), 18; two cases;

57. In the remaining case under Category 3, 42:8*d*, the NV's approximation to the LXX takes it neither further from nor nearer to the Hebrew, which is equally poorly represented by the Vulgate.

the NV departs from the Hebrew by *adjusting* to the LXX: Category 3: 24c (19d/21a), 27a (21c/23b); two cases.

This preponderance in favour of the NV's adjustment to the LXX and the Hebrew is in keeping with the evidence of four cases from Category 8 – 20a (16b), 21b (17b), 22a (18a), 26 (21b/23a) – where the NV would have come closer to the LXX and also to the Hebrew sources by adopting the readings of the critical editions; one case from Category 4 – 42:1a (Rahlfs: 41:26a) – where the NV would have represented both the LXX and the Hebrew better by maintaining the text found in all four of the other cited editions and not adding an introductory *et*;⁵⁸ and all four cases from Category 7, where by retaining the text of the Clementina (as distinct from that of the two critical editions) the NV has stayed closer not only to the LXX but also to the Hebrew sources.

These observations lead us naturally into the third of the four specified issues: (3) the degree to which the NV adapts the traditional text of the Vulgate (Clementina) to the Hebrew sources, where these are not clearly reflected in the LXX. The stated principles behind the NV's use of Greek and/or Hebrew sources was presented in Section III, above; in examining this issue it should be kept in mind that there is an apparent discrepancy between (a) the briefly stated principles of the 'Praenotanda', which seem to imply that the Hebrew sources are of no less importance than the Greek in emending the Vulgate – 'Gr aut H' – and (b) Stramare's statement about the actual practice of the commission, which indicates that the Hebrew sources were not usually preferred over the LXX: 'In generale, quando il latino richiedeva una correzione, questa fu fatta sul greco [...]; in alcuni casi [...] dove lo richiedeva la critica interna, si è preferito correggere sull'ebraico.'⁵⁹

Under Category 1, by following the readings shared by all four editions the NV has missed seven opportunities – 14a (11a); 18 (14a) (two cases); 21a (17a); 22a (18a); 24aB (19b/20a); 25abc–26–27ab (NV; other editions: 25abc–26b–27ab; Ziegler: 19d–20ab–21abc; Rahlfs: 21ab–22ab–23ab) (line ordering) – to reflect significantly different Hebrew readings. The other 11 cases

58. In three of the remaining four cases from Category 4 – the lexical differences from the Vulgate at 24b (19c/20b), 27b (22a/24a), and 42:1a (Rahlfs: 26a) – the NV does not significantly improve on the Vulgate's representation of the Greek (and the Hebrew) text; in the fourth case, the switching of 17c–d (NV) and 17a–b (NV) is probably an error.

59. STRAMARE, 'Neo-Volgata', p. 132 = 'Libro dell'Ecclesiastico', p. 448.

in this category⁶⁰ may all be argued to offer an adequate representation of the Hebrew via the LXX.

Under Category 2, the NV has, by not adjusting to the LXX, again missed seven opportunities – 15*a* (12*a*), 22*a* (18*a*), 24*b* (19*c*/20*b*), 24*c* (19*d*/21*a*) (retention of *et*), 27*b* (22*a*/24*a*), 42:1*d* (Rahlfs: 41:27*b*) (*inveniens*, as Nobilius, for *invenies*, and *omnis viventis*, as Nobilius, for *omnium hominum*), and 42:8*d* (*omnis viventis*, as Nobilius, for *omnium vivorum*) – to come closer to the Hebrew, although only one of these, at 22*a* (18*a*), is significant: NV (and the traditional text): *a principe et a iudice*; LXX: **a iudice et principe*; Hebrew: **a domino et domina*.

On the other hand, the NV has stayed closer to the Hebrew by *not* adjusting the text of the earlier editions (traditional and critical) to the LXX in five relatively unimportant cases: 14*a* (11*a*), 22*b* (18*b*), 25*b* (20*b*/22*a*) (two cases), 42:1*b* (Rahlfs: 41:26*b*).

Although the NV's retention of the Vulgate's [...] *dati et accepti* at 24*c* (19*d*/21*a*) maintains a text that is closer than the LXX is to the extant Hebrew, the Hebrew would have been significantly better represented as * [...] *dationem petitionis*.

At 26 (NV) / 26*b* (other editions) / 21*b* (Ziegler) / 23*a* (Rahlfs), the extant Hebrew text would have been better represented by a rendering that differs significantly from both the LXX and the Vulgate.

In one relatively insignificant case, 17*c* (NV) / 17*b* (other editions) / 14*b* (LXX), the NV could have come formally closer to the Hebrew by not adjusting the Vulgate's conjunction to that of the LXX but omitting it altogether.

In the remaining eight cases from Category 2, the Hebrew, where extant, is adequately reflected in the Vulgate (and the NV).

Under Category 3, by not following the shared reading of all four of the other cited editions the NV draws closer to the Hebrew sources on eight of the 12 occasions that it also draws closer to the LXX: 19 (16*a*), 26*a* (omission of line), 27*a* (21*c*/23*b*: *a respiciendo* for *ne respicias*), 27*b* (22*a*/24*a*), 42:1*a* (Rahlfs: 41:26*a*), 42:1*b* (Rahlfs: 41:26*b*) (two cases, the second of *et a* for *de*), 42:8*c*. Of these, the variants at 19 (16*a*), 26*a*, and 42:8*c* are particularly significant.

60. Including the absence of *et* in the NV (reflecting Hebrew *waw*) at the beginning of 25*b* (20*b*/22*a*). The conjunction is attested in witnesses to the Greek and Latin traditions (but not in the editions of Ziegler and Rahlfs) as well as in the Hebrew sources.

In two, relatively unimportant, cases – 27*a* (21*c*/23*b*: introductory *et*) and, more strikingly, 14*b* (11*b*) (NV and LXX: *nomen* [...] *non bonum delebitur*; M C W BS: *nomen* [...] *delebitur*) – the NV’s reading has no clear support from the Hebrew witnesses and the NV would have reflected the Hebrew no less closely had it retained the Vulgate’s traditional text. At 24*c* (19*d*/21*a*), however, the NV’s replacement of the Vulgate’s *ab offuscatione* by *a despectione*, in order to represent the LXX, takes the resulting Latin text significantly further from the Hebrew reading on which the LXX is ultimately based. At 42:8*d*, the NV’s *probatus* (also in Nobilius) provides a closer match for the LXX’s *δεδοκιμασμένος* than the Vulgate’s *probabilis* does, but does not reflect the significantly different Hebrew text with צנוע ‘humble’.

In Category 4 two significantly different NV readings are derived from the Hebrew rather than from the LXX – 20*b* (16*c*) and 18 (14) (line placement) – whereas one reading, of a less significant nature, 42:1*a* (Rahlfs: 41:26*a*), takes the NV further away from both the LXX and the Hebrew. In three of the remaining four cases in this category, the other editions indirectly reflect the Hebrew in one way and the NV indirectly reflects it in another. In the final case, the NV erroneously changes the order of lines attested in the other editions, the LXX, and the Hebrew sources.

In each of the four cases covered by Category 7 the NV slightly better reflects both the LXX and the Hebrew sources by following the traditional reading rather than that of the critical editions.

In four cases under Category 8, in contrast, the Greek *and* Hebrew sources are reflected marginally better by the critical editions than by editions of the traditional text and the NV: 20*a* (16*b*), 21*b* (17*b*), 22*a* (18*a*), 26 (21*b*/23*a*); in the remaining four cases – 15*c* (12*c*) (two cases), 16*b* (13*b*), 21*a* (17*a*) – the Hebrew is adequately reflected both in the traditional editions, followed by the NV, and in the alternative readings offered by the critical editions. In none of the eight cases, however, is the difference between the two sets of editions significant.

In the two cases under Category 10, although the reading – or the layout – of the critical text better reflects the Hebrew, the critical text does not differ significantly from the more traditional editions or from the NV.

To summarize, the NV adequately represents the extant Hebrew sources in 43 of the 53 cases in which it follows either a reading shared by all four cited editions of the Vulgate – 11 cases from 18 in Category 1: 15*b* (12*b*), 16*a* (13*a*), 17*a–b* (15*a–b*), 17*d* (14*c*), 23*a* (18*c*/19*a*), 25*b* (20*b*/22*a*), 25*c* (21*a*/22*b*), 27*c* (22*b*/24*b*), 28*a* (22*c*/25*a*), 28*b* (22*d*/25*b*), 42:1*c* (Rahlfs: 41:27*a*); 20 cases

out of 23 in Category 2, the three exceptions being 22*a* (18*a*), 24*c* (19*d*/21*a*) (*dati et accepti*), and 26 (NV) / 26*b* (other editions) / 21*b* (Ziegler) / 23*a* (Rahlfs) – or the reading found in the traditional editions but not in the critical ones, corresponding to all 12 cases represented by Categories 7 and 8.

To this figure of 43 (out of 53) cases of broad equivalence among the Hebrew sources, the traditional editions, and the NV may be added 18 more (from a total of 21): both cases from Category 10, in which the NV's reading differs from that of the critical editions on the one hand and the traditional editions on the other; 10 of the 12 cases from Category 3, the two exceptions being 24*c* (19*d*/21*a*) and 42:8*d*; and six of the seven cases from Category 4, the exception being the change in line order at 17*c*–*d* (NV) / 17*b*–*c* (other editions) / 14*b*–*c* (LXX). In each of the 16 cases from Categories 3 and 4 the NV differs from the reading shared by the other four editions but by doing so does not depart significantly from the Hebrew and sometimes actually draws closer to it.

In all 61 (43 + 18) of the 74 (53 + 21) cases, the NV may be said to have represented more or less accurately the Hebrew sources by following the traditional editions' rendering of the LXX, by not departing *significantly* from those editions, or by indeed departing significantly from them and in so doing better representing the underlying Hebrew.

Eighteen of these 61 positive and 13 (74 - 61) negative cases⁶¹ are of particular interest.

A. The Hebrew is represented significantly better by the NV than by the Vulgate

In each of the following five cases, by departing from the readings of the critical and/or traditional editions of the Vulgate the NV provides a closer representation of a significant Hebrew variant:

Category 3

19 (16*a*)

NV = Hbr. (= LXX Ziegler): *reveremini iudicium meum*

M C BS W (= LXX Rahlfs): *reveremini in his quae procedunt de ore meo*

61. The NV's reordering of the four lines of v. 17 (NV: cdab), which appear in a different order in other editions of the Latin text – 17*bc*–18*ab* – and the LXX – 14*bc*–15*ab* – and in the Hebrew sources, is regarded as a mistake and is not discussed in the following section.

26a

NV = Hbr. (= LXX): line absent

M C BS W: line present

42:8c

NV = Hbr. (= LXX): *in veritate*M C BS W: *in omnibus*.*Category 4*

20b (16c)

NV = Hbr.: *et non omnis pudor probatus*M C BS W (= LXX): *et non omnia omnibus beneplacent in fide*

18 (14a)

M C BS W (= LXX): 17a (14a)

NV = Hbr.: 18 (different line placement).

B. The Hebrew is significantly better reflected by the Vulgate than by the NV

In the first part of this text from Category 3, which also constitutes a case listed under C, below, by adjusting towards the LXX the NV has (inadvertently) increased the distance between the resulting Latin text and the underlying Hebrew:

24c (19d/21a) (beginning)

NV (= LXX): *a despectione [...]*M C BS W (= Hbr.): *ab offuscatione [...]**C. The Hebrew is inadequately reflected in both the Vulgate and the NV*

In the next seven cases, all from Category 1, the NV follows all other Latin editions in clearly reflecting the LXX but failing thereby to represent a significant Hebrew variant:

14a (11a)

NV M C BS W (= LXX): *luctus*Hbr.: **vanitas*

18 (14a) (two cases)

NV M C BS W (= LXX): *disciplinam in pace conservate*Hbr.: **disciplinam de confusione audite*

21a (17a)NV M C BS W (= LXX): *erubescite*Hbr.: **erubesce***22a (18a) (end)**NV M C BS W (= LXX): *de delicto*Hbr.: **de dolo* (Ms. B); **de coniuratione* (Masada Ms.)**24aB (19b/20a)**NV M C BS W (= LXX): *de veritate Dei et testamento*Hbr.: **ab irritum faciendo iuramentum et pactum***24c–25abc–26–27a**

NV: 24c–25abc–26–27a =

M C BS W: 24c–25abc–26b⁶²–27a =

Ziegler: 19d–20ab–21abc / Rahlfs: 21ab–22ab–23ab

Hbr. Masada Ms. (assuming NV verse numbering): 24c–25c–26–25a–27a–25b.

In the following two cases, from Category 2, the NV agrees with the other Latin editions, which in turn disagree with the LXX, on the one hand, and with the Hebrew, on the other:

22a (18a) (beginning)NV M C (BS W): *a principe et (a) iudice*LXX: *a iudice et principe* (Nobilius)Hbr.: **a domino et domina* or **a principe et principissa***26 (NV; other editions: 26b; Ziegler: 21b; Rahlfs: 23a)**NV M C BS W: *ab auferendo partem et non restituendo*LXX: **ab auferendo partem et dationem*Hbr.: **a silentio in divisione partis*.

In the next two cases, from Category 3, the NV agrees with the LXX rather than with the other Latin editions, but neither the LXX nor the reading of the other Latin editions agrees with the Hebrew:

14b (11b)NV (= LXX): *nomen [...] impiorum non bonum delebitur*M C BS W: *nomen [...] impiorum delebitur*Hbr. (Ms. B): *vnomen [...] gratiae non delebitur*

62. The Vulgate also includes 26a, absent from the LXX, the Hebrew, and the NV, and irrelevant to the present comparison.

42:8d

NV (= LXX): *probatus*M C BS W: *probabilis*Hbr.: **modestus*.

Similarly, in the second part of the text listed under subsection B, above, by not adjusting towards the LXX the NV has maintained the Vulgate's relative proximity to the Hebrew but has not made a minor adjustment that would have more accurately represented the Hebrew text underlying the LXX:

Category 2

24c (19d/21a) (end)

LXX: [...] *accepti et dati* (Nobilius)NV M C BS W: [...] *dati et accepti*Hbr.: *[...] *dationem petitionis*.

The size of the last subsection – C. *The Hebrew is inadequately reflected in both the Vulgate and the NV* (12 cases) – and the incomplete use of Hebrew data when employed – a case in point being 18 (14a), where despite adopting the Hebrew ordering of the text the NV maintains the traditional *disciplinam in pace conservate* instead of **disciplinam de confusione audite*, suggested by two Hebrew witnesses – combine to suggest that direct or indirect examination of the Hebrew sources did not form a significant part of the NV commission's work, even though such scrutiny appears to be implied by the comments in Stramare's description and in the NV's 'Praenotanda', cited in Section III, above. The evidence presented so far points, rather, to the conclusion that the NV will in general only coincide with the Hebrew if the Hebrew is already reflected in the LXX.

Thus, for example, in the first two cases cited above under A (*The Hebrew is represented significantly better by the NV than by the Vulgate*), 19 (16a) and 26a, the NV departs from the other editions to draw closer to the LXX, which in turn, at least in these passages, reflects the Hebrew. However, in the antepenultimate item under C, 14b (11b) – *nomen [...] impiorum non bonum delebitur* (NV = LXX) / *nomen [...] impiorum delebitur* (M, C, W, BS) / **nomen gratiae non delebitur* (Hbr. Ms. B: שם חסד לא יכרת) – the NV appears to have overlooked (with Ziegler) the Vulgate's preservation of a reading that is arguably easier to trace to both extant Hebrew sources. This suggests that when the NV editors adapted the Vulgate to the LXX, they did not confirm that such adaptation would be consistent with the Hebrew witnesses.

In the third item under B, 24aB (19b/20a), the NV does not take into account a significant and probably superior reading in the Hebrew text signalled in the mediaeval Ms. B and the Peshitta and confirmed in the Masada Ms. Although the Masada material was unavailable to Ziegler when preparing the Göttingen edition, it was fully published in 1965 and could have been employed by members of the NV commission between 1971, when work began on the final forms of the Old Testament books,⁶³ and the initial publication of the NV's wisdom books in 1977.⁶⁴ It seems reasonably clear, however, that Ziegler's conclusions as represented by his Göttingen edition were not reassessed by the NV commission, even though it included Ziegler himself, and that evidence unavailable to Ziegler was not taken into account.

In view of the date of the NV commission's work on Sirach, a possible source of its Hebrew-based readings is Patrick Skehan's 1955 translation in the so-called *Confraternity Bible*, which was published as a complete Bible in 1961 and was effectively reproduced in the 1970 NAB, which contains a largely identical version of Sirach. However, although the NV's placement of the line corresponding to 17a in the other editions (14a in the LXX) as v. 18 and the NV's reading 'et non omnis pudor probatus' at 20b (16c) (for the Vulgate's 'et non omnia omnibus beneplacent in fide') both agree with Skehan's translation – which has at 20b (16c) 'nor is it always the proper thing to blush' – other obvious adaptations to the Hebrew reflected in Skehan's published translations in the *Confraternity Bible* and the NAB (as well as in Rudolf Smend's well-known study of Sirach) are omitted by the NV: 14a (11a): 'a fleeting thing'; 18 (14a): 'heed my instruction about shame'; 22a (18a): 'before master and mistress' (NAB: v. 15b); 24aB (19b/20a) 'of breaking an oath or agreement' (NAB: v. 17b); 42:8d: 'and recognized by all men as discreet'. The source(s) of the NV's occasional use of Hebrew-based readings thus remain(s) unclear.

As indicated in Section III, above, the basic principle issued to the NV's translation commission, in so far as it can be ascertained, was that the Hebrew was to be used only when the Greek could plausibly be shown to be based on a faulty reading of – or in – the Hebrew *Vorlage*: 'In generale, quando il latino richiedeva una correzione, questa fu fatta sul greco [...]; in alcuni casi [...] dove lo richiedeva la critica interna, si è preferito correggere

63. See *Nova Vulgata*, 'Praefatio ad lectorem', p. 10.

64. *Nova Vulgata*, 'Praefatio ad lectorem', p. 10, n. 7.

sull'ebraico.⁶⁵ The question arises, then, as to whether the NV's five significant adjustments towards the Hebrew, specified above, fulfil this condition, and whether its 13 significant non-adjustments fail to do so.

In the case of 19 (16a), the reading of traditional editions of the LXX, including the edition of Rahlfs, ἐπὶ τῷ ῥήματί μου – accurately paraphrased in all four cited editions of the Vulgate as *in his quae procedunt de ore meo* – may plausibly be argued to incorporate a phonetic or orthographic misunderstanding of an original ἐπὶ τῷ κρίματί μου, as in Ziegler's edition, followed by the NV, *iudicium meum*. As Ziegler points out, this emendation of the Greek text on the basis of the Hebrew goes back to Smend's major study.⁶⁶ While there is no doubt that the Greek of (Smend and) Ziegler and the Latin of the NV represent a significantly more literal rendering of the Hebrew, it is also possible that the text in traditional editions of the LXX represents an interpretative, contextual, rendering of 'judgement' as 'word(s)',⁶⁷ later paraphrastically rendered by the Latin: 'the things that come from my mouth'.⁶⁸

The NV's omission of v. 26a is supported by Ziegler, traditional editions of the LXX, and by both Hebrew witnesses.

At 20b (16c), the NV's *et non omnis pudor probatus* clearly represents ולא נבחר כל הכלם found in both Hebrew witnesses, whereas the Vulgate's *et non omnia omnibus bene placent in fide* appears to represent a misreading of הפלים 'being ashamed' as בכלים 'by all (of them)' as well as scribal harmonization with or influence from באמת at the end of 42:1c (Rahlfs: 41:27a) and 42:8c.

The NV's repositioning of the line corresponding to v. 14a in the LXX and v. 17a in the Vulgate (*Disciplinam in pace conserve filii*) to the beginning of v. 19 (Ziegler and Rahlfs: v. 16),⁶⁹ which is numbered by the NV, accordingly, as v. 18, is fully in accordance with both Hebrew witnesses and is

65. STRAMARE, 'Neo-Vulgata', p. 132 = 'Libro dell'Ecclesiastico', p. 448.

66. ZIEGLER, *Sapientia*, p. 319, citing SMEND, *Weisheit*, 'Kommentar', p. 385-386, on Ms. B, והכלמו על משפטי, which Smend renders more literally in the commentary, '[...] nach meiner Lehrweise', and more contextually in the Deutsche Uebersetzung, p. 73: 'und schämt euch, wie ich es bestimme'.

67. Thus PETERS, *Buch Jesus Sirach*, p. 350: 'Freiheit oder Textfehler'.

68. NOBILIUS, *Vetus Testamentum*, is, as expected, much closer to the Greek: *in verbo meo*.

69. See SMEND, *Weisheit*, 'Kommentar', p. 385; SKEHAN & DI LELLA, *Wisdom*, p. 476, 478.

widely accepted as reflecting an earlier structure of text than that represented by the LXX and the Vulgate.

At 42:8c, the NV's *in veritate* clearly matches both the LXX's ἀληθινῶς and באמת of the Hebrew. The Vulgate's *in omnibus*, for which *Biblia Sacra* and Ziegler offer no counterpart in the Latin or Greek tradition, appears to result from scribal confusion with *omnium virorum / vivorum* in the next line.⁷⁰ All translations consulted, apart from those based on the Clementina, accept the Hebrew-based reading of the LXX.

In all five of the above instances – in which the NV has adopted the Hebrew reading, whether or not reflected in the LXX, in contrast to the Vulgate – the NV's decision cannot easily be faulted on text-critical grounds. Should the NV, however, also have adopted the Hebrew readings in the 13 listed places where it has not?

(1) At 14a (11a) הָבֵל **vanitas* of both Hebrew witnesses probably suits the context better than *luctus* of the Vulgate and the NV, which appears to reflect a misreading, mishearing, or misinterpretation of הָבֵל as אָבֵל 'mourning'; the Hebrew-based reading is accepted by Smend, Peters, and Skehan.

(2–3) Similar remarks apply to one of the two Hebrew readings in v. 18 (NV) – Vulgate: 17a; LXX: 14a – where the Hebrew שמעו 'hear' could easily have been misread, misheard, or misinterpreted (in dictation) as שמרו 'keep'. On the other hand, the transformation of בִּשְׁת ' (of) shame' to *in pace* 'in peace' can only easily be explained as the result of a visual confusion of some kind. In any case, both Hebrew readings (attested in both Hebrew witnesses) better match the context – especially when the line in which they occur is also repositioned, as it is in the NV – and are accepted by Smend, Peters, Skehan, and others.

(4) At 21a (17a) both Hebrew witnesses employ the singular form of the imperative – בּוֹשׁ – as against the plural of the LXX – αἰσχύνεσθε – and the Vulgate (including the NV): *erubescite*. The use of a plural in the Greek may be explained as due to the influence of plurals in the immediately preceding lines, but the parallel text at 42:1e (Rahlfs: 42:1a), with the singular, μὴ [...] αἰσχυθῇς (*ne [...] confundaris*), as well as the abundance of singular verbs and complete lack of plural ones in the intervening lines, strongly suggests that the Hebrew should be followed at 21a (17a), just as it is by, for example, Smend, Peters, Sauer, and the *Einheitsübersetzung*.

70. Cf. PETERS, *Buch Jesus Sirach*, p. 354.

(5) At 24aB (19b/20a) the Hebrew text of the Masada Ms. – מהפר אלה – or of the mediaeval Ms. B – which is broadly compatible here with the Masada Ms. – provides a better link with the preceding and following material and is widely followed in commentaries and translations. In contrast, the text of the Vulgate and the NV, *de veritate Dei et testamento*, appears to result from the Greek translator's misreading – or a Hebrew scribe's miswriting – of the first word as מִאֲמַת 'of the truth (of)' rather than as מִהֶפֶר 'of breach (of)' and subsequent interpreting of the second word not as אֱלֹה 'oath' but as אֱלֹהִים 'God'.

(6) Similar comments apply to 24c–25abc–26–27a (NV; other editions: 24c–25abc–26b–27a; Ziegler: 19d–20ab–21abc; Rahlfs: 21ab–22ab–23ab), where the NV has maintained the LXX's order of elements concerning which shame should be felt rather than attempting any adaptation towards the more logical arrangement of the five elements attested by the Hebrew (most completely as represented by the Masada Ms.) and accepted by Smend, Peters, and more recent studies and translations.

(7) At 22a (18a) the gender-based contrast attested in both Hebrew witnesses – cf. NAB: 'before master and mistress, of falsehood' – coheres with the preceding reference to 'father and mother'⁷¹ and is probably to be preferred over the LXX's 'before judge and magistrate, of error' (NETS), which is, in contrast, more obviously parallel to 21b (17b): 'and before leader and dynast, of falsehood' (NETS). The Greek translator, or an earlier Hebrew copyist, either did not understand the somewhat opaque reference to a female authority figure here and interpreted (or altered) the text accordingly, or (mis)interpreted גְּבוּרַת 'als Würdebezeichnung durch das Femininum'.⁷²

(8) At the end of the same line, 22a (18a), comparison with the preceding two lines and following three lines indicates that the shameful object or deed was originally different both from 'offence' (*delictum*) of the Vulgate and the NV (and the LXX), which appears to have been influenced by 'sin' (*iniquitas*) in the following line, and from 'falsehood' (**dolus*) of Hebrew Ms. B, which appears to have been influenced by 'lie' (*mendacium*) in the preceding line.

71. See Part 1 of this study in *Tamid*, 12 (2016–2017), p. 29–30, n. 109.

72. Thus PETERS, *Buch Jesus Sirach*, p. 350, comparing the LXX's interpretation of קְהֵלֶת as ὁ Ἐκκλησιαστής 'the Ecclesiast' (NETS).

Instead, the original text is most plausibly represented by ‘plot’ (**coniuratio*) of the Masada Ms., reflected in Sauer’s translation (‘Verschwörung’).⁷³

(9) At 26 (NV; other editions: 26*b*; Ziegler: 21*b* / Rahlfs: 23*a*) there appears to have been a process of corruption and misunderstanding between, on the one hand, the Hebrew – ‘of silence at the division of a portion’ – and the Greek – ‘before taking away a portion and a gift’ (NETS) – and, on the other hand, between the Greek and the Latin: ‘of taking away a portion and not restoring’ (*Douai-Rheims*). Smend and Skehan, in his various translations, both follow the Hebrew, although the specific processes that gave rise to the differences between the Hebrew and the Greek are far from clear, due in part to differences in the three Hebrew readings.

(10) At 14*b* (11*b*) Smend observes that the Hebrew, ‘aber der fromme Name wird nicht ausgetilgt’, is reflected in ‘[der] ursprüngliche[n] Lesart des Gr. [bei] S^{ca} und de[n] Armenier: ὄνομα δὲ ἀγαθὸν οὐκ ἐξαλειφθήσεται’,⁷⁴ and this is also reflected in Peters⁷⁵ and in the NAB (and the *Confraternity Bible*): ‘but a virtuous name will never be annihilated’.

(11) At 42:8*d* Peters suggests that the LXX’s δεδοκιμασμένος might derive from a misreading of צנוע ‘modest’ as צרוף ‘refined’, although elsewhere he also leaves open the possibility that the three rather different LXX renderings of צנוע (and הצנוע) at Sir 16:25*b*, 30:31*a* (33:23*a*) (Rahlfs: 31:22*c*), and 42:8*d* indirectly derive from the LXX interpretation of לָכֵן וְהֵצִינֵנוּ ‘And to walk modestly’ (NJPS) at Mic 6:8 as καὶ ἔτοιμον εἶναι τοῦ πορεύεσθαι ‘and to be ready to walk’ (NETS).⁷⁶ In any case, Smend, Peters, and Skehan all accept the Hebrew reading at 42:8*d*.

(12–13) The text presented above under both B and C – 24*c* (19*d*/21*a*) – serves first of all as a clear example of the NV’s (unintentional) departure from the Hebrew, which is better represented (albeit indirectly) at the beginning by the Vulgate’s *obfuscatio* than by *despectio* of the NV (and the LXX). However, the NAB (like the *Confraternity Bible*) appears to reflect the Hebrew in an obvious way only at the end of the line: ‘when asked’; at the beginning of the line, the rendering of the NAB and the *NABRE*, ‘Of refusing to

73. Other modern translations reflect Ms. B, as do studies published before the discovery of the Masada Ms.

74. SMEND, *Weisheit*, ‘Kommentar’, p. 384; ‘Deutsche Uebersetzung’, p. 72.

75. *Buch Jesus Sirach*, p. 345: ‘doch der Name des Frommen verschwindet nicht’.

76. Cf. PETERS, *Buch Jesus Sirach*, p. 258, 354.

give', could be based on the Hebrew witnesses, 'from withholding (the giving of a request)', or on the LXX, 'from being scornful (of taking and of giving)'.⁷⁷

In all but one (9) of these 13 cases, then, it may justifiably be argued, in view of the specific references in the *Praenotanda* to text-critical use of the Hebrew sources, that the NV has failed to follow the Hebrew when the Hebrew represents significantly different, and superior, readings to those attested in the LXX.

The last of the main issues to be discussed – (4) the degree to which the NV could have drawn closer to the LXX and/or the Hebrew sources had it employed the critical editions of Weber and *Biblia Sacra* – is logically divided into two parts, relating to (a) the LXX and (b) the Hebrew sources. In both cases, reference to the various apparatus of *Biblia Sacra* is also made to see if a relevant LXX or Hebrew reading is signalled in them.

The answer to the first part – (a) the degree to which the NV would have come closer to the LXX had it followed the editions of Weber and *Biblia Sacra*, where their readings differ from those found in editions of the traditional text – is effectively represented by the four cases from Category 7, the eight cases from Category 8, and one of the two cases from Category 10; in each of these categories there is a difference between the two sets of editions (more extensively critical as against traditional).⁷⁸

Examination of these three categories yields a positive answer to the question with regard to six of the eight instances under Category 8 – 20a (16b), 15c (12c) (two cases), 21b (17b), 22a (18a), 26 (21b/23a) – where the NV has retained the traditional text but would have come closer to the LXX had it followed the two critical editions, and a negative one with regard to all four instances under Category 7:⁷⁹ 21a (17a) (two cases), 23b (19aA/19bA), 42:8d; here, retaining the traditional text has maintained the NV's closeness to the LXX; following the critical editions would have taken the NV further away from the LXX.

77. Contrast the REB, which clearly reflects the LXX throughout: 'of giving or receiving with ill grace'.

78. In the other case from Category 10 – 24aA (19aB/19b B) – the NV agrees in its layout of the text with the edition of Weber but not with *Biblia Sacra* (or with the Marietti edition, which agrees with *Biblia Sacra*, or with the edition of Colunga & Turrado, which does not).

79. Under Category 10, it is uncertain whether *invisus* of the traditional text or *occultus* of the two critical editions better reflects the LXX's ἀφανής.

The difference between the two sets of readings is not especially noteworthy in any of these 10 cases and this initial, very limited, finding gives no clear indication that where the critical editions differ from the traditional text they may be assumed to provide a more accurate reflection of the LXX.

This conclusion is supported by observations from Categories 2, 3, and 4, in which the critical editions simply reproduce the readings of the traditional text. Accordingly, we see that Category 4 provides only seven examples of the critical editions' relative accuracy in reflecting the details of the LXX, whereas Categories 2 (23 cases) and 3 (12 cases) provide 35 instances of their relative inaccuracy. It would appear, then, that the readings of the two critical editions should be explicitly checked against the LXX, whether those readings agree or disagree with their counterparts in the traditional text.

In contrast, the apparatus to *Biblia Sacra* for the three categories that represent places in which the critical editions do not reflect the LXX as accurately as they might have done – 2, 3, and 7 – do indeed, as expected, provide clear evidence of the LXX readings, and on this account at least the critical editions should be favoured over editions of the traditional text. The LXX text – or a Latin reading that approximates more closely to it – is signalled by the apparatus in 12 of the 20 relatively unimportant differences from the LXX under Category 2 – 14*a* (11*a*), 15*a* (12*a*), 22*b* (18*b*), 23*b* (19*aA*/19*bA*), 24*aB* (19*b*/20*a*) (introductory preposition), 24*b* (19*c*/20*b*), 24*c* (19*d*/21*a*) (two cases), 25*b* (20*b*/22*a*) (*a viso* for *a respectu*), 27*b* (22*a*/24*a*), 42:1*b* (Rahlfs: 41:26*b*) (**sermones absconditorum* for *sermonis absconditi*), 42:1*d* (Rahlfs: 41:27*b*) (*inveniens* for *invenies*) – and in two of the three more significant ones – 17*c* (other editions: 17*d*; Ziegler and Rahlfs: 14*b*) and 26 (NV) / 26*b* (M, C, BS, W) / 21*b* (Ziegler) / 23*a* (Rahlfs) – as well as in all four cases, of little significance, under Category 7 – 21*a* (17*a*) (two cases), 23*b* (19*aA*/19*bA*), and 42:8*d* – and in three of the 12 cases under Category 3 – 14*b* (11*b*), 42:8*c*, and the omission of 26*a* – in which the NV differs from both traditional and critical editions and by so doing comes in all three cases *significantly* closer to the LXX. This figure of 21 (12 + 2 + 4 + 3) positive cases in which the *Biblia Sacra* apparatus offer information about differences from the LXX⁸⁰ gives additional value to the use of *Biblia Sacra*⁸¹ in approximating to the LXX.

80. In the 18 remaining cases from Categories 2 and 3 no such information is provided.

81. Specifically *Biblia Sacra*, rather than Weber's edition, which has only a limited apparatus.

Examination of all seven categories is required to answer the second part of our fourth question: to what extent might the NV have come closer to the Hebrew sources had it followed the editions of Weber and *Biblia Sacra*, where these editions differ in their readings from those found in editions of the traditional text, or by following any indications concerning the Hebrew sources in the apparatus to *Biblia Sacra*?

Under Category 1, in which all five editions of the Latin text coincide and also reflect the LXX, none of seven instances – 14a (11a), 18 (14a) (two cases), 21a (14a), 22a (18a), 24aB (19b/20a), 24c–25abc–26–27a (NV; other editions: 24c–25abc–26b–27a; Ziegler: 19d–20ab–21abc; Rahlfs: 21ab–22ab–23ab) (line ordering) – of well-attested and significant Hebrew-based readings are registered in the *Biblia Sacra* apparatus.

Under Category 2, in which 20 minor and three more significant adjustments towards the LXX have not been made, seven opportunities to come closer to the form of the Hebrew via approximation to the LXX – 15a (12a), 22a (18a), 24b (19c/20b), 24c (19d/21a), 27b (22a/24a), 42:1d (Rahlfs: 41:27b) (two cases) – have also been missed, although only one of these seven cases – 22a (18a) – relates to a significantly different reading. Two of the Hebrew variants are alluded to by the apparatus of *Biblia Sacra*: 24c (19d/21a); 42:1d (*inveniens* for *invenies*).

Under Category 3, in which the NV departs from the shared reading of all four of the other cited editions, the apparatus of *Biblia Sacra* make no reference to four relatively unimportant Hebrew readings – 27a (21c/23b: *a respiciendo* for *ne respicias*), 27b (22a/24a), 42:1a (Rahlfs: 41:26a), 42:1b (Rahlfs: 41: 26b) (*a* for *de*) – and a more significant one – 19 (16a) – which the NV reflects via its approximation to the LXX; to two relatively unimportant cases – 27a (21c/23b: introductory *et*) and 14b (11b) – and one significant case – 24c (19d/21a) – in which the NV would have reflected the Hebrew more closely by retaining the traditional text of the Clementina (and of the critical editions); or to the Hebrew text with עָנָוִי ‘humble’ at 42:8d, which differs significantly from the LXX’s δεδοκιμασμένος (NV and Nobilius: *probatus*) and the Vulgate’s *probabilis*. However, the first apparatus of *Biblia Sacra* does refer, indirectly, to the significant Hebrew (and Greek) reading reflected in the NV at 42:8c – *in veritate* for the Vulgate’s *in omnibus* – and to the significant omission of the line that comprises 26a in other editions, as well as to the presence of *waw* at 42:1b (Rahlfs: 41:26b).

Under Category 4, two of the NV’s significant departures from the shared reading of the other four editions – 18 (placement of line), 20b (16c) – are

based on the Hebrew, whereas one minor change – addition of *et* at 42:1a (Rahlfs: 26a) – takes the NV slightly further from the Hebrew. No clear support is offered by the *Biblia Sacra* apparatus for any of the NV's seven readings in Category 4.

In each of the four cases in Category 7 – 21a (17a) (two cases), 23b (19aA/19bA), 42:8d – none of which are significant, by retaining the traditional text the NV stays closer not only to the LXX but also to the form of the Hebrew, to which the *Biblia Sacra* apparatus refer, indirectly, at 42:8d.

In four of the eight cases in Category 8 – 20a (16b), 21b (17b), 22a (18a), 26 (21b/23a) – the NV would have come closer not only to the LXX but also to the Hebrew sources had it adopted the readings of the critical editions. However, in none of the eight cases is the difference between the traditional editions and the NV, on the one hand, and *Biblia Sacra* and Weber, on the other, significant. The *Biblia Sacra* apparatus refer indirectly to the Hebrew text of 15c (12c) (**quam milia thesauri pretiosi*).

In one of the two cases under Category 10 – 17c (14b) – where the NV departs from the reading of the traditional editions on the one hand and of *Biblia Sacra* and Weber on the other, the reading preferred by *Biblia Sacra* and Weber is supported in the apparatus to *Biblia Sacra* not only by some Latin sources but also by a rabbinic quotation of Sirach (although the text of Sirach as such, found in the Genizah mss., is not cited). However, the three readings do not differ significantly from each other. In the other case, 24aA (19aB/19bB), to which no reference is made in the *Biblia Sacra* apparatus, the layout of *Biblia Sacra* and the Marietti edition reflects the logical structure of both the LXX and the Hebrew sources whereas the layout of the NV does not.

In sum, the *Biblia Sacra* apparatus contain pointers to five Hebrew readings not reflected in the NV: two in Category 2 – 24c (19d/21a), 42:1d (*inveniens* for *invenies*) – and one each in Categories 3, 8, and 10 – 42:1b (Rahlfs: 41:26b), 15c (12c), 17c (14b). The apparatus also refer, indirectly, to three Hebrew readings adopted by the NV but not reflected in the other four editions – Category 3: omission of 26a, 42:8c – or in the text of *Biblia Sacra* itself: Category 7: 42:8d. In four of the eight cases under Category 8 – 20a (16b), 21b (17b), 22a (18a), 26 (21b/23a) – the NV would have come closer to the Hebrew sources, via the LXX, had it adopted the readings found in the main text (not the apparatus) of the critical editions. On the other hand, in all four cases under Category 7 following the two critical editions would have led the NV away, albeit marginally, from both the LXX and the Hebrew sources.

In the texts cited thus far only three *significant* variations between the Hebrew text and the Latin (and/or Greek) tradition are referred to by the *Biblia Sacra* apparatus: 24c (19d/21a), *ab offuscatione* (C, M, W, BS / Hbr.) as against *a despectione* (NV / LXX); the omission of 26a; and the different reading at 42:8c: *in veritate* for the Vulgate's *in omnibus*. However, the *Biblia Sacra* apparatus fail to register two significant Hebrew variants adopted by the NV under Category 7 – 20b (16c) and the NV's positioning of the line corresponding to 17a in other editions (14a in the LXX) as v. 18 – and eight significant Hebrew variants not adopted by the NV under Category 1 – 14a (11a), 18 (14a) (two cases), 21a (14a), 22a (18a), 24aB (19b/20a), 24c–25abc–26–27a (NV; other editions: 24c–25abc–26b–27a; Ziegler: 19d–20ab–21abc; Rahlfs: 21ab–22ab–23ab) (line ordering) – and Category 3: 42:8d. There is, accordingly, little evidence to support the idea that the NV would have much better reflected the Hebrew sources had the commission employed the text and apparatus of *Biblia Sacra*.

This finding is broadly supported by the evidence presented towards the close of the discussion of the second main issue – (2) the degree to which the NV adapts the traditional text of the Vulgate (Clementina) more closely to the LXX – where it was shown that in four cases from Category 8 the NV would have come closer to the LXX and the Hebrew sources by adopting the readings of the critical editions, whereas in the four cases under Category 7 retaining the traditional text of the Clementina (and not adopting that of the two critical editions) has kept the NV closer not only to the LXX but also to the Hebrew sources.

5. Conclusions

The dominant theme emerging from the foregoing analysis is of consistency and the lack of it. If under Category 1 it was right for the NV not to opt for five significant Hebrew readings but to maintain the Vulgate's adherence to the LXX, how can it also be right for the NV on the one hand to adapt away from the LXX towards the Hebrew at 20b (16c) and at 18 (other editions: 17a; LXX: 14a) (Category 4) but on the other hand to come even closer to the LXX instead of moving towards the Hebrew, as at 14b (11b) (Category 3)? Apart from this there is also the issue of *incomplete* use of the Hebrew evidence in passages where the Hebrew material has clearly been accessed, albeit indirectly, as at 18 (14a) (Category 1).

Such discrepancy in the use of Greek and Hebrew sources – and particularly in the NV's failure to use the Hebrew sources where these offer readings that are superior to those of the LXX from a text-critical perspective – is all the more striking in view of the remit apparently issued to the NV commission for Sirach, which not only dwells at some length on the Hebrew sources but also indicates that these are to be preferred when comparison with them suggests that the Greek and/or Latin traditions reflect a confused or corrupt reading: 'in alcuni casi [...] dove lo richiedeva la critica interna, si è preferito correggere sull'ebraico'.⁸² As indicated in Section IV, above, in 12⁸³ of the 18 more significant cases examined the NV fails to follow the Hebrew where the Hebrew represents significantly superior readings to those attested in the LXX. In contrast, however, in five cases the NV has indeed correctly followed the Hebrew.

Another area of inconsistency, which is even more remarkable because it does not entail a decision concerning the superiority of one source (the Hebrew witnesses) over another (the LXX), is that of the NV's approximation to the LXX. Category 3 provides various instances of the NV's drawing closer to the precise wording of the LXX (specifically in the edition of Ziegler) and yet Categories 2 and 8 provide many more examples of failure to make such adjustments, all of which, in the case of Category 8, are represented by *Biblia Sacra* and by Weber's edition. Although in our summary of the NV's work we have frequently pointed to the relatively 'insignificant' nature of such changes/differences from an interpretative and exegetical perspective, it is also true that interpreters, exegetes, and, of course, text-critics, would have been afforded greater assistance had the NV consistently come closer to the exact text of the LXX. The failure to make such adjustments seems all the more remarkable in view of the primarily stylistic alterations the NV makes in four of the seven cases under Category 4 and in one of the two cases from Category 10, none of which have any text-critical relevance. If the NV commission were prepared to make unnecessary minor changes of this type, why did they not also make the numerous minor but less insignificant changes that would have brought the NV into closer agreement with the LXX?

82. STRAMARE, 'Neo-Vulgata', p. 132 = 'Libro dell'Ecclesiastico', p. 448.

83. This figure excludes 41:26, item 9 in the list of 13 cases of the NV's failure to follow superior Hebrew readings, as not every detail of the underlying Hebrew text is certain.

The foregoing study has indicated that wherever a reading in editions of the Clementina (those of Colunga & Turrado and Marietti) differs from the reading found in the critical editions of Weber and *Biblia Sacra*, the NV never shares the reading of the critical editions, which strongly suggests that they were simply not consulted by the NV commission, at least for Sirach. This in turn suggests that where the traditional (Clementina) reading (found also in the NV) actually turns out to be a more faithful reflection of the Greek and/or the Hebrew than that provided by *Biblia Sacra* and Weber, the NV's reading constitutes a felicitous coincidence rather than a judicious selection of readings on the part of the NV commission; such cases are, not unexpectedly, matched by correspondingly infelicitous coincidences with the traditional editions (of the Clementina) in places where the two critical editions provide better readings, which the commission had, it would appear, not even seen.

The primary task of the NV commission was not text-critical – the provision of a Latin text that best reflects the earliest and/or best manuscript witnesses of the Vulgate – but interpretative and translational: the provision of as accurate as possible a translation into Latin of the text of the Bible as represented in accepted scholarly editions of the source texts (Hebrew, Aramaic, and Greek), the translation to reflect standard contemporary scholarly interpretation of those texts, although based as much as possible in its wording on the Clementine Vulgate in a standard and authorized edition (Marietti).

If this task were considered to lie at the minimal end of the revision spectrum, adjusting only the clearest of discrepancies from the standard edition of the text in the LXX, which constitutes the only fully extant form of an earlier text, then for the portion of text covered in the present study perhaps only *three* changes would have been necessary: (a) two of the five more significant adjustments by the NV to the LXX under Category 3, namely, the omission of v. 26a in other versions of the Vulgate and the NV's use of *in veritate* for *in omnibus* at 42:8c; (b) one of the NV's three more significant failures to adjust the text in earlier forms of the Vulgate – *ab auferendo partem et non restituendo* – to that of the LXX: **ab auferendo partem et dationem* (26 [NV] / 26b [M, C, BS, W] / 21b [Ziegler] / 23a [Rahlfs]). If the LXX were to be given preference over the extant Hebrew witnesses, then two adjustments by the NV towards the Hebrew would need to be reversed to match the forms found in other versions of the Vulgate, which correspond with the LXX: the positioning of v. 17a in other versions (and v. 14a in the LXX) as v. 18 in the NV and the altering of *non omnia omnibus bene placent in fide* in the other versions (and the LXX) at v. 20b (LXX: v. 16c) to *non omnis pudor probatus* in the NV.

However, the examples of Category 3 in particular indicate that on various occasions the NV has attempted to come closer to the LXX in structural detail and not only in meaning. Although these attempts at detailed harmonization with the Greek are greatly outnumbered by cases in which no such attempt has been made (Category 2) – even where a precedent for adjustment is found in critical editions of the Vulgate (Category 8) – the nature and extent of the words devoted to Sirach in the NV’s ‘Praenotanda’ suggest that a minimalist approach was not intended and that a more detailed adaptation to the LXX, as reflected in Category 3, was in fact the desired goal for the commission’s work on Sirach; Categories 2 and 8 represent, consequently, a clear failure to fulfil this remit. Whether this failure to adapt fully to the LXX was due to poor communication, to changes in personnel, to fatigue, or to some other motive remains unknown. A similar set of unanswerable questions relates to the commission’s failure to evaluate and, where appropriate, to make use of the extant Hebrew sources in a consistent manner, as already observed.

Although a proper evaluation of the nature of the commission’s work on Sirach would require analysis of considerably more material, a brief review of the first paragraph of the Prologue to Sirach (corresponding to verses 1–14 in the editions of Ziegler and Rahlfs)⁸⁴ as well as of the first nine verses of Ch. 1, following the Prologue, provides additional evidence that the inconsistencies already noted in the NV’s adjustment to the LXX comprise a recurrent feature of the commission’s work: the NV will occasionally and unpredictably make minor adjustments to the Latin of the Clementina in order to bring the text into closer formal harmony either with the LXX (see Category 3) or with diction and structure attested elsewhere in the Clementina itself (see Category 4). The contrast between, on the one hand, the NV’s propensity to adjust the Clementina towards significantly different LXX readings in the Prologue and, on the other hand, its overall failure to make such adjustments in verses 1–9 of Ch. 1 broadly corresponds with the inconsistency noted in regard to Ch. 41, where the NV will sometimes but not always adjust to both more and less significant differences from the LXX (note especially Categories 2 and 3).

On the basis of this evidence as a whole it may probably be concluded that the NV often but not always adjusts the Clementina to the LXX where the

84. This sequence of text corresponds to the first ‘half’ of the Prologue, according to PETERS, *Buch Jesus Sirach*, p. 2.

LXX has a significantly different reading, and that it occasionally but far from systematically makes other, more minor, adjustments either towards the LXX or towards parallel usages in the Clementina itself. The NV can hardly, then, be used as an authoritative guide to the form of Sirach in the LXX, as the NV does not always adjust the Clementina even to *significant* differences from the LXX. Although there are places in the NV that represent close and accurate adjustment to the LXX, there are also many that do not, especially in regard to differences of a formal rather than a semantic or an interpretative nature.

The fact that the adaptations noted by Stramare and in the NV's 'Praenotanda' are not, in principle, only towards the LXX but also towards the Hebrew can hardly be used as an excuse for such incomplete harmonization with the LXX, as the Hebrew sources inform the NV in only a very small minority of cases. Moreover, the Hebrew sources have been utilized inconsistently and have perhaps been accessed only indirectly.

It is possible that the NV's revision of the Clementina of Sirach was undertaken according to different interpretations of the stated principles by different members of the commission (or by the same member or members at different stages over the course of the translation); in any case, the work on Sirach – much of which might have taken place at the very beginning of the commission's period of activity⁸⁵ – does not appear ever to have been carefully reviewed against the stated translation principles, which are, themselves, less than orotund. The resulting product sometimes represents better readings than those embodied in Ziegler's edition of the LXX, and most of the adjustments to Ziegler that could have been made are relatively minor and have little impact on the interpretative and translational quality of the NV version of Sirach. Nonetheless, these and other 'saving graces' cannot disguise the fact that the NV reflects significant inconsistencies in procedure, which have resulted in a revised Latin version that, whatever its merits, cannot be used as a sure guide to the Greek translation of Ben Sira's composition and is even less reliable as a guide to the Hebrew witnesses.

Although there are clear indications that a closer approximation to the LXX could have emerged had the NV commission for Sirach adopted *Biblia Sacra* as its base text for the Vulgate, rather than an edition of the traditional Clementine text (see Category 8), they are outweighed by the evidence from

85. See n. 33, above.

numerous places in which the critical editions simply reproduce the traditional text and do not draw closer to the LXX, especially, but not only, in matters of detail (see Categories 2 and 3). Nonetheless, there is little doubt that the commission could have made better use of the apparatus to *Biblia Sacra*, the first of which provides indications regarding divergences between the Latin and, on the one hand, the Greek (in its different ms. traditions) and, on the other hand and to a much lesser extent, the Hebrew (where extant, albeit without reference to the Masada material) and Syriac.

It is clear, in sum, that each of the two basic principles in the NV commission's remit for Sirach outlined in Section III, above – (1) emendation is to be made only when there is a significant difference between the Vulgate and earlier traditions; (2) emendation, if required, is to be based on the Greek unless the Hebrew may be seen to represent a superior reading – was sometimes ignored, giving rise to various instances in which (1) adjustment is not made when there is a significant difference or, alternatively, is made when a difference is merely one of detail; and (2) adjustment is not made at all when the Greek (like the Hebrew) differs significantly from the Vulgate or is made towards the Greek when the Hebrew appears to preserve a superior reading.

Moving from past failure to future rectification, the work of the commission could now be improved relatively simply by revising the NV to ensure that it at least accurately reflects all *significant* differences from the LXX. For clarity, the rest of the text of NV Sirach might be left as it stands in the *traditional* Clementine text, effectively undoing the NV's minor adjustments towards the LXX.

If, however, harmonization with the LXX not only in points of substance but also in less significant matters of a more structural nature – without otherwise departing from the text of the Clementina – were to be the intended goal, a revision of the NV could do far worse than base itself on the 1588 translation of the Sixtine edition of Vaticanus by Flaminio de Nobili (Nobilis), which is conveniently compared with the Clementina in the edition by Bossuet. The text of Vaticanus would occasionally need to be adjusted to that of Ziegler's edition.

An additional study, supplementary to either of these revision processes, could register in an appendix or footnotes significant alternatives to the Greek in the extant Hebrew sources (informed, where appropriate, by the Syriac). Such a process would, of course, require examination of the Masada Ms. (and the material from Qumran Caves 2 and 11) as well as of the mediaeval

Hebrew mss., rather than simple reliance on the apparatus to Ziegler's edition or *Biblia Sacra*.

A revision of NV Sirach that followed such procedures would be consistent with Stramare's statement concerning the policy of the NV for Sirach, quoted at various points in this study:

In generale, quando il latino richiedeva una correzione, questa fu fatta sul greco [...]; in alcuni casi [...] dove lo richiedeva la critica interna, si è preferito correggere sull'ebraico. [...] Il progetto attuale conserva, dunque, la Volgata, dove è sostenuta dall'ebraico o dal siriano, tenendo conto che le sue lezioni risalgono al più tardi al secolo II d.C. e precedono le recensioni greche. Si conserva ancora la Volgata quando è sostenuta dal greco, a meno che, caso assai raro, l'errore del greco sia evidente.⁸⁶

The resulting text would be clearly and consistently based on the Greek and, where appropriate, the Hebrew, while not departing from the overall diction of the Clementina, and as such would not be subject to the following criticism of the NV's use of the Vulgate as the base text for Sirach, made in the context of an attack on the role of the NV as an authoritative guide to the text and interpretation to be embodied in translations accepted for liturgical use in the Church:

A detail that especially concerns us is *Liturgiam Authenticam* 37, which requires translators to use the *Nova Vulgata* as the textual basis for the deuterocanonical books. There are insurmountable problems with this requirement. The text of Wisdom of Solomon is so bad in *Nova Vulgata* that one specialist has recommended that ecclesiastical authority recall it.⁸⁷ The textual basis for Sirach in *Nova Vulgata* is essentially the Old Latin; concerning this text Alexander A. Di Lella, OFM, of The Catholic University of America, a leading authority on the book, has asserted that it 'has more doublets, variants, glosses and interpolations than any book of the Latin Bible [...] double and even triple renderings, additions, transpositions, Christian reworkings and a few omissions as well'.⁸⁸

86. STRAMARE, 'Neo-Vulgata', p. 132 = 'Libro dell'Ecclesiastico', p. 448.

87. The authority cited is Giuseppe SCARPAT, 'Osservazioni sul testo della *Sapientia* nella *Nova Vulgata*', *Rivista Biblica Italiana*, 35 (1987), p. 187-194 (187-188).

88. <https://www.catholicculture.org/culture/library/view.cfm?recnum=3958>. The words are taken from a 'letter conveying concerns related to the document "Liturgiam Authenticam," [...] sent to all U.S. bishops Aug. 13 [2001] by the executive board of the Catholic Biblical Association of America [...]'. Di Lella's comments are quoted from SKEHAN & DI LELLA, *Wisdom*, p. 57, 60. The Church's officially-stated position on the significance of the NV in Bible

Bibliography

- BADUEL, Claude. *Biblia utriusque Testamenti: De quorum nova interpretatione et copiosissimis in eam annotationibus lege quam in limine operis habes epistolam*. [Geneva]: Oliva Rob, Stephani, 1557.
- Biblia de Navarra: Edición popular*. Barañáin [Navarra]: EUNSA, 2011.
- Biblia Sacra iuxta Latinam vulgatam versionem ad codicum fidem, iussu Pauli PP. VI, cura et studio monachorum Abbatiae Pontificiae Sancti Hieronymi in Urbe Ordinis Sancti Benedicti edita: Sapientia Salomonis; Liber Hiesu filii Sirach. Cum praefationibus et variis capitulorum seriebus*. Romae: Typis Polyglottis Vaticanis, 1964.
- BOSSUET, Jacques-Bénigne. *Liber Ecclesiastici [et] Explication de la Prophétie d'Isaie sur l'enfantement de la Sainte-Vierge, et du Ps. XXI*. Paris: Beaucé-Rusand & Belin-Mandar, 1826, p. 15–262. (Oeuvres Complètes de [Jacques-Bénigne] Bossuet, Évêque de Meaux, nouvelle éd., vol. 22)
- CLIFFORD, Richard J. 'The authority of the *Nova Vulgata*: A note on a recent roman document'. *The Catholic Biblical Quarterly*, 63 (2001), p. 197–202.
- COLUNGA, Alberto; TURRADO, Laurentio (ed.). *Biblia sacra iuxta Vulgatam Clementinam nova editio*. 9th edition. Madrid: Biblioteca de Autores Cristianos, 1994. (Biblioteca de Autores Cristianos; 14)

translation – in a letter from Card. Jorge A. MEDINA ESTÉVEZ, representing the Congregation for Divine Worship, 'Translations', p. 524 – is that 'For the preparation of a Lectionary' (and only in that case) 'the Instruction *Liturgiam authenticam* provides a sure basis for navigating through a forest of options as provided by the textual data [...]. The text to be translated is to be one that corresponds to the manuscript tradition reflected in the *Nova Vulgata*. [...] At times, the determination of a given manuscript tradition by the *Nova Vulgata* provides the textual critic with a necessary datum for his work as regards a translation *for liturgical use* [and only for such a translation], but it does not limit the exercise of his responsible discretion in evaluating textual variants within that tradition.'

The limiting of the impact of *Liturgiam Authenticam* to a restricted set of texts is, however, debatable. For example, GARCÍA-MORENO, *Neovulgata*, p. 255, claims – on the basis of the requirement in *De interpretatione textus liturgicorum* (25 January 1969) that 'en la liturgia romana, las traducciones bíblicas deben seguir fielmente el texto litúrgico latino' (ibid.) – that: 'gracias a la *lectio continua*, prácticamente toda la Biblia está incorporada a la Liturgia'; accordingly, 'ese principio es válido en cualquier traducción que quiera ser lo más acorde posible con la versión de la Iglesia, o por decirlo más claramente, con la interpretación que ella da al texto inspirado' (ibid.). García-Moreno appears to be unaware of *Liturgiam Authenticam*, however.

- Confraternity Bible: *The Holy Bible. Translated from the original languages with critical use of all the ancient sources by members of the Catholic Biblical Association of America sponsored by the Episcopal Committee of the Confraternity of Christian Doctrine*. Vol. 3: *The Sapiential Books: Job to Sirach*. Paterson, N. J.: St. Anthony Guild Press, 1955.
- Confraternity Bible: *The Holy Bible: Genesis to Ruth, Job to Sirach and the Prophets. Translated from the original languages with critical use of all the ancient sources by members of the Catholic Biblical Association of America. Remainder of the Old Testament Douay Version and the New Testament Confraternity Edition; a revision of the Challoner-Rheims version edited by Catholic scholars under the patronage of the Episcopal Committee of the Confraternity of Christian Doctrine*. 4th edition. N. p.: St. Paul's Editions, 1961.
- DESCAMPS, Albert L. 'La Nouvelle Vulgate'. *Esprit et Vie*, 89 (1979), p. 598–603.
- GARCÍA-MORENO, Antonio. *La Neovulgata, precedentes y actualidad*. 2nd edition. Barañáin [Navarra]: EUNSA, 2011. (Facultad de Teología, Universidad de Navarra, Colección Teológica; 47) [1st edition, 1986]
- GAROFALO, Salvatore (ed.). *Biblia sacra Vulgatae editionis Sixti V Pont. Max. iussu recognita et Clementis VIII auctoritate edita*. Editio emendatissima apparatu critico instructa, cura et studio Monachorum Abbatiae Pontificiae Sancti Hieronymi in Urbe Ordinis Sancti Benedicti. [Turin]: Marietti, 1965.
- GILBERT, Maurice. 'The Vetus Latina of Ecclesiasticus'. In: XERAVITS, Géza G.; ZSENGELLÉR, József (eds.). *Studies in the Book of Ben Sira: Papers of the Third International Conference on the Deuterocanonical Books (Shime'on Centre, Pápa, Hungary, 18–20 May)*. Leiden: E. J. Brill, 2008, p. 1–9. (Supplements to the Journal for the Study of Judaism; 127)
- LÉVI, Israel. *The Hebrew text of the book of 'Ecclesiasticus'*. Leiden: E. J. Brill, 1904. (Semitic Studies Series; 3) [Reprinted 1951]
- MEDINA ESTÉVEZ, Jorge A. 'Translations and the consultation of the *Nova Vulgata* of the Latin Church'. *Notitiae*, 37 (Nov–Dec. 2001), p. 521–526. [Published also on line in: Eternal World Television Network. Irondale, Ala., <<http://www.ewtn.com/library/curia/cdwvulg.htm/>> [Accessed: 20.10.2015]]
- NOBILI, Flaminio de [Flaminius NOBILIUS]. *Vetus Testamentum secundum LXX Latine redditum et ex auctoritate Sixti V. Pont. Max. editum. Additus est index dictionum et loquutionum Hebraicarum, Græcarum, Latinarum,*

- quarum observatio visa est non inutilis futura.* Romae: In Aedibus Populi Romani, Apud Georgium Ferrarium, 1588.
- Nova Vulgata: Bibliorum Sacrorum editio Sacrosancto Oecumenici Concilii Vaticanii II ratione habita. Iussu Pauli PP. VI recognita. Auctoritate Ioannis Pauli PP. II promulgata.* 2nd edition. Vatican City: Libreria Editrice Vaticana, 1986. [Reprinted 1998. 1st edition: 1979]
- PETERS, Norbert. *Das Buch Jesus Sirach oder Ecclesiasticus übersetzt und erklärt.* Münster: Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung, 1913. (Exegetisches Handbuch zum Alten Testament; 25)
- RAHLFS, Alfred (ed.). *Septuaginta: Id est Vetus Testamentum Graece iuxta LXX interpretes.* Vol. 2: *Libri poetici et prophetici.* Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 1982.
- SAUER, Georg. *Jesus Sirach / Ben Sira.* Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 2000. (Das Alte Testament Deutsch. Apokryphen; 1)
- SKEHAN, Patrick W.; DI LELLA, Alexander A. *The Wisdom of Ben Sira.* Garden City, N. Y.: Doubleday, 1987. (Anchor Bible; 39)
- SMEND, Rudolph. *Die Weisheit des Jesus Sirach, hebräisch und deutsch. Mit einem hebräischen Glossar.* Berlin: George Reimer, 1906.
- STRAMARE, Tarsicio. 'Il Libro dell'Ecclesiastico nella Neo-Vulgata'. In: *Kirche und Bibel. Festgabe für Bischof Eduard Schick.* Paderborn: Schöningh, 1979, p. 443–448.
- 'La Neo-Vulgata: impresa scientifica e pastorale insieme'. *Estudios Bíblicos*, 38 (1979–1980), p. 115–138.
- THIELE, Walter (ed.). *Sirach (Ecclesiasticus).* Fasc. 2: *Einleitung (Schluß).* Freiburg im Breisgau: Herder, 1988. (Vetus Latina: Die Reste der Altlateinischen Bibel; 11/2)
- WEBER, Robert [et al.] (ed.). *Biblia Sacra iuxta vulgatam versionem.* 4th edition. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 1994. [1st edition: 1969]
- WRIGHT, Benjamin G. 'Sirach'. In PIETERSMA, Albert; WRIGHT, Benjamin G. (ed.). *A new English translation of the Septuagint and other Greek translations traditionally included under that title* [NETS]. New York; Oxford: Oxford University Press, 2007, p. 715–762.
- YADIN, Yigael. *The Ben Sira scroll from Masada.* Jerusalem: Israel Exploration Society, 1965.
- ZIEGLER, Joseph (ed.). *Sapientia Iesu filii Sirach.* 2nd edition. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1980. (Septuaginta. Vetus Testamentum Graecum Auctoritate Academiae Scientiarum Gottingensis Editum; 13.2) [1st edition: 1965]

La comunitat jueva de la Barcelona medieval: una primera aproximació antropològica dels resultats de la campanya de 2001 de la necròpolis jueva de Montjuïc (Barcelona)

Laura ROIG FONT,¹ *Diego LÓPEZ-ONAINDIA*,¹
M. Eulàlia SUBIRÀ I DE GALDÀCANO,¹ *Xavier MAESE FIDALGO*²

1. GRAPAC (Universitat Autònoma de Barcelona)

2. Servei d'Arqueologia de Barcelona (Institut de Cultura de Barcelona)

Rebut: 07.05.2017 — Acceptat: 23.07.2017

Resum. Aquest article inclou els resultats preliminars dels estudis antropològics realitzats a les restes òssies recuperades durant la campanya de l'any 2001 a la necròpolis jueva de Montjuïc (Barcelona). Aquests estudis estan inclosos dins del projecte de recerca sobre la necròpolis jueva de Montjuïc, promogut pel Servei d'Arqueologia de Barcelona (ICUB) amb l'objectiu d'ampliar el coneixement d'aquest important conjunt històric i arqueològic.

L'anàlisi antropològica inclou la determinació del sexe i l'edat dels individus emprant la metodologia que inclou els marcadors clàssics i d'altres de més recents, així com la presa de diferents mesures dels ossos i l'estudi de les patologies òssies i dentals.

Els resultats indiquen que la població jueva de Barcelona es diferencia de la resta de la població de la ciutat. Tanmateix, tot i que els individus presentaven indicadors

Correspondència: M. Eulàlia Subirà i de Galdàcano. GRAPAC. Universitat Autònoma de Barcelona, Facultat de Biociències, Departament de Biologia Animal, de Biologia Vegetal i d'Ecologia, Unitat d'Antropologia Biològica, Campus de la UAB, edifici C, despatx C5/159, E-08193 Bellaterra (Cerdanyola del Vallès). UE. Tel.: 00 34 935811860. A/e: eulalia.subira@uab.cat.

de malalties, sobretot de tipus articular i deguts a l'edat que assoliren, l'estat de salut d'aquest grup seria millor que el d'altres poblacions barcelonines, a causa probablement dels beneficis de pertànyer a la classe mitjana-alta, com indiquen els documents històrics.

Paraules clau: necròpolis jueva, Montjuïc, Barcelona, edat mitjana, antropologia

Medieval Barcelona's Jewish community: an initial anthropological look at the results of archaeological excavations in 2001 at the Jewish necropolis in Montjuïc (Barcelona)

Abstract. This paper includes the preliminary results of anthropological studies conducted on the skeletal remains recovered during archaeological excavations in 2001 at the Jewish necropolis in Montjuïc (Barcelona). The studies in question are part of a research project on the necropolis which the Barcelona Archaeology Service (Barcelona Institute of Culture) is promoting to further knowledge of this important historical and archaeological site.

The anthropological analysis carried out included determining individuals' sex and age, using classic methods and newer ones, as well as taking different bone measurements and studying bone and dental pathologies.

The results suggest that Barcelona's Jewish community differed from the rest of the city's population. While the individuals examined showed signs of diseases, particularly those affecting the joints and attributable to age, the group appears to have enjoyed better health than others that were part of Barcelona's population, probably due to them belonging, as historical documents indicate, to the upper middle class.

Keywords: Jewish necropolis, Montjuïc, Barcelona, Middle Ages, anthropology

1. Introducció

Des del Servei d'Arqueologia de Barcelona (ICUB) s'ha encetat un nou projecte de recerca sobre la necròpolis jueva de Montjuïc (segles IX-XIV) amb l'objectiu d'ampliar el coneixement d'aquest important element patrimonial i arqueològic de la ciutat de Barcelona.

A partir de l'estudi de les fonts prèviament conegudes —escrites, epigràfiques, cartogràfiques, fotogràfiques i arqueològiques—, es pretén actualitzar

l'estat de la recerca, així com obrir noves vies d'investigació, mitjançant l'ús de noves fonts, ja siguin arxivístiques o arqueològiques.

La voluntat d'aquest projecte és unificar tota la documentació disponible, tot ampliant el coneixement, per tal de determinar millor la informació històrica i arqueològica de la necròpolis, ja siguin dades cronològiques, espacials, tipològiques, antropològiques, socials i rituals. També es fa necessari concretar l'extensió real de la necròpolis, entre d'altres raons, per poder protegir-la degudament.

Amb la participació de diversos especialistes —historiadors, documentalistes, arqueòlegs, antropòlegs i epigrafistes— s'ha engegat aquest important projecte interdisciplinari, que permetrà avançar en el coneixement de la necròpolis jueva de Montjuïc, així com de la comunitat jueva de la Barcelona medieval.

Es prioritzarà la recerca a nivell arxivístic per tal d'ampliar el coneixement d'aquest important element patrimonial, però sense menystenir l'ús de la recerca arqueològica. Tenint en compte certes limitacions —econòmiques, polítiques i religioses—, l'ús de metodologia arqueològica es limita a treballs de prospecció i delimitació de la necròpolis i, en cap cas, a l'excavació en extensió. A continuació es relacionen les fonts conegudes:

— Fonts documentals escrites: recerca bibliogràfica i documentació antiga que esmenti quelcom relacionat amb la necròpolis jueva de Montjuïc. Bàsicament es tracta de documentació medieval des del segle XI fins a inicis del segle XV.

— Fonts documentals epigràfiques: estudi de les làpides epigràfiques provinents de la necròpolis jueva de Montjuïc, i que bàsicament es centra en la recerca feta per Jordi Casanovas i Miró (veg. Casanovas, 2004; Casanovas, 2005).

— Fonts documentals cartogràfiques: recerca de plànols o cartografia antiga amb toponímia relacionada amb el fossar dels jueus (mapes, parcel·lars, etc.). El 1690 es documenta en un primer plànol topogràfic l'existència del fort dels Jueus en un sector del cementiri (veg. Casanovas, 2004, p. 35).

— Fonts documentals fotogràfiques: conjunt de fotografies antigues relacionades amb la necròpolis de Montjuïc, en concret les realitzades per Duran i Sanpere durant la intervenció arqueològica de l'any 1946.

— Fonts arqueològiques: resultats i interpretacions arqueològiques de les intervencions de l'any 1946 (veg. Duran i Millàs, 1947) i 2001 (veg. Maese i Casanovas, 2002-2003). Una de les fonts més importants a nivell arqueològic són les restes òssies recuperades durant sengles excavacions arqueològiques, i

que han permès i permetran aprofundir en el coneixement antropològic de la important comunitat jueva barcelonina de la ciutat medieval.

El present article s'inclou dins l'estudi d'aquestes fonts arqueològiques, en concret l'estudi antropològic de les restes òssies recuperades durant la intervenció arqueològica de l'any 2001 al fossar jueu de Barcelona. S'hi mostren els resultats preliminars d'una investigació més àmplia encara en curs, i que també inclourà les dades de la intervenció de l'any 1946.

2. Contextualització historicoarqueològica

La necròpolis jueva de Montjuïc està situada en un camp al vessant nord-oriental de la muntanya. L'indret es troba a uns cent metres sobre el nivell del mar, dominant tota la ciutat de Barcelona, i per tant la ciutat medieval coetània i el call jueu, com a mínim, entre els segles XI i XIV, tot i que possiblement s'originés ja al segle IX. El jaciment, d'uns 2.000 m², es troba delimitat per la carretera del castell de Montjuïc i l'antic parc d'atraccions (nord), per l'antic camp del Tiro Nacional i el mirador de l'Alcalde (ponent), per les instal·lacions del tir olímpic (llevant) i pel barranc del Morrot (sud).

Les primeres notícies sobre la necròpolis jueva es remunten a l'any 1091, quan el comte Berenguer Ramon II va restituir unes vinyes a la canonja de la Santa Creu i Santa Eulàlia de Barcelona, que es localitzaven al «Monte Judai-co», a l'est d'unes certes «veteres Judeorum sepulturas». Aquest fet permet intuir que el call jueu de Barcelona ja disposava d'un cementiri, com a mínim, des del segle X, donat que a finals del segle XI ja hi existien sepultures que es consideraven antigues.

En un darrer document de 1368, la comunitat jueva de Tortosa, veient perillar el seu cementiri per l'aprofitament de les làpides, argumenta que el fossar contenia tombes notables, però no tant com les de Barcelona, que tenien una antiguitat de cinc-cents anys. Aquest fet permetria asseverar una antiguitat del cementiri de Barcelona de fins al segle IX.

Finalment, la necròpolis va subsistir fins a la fi del call de Barcelona el 1391, any dels tràgics successos que es van estendre per tot el regne de Castella i la Corona d'Aragó i que van suposar la destrucció del call barceloní, així com la destrucció i l'aprofitament de les làpides de la necròpolis per a bastir nous edificis a la Ciutat Comtal.

El 1945, la construcció a ponent d'aquest camp de les antigues instal·lacions del Tiro al Pichón provocà la destrucció parcial del recinte, fet que

permeté la descoberta i excavació de les tombes de l'antiga necròpolis jueva, de la qual ja es tenia prèviament constància documental. L'Institut Municipal de Historia, sota la direcció d'Agustí Duran i Sanpere, es va fer càrrec de la seva excavació entre l'octubre de 1945 i l'abril de 1946, i va posar al descobert un total de 171 tombes (114 inhumacions, 90 d'adults i 24 d'infants) (veg. Duran i Millàs, 1947).

Finalment, l'any 2001 (veg. Maese, 2006) es va procedir a la prospecció i excavació de l'antic cementiri jueu a partir de la documentació gràfica deixada per Duran i Sanpere. Aquests treballs van permetre localitzar 557 tombes, de les quals només se'n van poder excavar 28, 8 de les quals es trobaven espoliades modernament i contenien restes òssies inconnexes, i 20 conservaven les seves respectives inhumacions encara intactes. Durant els treballs de neteja dels nivells superficials es van poder recuperar nombroses restes òssies inconnexes i descontextualitzades. També es va localitzar i excavar un gran retall de cronologia posterior a l'abandó del fossar, on hi havia diverses restes òssies inconnexes procedents de la necròpolis.

3. Aspectes metodològics de l'estudi

En aquest treball s'estudien les restes procedents de la campanya d'excavació de la necròpolis de Montjuïc de l'any 2001. A més dels 20 individus procedents de sengles sepultures intactes, també es van poder recuperar diverses restes òssies inconnexes procedents dels nivells superficials i de les tombes espoliades, que equivaldrien a 35 individus més. A això cal afegir-hi les restes inconnexes localitzades en el gran retall, que equivaldrien a 7 individus més; per arribar a aquest resultat s'ha procedit a individualitzar les restes mitjançant els criteris de repetició de parts òssies i incompatibilitats osteològiques —diferència de robustesa, en el grau de desenvolupament de l'os i segons discrepàncies patològiques (veg. Villena, Duday i Houët, 1996). L'estudi antropològic ha consistit en la determinació del sexe dels individus adults analitzant prioritàriament la cintura pèlvica, però també el crani (veg. Ferembach, Schwidetzky i Stloukal, 1980; Martin i Saller, 1957; Olivier, 1960), així com a partir de funcions discriminants (veg. Alemán, Botella i Ruiz, 1997; Gualdi-Russo, 2007). En relació amb la determinació dels individus subadults, s'han tingut en compte criteris semblants als dels adults i d'altres típicament de la categoria d'edat (veg. Ferembach, Schwidetzky i Stloukal, 1980; Schutkowski, 1993). L'estimació de l'edat s'ha fet valorant aspectes morfolò-

gics de l'os coxal (veg. Lovejoy *et al.*, 1985; Todd, 1920), del crani (veg. Meindl i Lovejoy, 1985), el desgast dental (veg. Brothwell, 1987) i la morfologia dels cossos vertebrals (veg. Albert i Maples, 1995) en individus adults. La determinació d'edat en individus subadults ha seguit els criteris de desenvolupament dental (veg. Crétot, 1978; Ubelaker, 1989), desenvolupament ossi (veg. Campillo i Subirà, 2004; Krogman i Iscan, 1986; Scheuer i Black, 2000) i osteometria (veg. Alduc-Le Bagousse, 1988; Stloukal i Hanáková, 1978). Així mateix, s'ha realitzat l'anàlisi osteomètrica (veg. Martin i Saller, 1957; Olivier, 1960) i el càlcul de l'estatura (veg. Mendonça, 1998). Finalment, s'ha estudiat la patologia esquelètica a partir de la visualització macroscòpica de les restes esquelètiques així com de les peces dentals (veg. Chimenos *et al.*, 1999).

4. La població enterrada

L'estudi antropològic del gran retall ha aportat un nombre mínim de sis individus adults i un subadult i, per tant, amb els 55 individus més s'assoleix un nombre mínim de 62 individus: 50 adults i 12 subadults (taula 1) (veg. Roig, 2016).

L'estudi demogràfic de la població s'ha vist dificultat pel deficient estat de conservació de les restes òssies (42 individus) procedents de la neteja superficial i de les tombes espoliades, així com del gran retall, mentre que els individus procedents de les tombes (un total de 20) presentaven una bona preservació i conservació. Així, només s'ha pogut determinar el sexe en 25 individus: 11 de masculins, 13 de femenins i un d'al·lofís (UE 253). En aquestes condicions, l'índex de masculinitat seria de 85:100, molt per sota del valor esperat en poblacions actuals, que oscil·la entre 105 i 100 (veg. OMS, 2010). Malgrat tot, cal considerar que el gran nombre d'indeterminats podria fer variar la proporció entre sexes. A més, s'ha de tenir en compte que els individus exhumats no corresponen a la totalitat de la necròpolis, ja que no està totalment excavada. Per tant, la distribució demogràfica no tindria per què ser representativa del conjunt de la comunitat hebraica de Barcelona (figura 1).

També l'estat de conservació de les restes humanes no procedents de les tombes ha influït a l'hora d'establir l'edat dels individus per la manca de peces diagnòstiques o per la seva degradació, i així només ha estat possible establir-la en 27 (taula 1). Amb aquestes dades, el perfil demogràfic del grup va des de 6 anys fins a més de 60. Cal destacar la manca de nadons i de nens fins als 6 anys de vida i que tan sols un individu arriba a la senectut.

TAULA 1
Distribució dels individus de Montjuïc segons l'edat i el sexe

<i>Grups d'edat</i>	<i>Interval d'edat</i>	<i>Masculí</i>	<i>Femení</i>	<i>Al·lofis</i>	<i>Indeterminat</i>	<i>Total</i>
Infantil II	7-12				4	4
Juvenil	13-19	1	2		2	5
Subadult indeterminat					3	3
Subadult		1	2		9	12
Adult jove	20-29	2	3		2	7
Adult	30-39	2	2			4
Madur	40-60	2	2		2	6
Senil	> 60	1				1
Adult indeterminat		3	4	1	24	32
Adult		10	11	1	28	50
Total		11	13	1	37	62

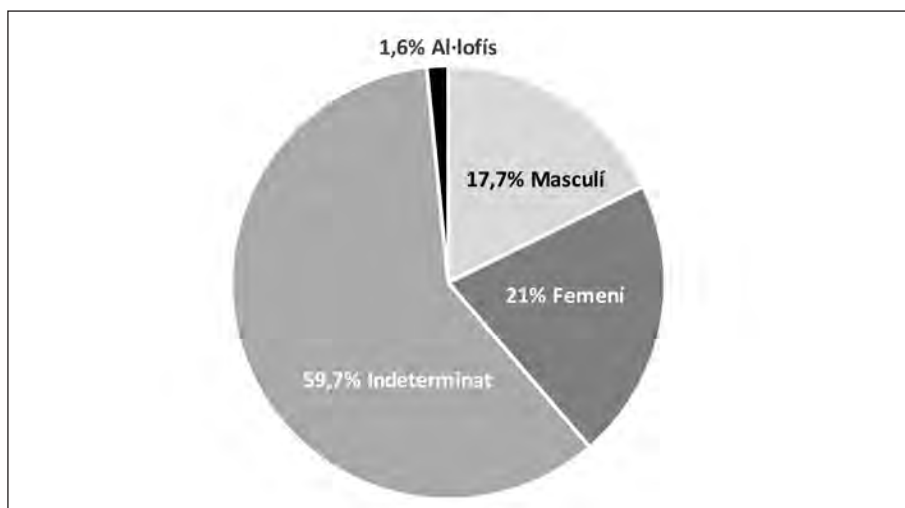

FIGURA 1. Distribució de la població de Montjuïc segons el sexe, expressada en tant per cent.

La descripció tipològica dels individus s'ha fet sobre la base de les poques mesures cranials preses i dels índexs cranials calculats. Així, la població adulta de Montjuïc es defineix pel fet de tenir un crani alt (hipsicrani) amb una cara allargada (leptè), però amb un maxil·lar angost i estret (dolicoourànic). A més, serien individus amb les òrbites (dretes) i el nas de morfologia mitjana (mesoconc i mesorri, respectivament).

Segons l'estudi, els caràcters mètrics cranials s'aproximen als descrits anteriorment per a la població jueva de Montjuïc (veg. Prevosti, 1951; Prevosti i Prevosti, 1951): esplanocnocrani allargat (leptè), òrbites mesoconques, dolicocefàlia, més altura cranial i una marcada robustesa postcranial. Amb les noves dades es pot continuar afirmant que aquestes característiques defineixen la població, encara que existeix una variabilitat intrapoblacional. En la població jueva de Montjuïc s'observen sis tipus d'analogies (veg. Prevosti, 1951). Els resultats permeten atribuir els individus a l'analogia de tipus I —caràcters típicament mediterranis amb particularitats jueves (com la configuració dels nasals, la prominència poc acusada de l'occipital o la norma superior ampla cap al davant)—, i també a l'analogia de tipus III —caràcters euroafricans. Aquestes aportacions euroafricans, que són poques, poden ser degudes o bé a l'origen poblacional dels jueus provinents del Mediterrani oriental, on predominen caràcters euroafricans, o bé a les migracions del nord d'Àfrica a la península Ibèrica, després de la diàspora jueva (veg. Prevosti, 1951).

S'han comparat les mesures femenines (es disposa d'escasses dades masculines) amb dades procedents de sèries femenines publicades de la ciutat de Barcelona (taula 2) per tal de valorar la seva relació amb grups no jueus de Barcelona. Aquesta comparació ha consistit en una anàlisi de components principals efectuada amb el programa Past 3.12.

TAULA 2

Poblacions comparades en l'anàlisi de components principals de mesures cranials

<i>Codi</i>	<i>Població</i>	<i>Època</i>	<i>Referència</i>
Amp	Carrer Ample	Romana (segles II -IV)	Pujol-Bayona <i>et al.</i> (2001)
Cap	Carrer de les Caputxes	Medieval (segles XIV-XV)	Capilla <i>et al.</i> (2009)
Mont51	Montjuïc - Jueus	Medieval (segles IX-XIV)	Prevosti i Prevosti (1951)
Mont01	Montjuïc - Jueus	Medieval (segles IX-XIV)	Present estudi

L'anàlisi factorial de components principals (figura 2) mostra una estreta relació dels dos conjunts estudiats de Montjuïc, que es diferencien de la població del carrer Ample per una major robustesa de l'os frontal (component 1) i difereixen de la del carrer de les Caputxes per una menor altura en la morfologia de la mandíbula (component 2).

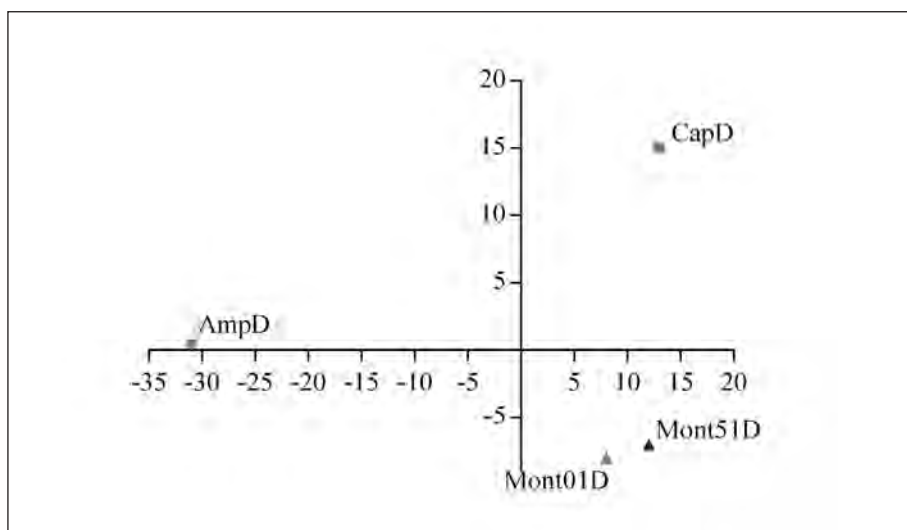

FIGURA 2. Gràfic de components principals 1 (robustesa de l'os frontal) i 2 (altura mandibular) de les variables cranials per al sexe femení.

La morfologia de l'esquelet postcranial s'ha establert a partir de les mesures i índexs calculats bàsicament a les extremitats. En aquest cas, la població adulta de Montjuïc es defineix pel fet de tenir la part superior del cos de morfologia robusta: tant a la cintura escapular (braquimorfs: clavícula robusta de llargada mitjana i omòplat més ample que allargat) com a l'extremitat superior (braç robust o euribraqui, amb radi relativament curt i un cúbit ni aplanat ni arrodonit o eurolè). Les extremitats inferiors semblen ser menys robustes, ja que els fèmurs tenen una línia aspra poc marcada, i les tíbies, una morfologia arrodonida (entre eurimèrica i euricnèmica).

5. Estat de salut de la població

Hi ha molts factors que serveixen d'indicadors de l'estat de salut de la població: l'estatura, l'estudi dental, les patologies òssies i els marcadors d'estrès. El conjunt de tots ells demostra en quines condicions varen viure.

L'anàlisi de l'estatura s'ha calculat a partir de les longituds màximes de l'húmer i el fèmur (veg. Mendonça, 1998). La població femenina devia ser entorn de 152,14 cm d'alçada, i la masculina, 162,29 cm. Les diferències entre ambdós sexes són semblants a les calculades al carrer de les Caputxes de Barcelona (160,17 cm per a les dones i 164,24 per als homes; veg. Capilla *et al.*, 2009) i a Sant Miquel d'Olèrdola (157,02 i 166,39, segles IX-XI; veg. Ruiz *et al.*, 2008), i menors que les de Sant Romà de Sau (153,56 i 167,79, segles IX-X; veg. Subirà, 2006) i les medievals catalanes (154 i 167,05; veg. Vives, 1989). Si es compara amb la població jueva de Lucena, els homes tindrien una estatura menor (169,09 cm), mentre que l'estatura femenina seria molt semblant, 150,42 cm (veg. Diéguez, 2015).

Pel que fa a la patologia oral, les càries i el càlcul dental són uns bons indicadors d'higiene bucal, així com de la ingesta d'aliments rics en carbohidrats i en proteïnes, respectivament (veg. Chinae *et al.*, 1995). En els 20 individus adults, aproximadament un 10 % de les peces dentals mostraven càries i gairebé un 17 % tenien càlcul, sense diferenciar-se les dones dels homes. Sembla, doncs, que la població es nodria amb aliments rics en fibra i no pas amb una dieta rica en proteïnes o en sucres. D'altra banda, la menor presència de retrocés alveolar i fistules respecte a d'altres poblacions barcelonines indicaria una neteja bucal eficient, tot i que també es relaciona amb la baixa incidència de càries.

La patologia òssia observada en la població jueva de Montjuïc és diversa. La més freqüent són les lesions osteoarticulars, presents en el 32 % dels individus adults en almenys un os en forma d'artrosi, sense diferir entre el sexe masculí i el femení. La seva incidència és superior en els individus de més edat, ja que és una patologia que s'agreuja amb el temps. La lesió es manifesta en forma de vores osteofítiques com els sindesmòfits, i alteracions en els cossos vertebrals, com són les empremtes dels nòduls de Schmörl i les hèrnies discals, que predominen a la zona dorsal i lumbar, i s'observa en menor freqüència a mans i peus. Els traumatismes també són presents en diverses costelles de tres individus adults i en l'epífisi distal del radi esquerre d'un d'ells. En tots els casos estan acompanyats de processos de neoformació òssia i exostosi; això ens evidencia la supervivència a la lesió. També s'ha detectat un tu-

mor ossi benigne (osteoma) en la diàfisi del fèmur dret d'un individu d'entre 30 i 40 anys. De la mateixa manera, s'han localitzat indicadors d'estrès nutricional —*cribra orbitalia*, tant bilateral com unilateral— en set individus adults i en un de subadult. Aquesta malaltia s'associa a processos anèmics o infecciosos (veg. Campillo, 1993; Larsen, 1997). Fins i tot s'han observat malalties degeneratives com els dos casos d'hiperostosi esquelètica difusa idiopàtica (DISH), caracteritzada per l'ossificació del lligament longitudinal anterior (més habitual en el costat dret, que correspon al pas de l'aorta), del periosti i dels tendons, en les cares anteriors dels cossos vertebrals, especialment a la regió dorsal (veg. Isidro i Malgosa, 2003; Rogers, Waldron, Dieppe i Watt, 1987). Els dos casos corresponen a homes, de 60 anys i de 35-40 anys.

6. Consideracions finals

El perfil de mortalitat de la població discrepa del patró característic d'una població medieval quant a la inexistència de nadons i nens menors de 6 anys, i la infrarepresentació dels individus senils. Caldria esperar un major nombre d'aquestes categories d'edat, sobretot la de nadons, que haurien de mostrar un percentatge de mortalitat infantil entre el 30 % i el 50 % (veg. Alesan, Malgosa i Simó, 1999). No obstant això, la subestimació d'infants en les sèries osteològiques és habitual en antropologia. Els motius podrien ser els problemes tafonòmics de la susceptibilitat dels ossos immadurs (veg. Brothwell, 1986-1987); tanmateix, no hi ha cap element que ens ho faci pensar. També es podria deure al fet que tan sols s'ha excavat una petita part de la necròpolis i, per tant, hi ha la possibilitat que els menors i els individus senils puguin estar enterrats en una zona destinada a aquesta finalitat. En el cas del grup senil, la baixa representació podria ser deguda tant a la poca precisió dels mètodes de diagnosi en aquest grup (veg. Brothwell, 1986-1987) com a les dures condicions de vida de les societats en l'edat medieval, que devien dificultar assolir edats avançades. De fet, s'estima que l'esperança de vida de la població jueva de Montjuïc en néixer era de 49 anys (veg. Botella, Du Souich i Ruiz, 1996), molt similar a la dels catalans de l'alta edat medieval —52 anys (veg. Vives, 1988)—, però superiors a les d'algunes poblacions medievals catalanes com Granollers —28 anys (veg. Fadrique, Carrascal i Malgosa, 2005).

Malgrat el petit volum de la mostra, la comparació de les sèries femenines ha pogut confirmar la hipòtesi principal de l'existència d'una variabilitat diferencial entre la població jueva de Barcelona i les altres sèries osteològiques

barcelonines. La craniometria mostra que al llarg dels segles s'ha anat incrementant la robustesa craniofacial, reafirmada per la comparació amb la sèrie romana del carrer Ample i per la robustesa mandibular. S'evidencia una estatura més gran dels romans de Barcelona (veg. Subirà, Ruiz i Villar, 2006) i de Tarragona (veg. Pons, 1949) que dels jueus. Aquestes diferències podrien relacionar-se amb el caràcter endogàmic de la població hebraica respecte a les altres comunitats de l'època.

La presència de lesions osteoarticulars com l'artrosi és pròpia de la remodelació degenerativa, sobretot en aquelles regions que suporten la sobrecàrrega, com la zona dorsal i la lumbar. El grup més afectat és el d'adults, a causa de l'activitat ocupacional, i es calcula que un 50 % dels individus masculins devien tenir-ne. Aquesta freqüència estimada és inferior al 54,55 % d'artrosi en homes que s'observa en una comunitat agrària com és la de Granollers (veg. Fadrique, Carrascal i Malgosa, 2005), però seria superior a l'observada en els medievals de Sant Just i Pastor de Barcelona —un terç dels adults (veg. Kacki i Castex, 2014). El més rellevant és la prevalença de la malaltia DISH en aquest grup: dos homes adults, un dels quals de menys de 40 anys. Aquesta malaltia, que té poca incidència en la població en general, és més comuna en homes que en dones (relació 2:1) (veg. Alfaiate, Vieira i Fernandes, 2013) i apareix en el 6 % dels individus majors de 40 anys i en el 12 % dels majors de 70 anys (veg. Isidro i Malgosa, 2003). La presència d'aquesta malaltia en dos individus, un dels quals és menor de 40 anys, podria estar relacionada amb l'endogàmia de la població.

En definitiva, es podria confirmar que la població jueva de Montjuïc devia tenir un estat de salut i una qualitat de vida millors que els de la població general de l'època, molt probablement afavorits pels beneficis de pertànyer a la classe mitjana-alta, tal com indiquen els documents històrics (veg. Assis, 1998-1999; Feliu, 1996). Aquestes dades es confirmen en constatar una bona higiene dental (estudi bucodental), l'escassetat de marcadors de dèficit nutricional (estudi esquelètic) i la presència de lesions osteoarticulars associades a l'estil de vida, molt habituals en altres estudis de restes humanes d'aquest període.

Finalment, cal esmentar la dificultat d'obtenció de dades antropològiques de poblacions jueves a causa de la posició proactiva de la protecció del llegat jueu, sobretot a Catalunya (veg. Zakhor, 2009; Forcano, 2014). Tot i això, el present estudi completa les dades de l'esquelet cranial i postcranial; aquestes darreres eren desconegudes fins ara, ja que no es tingueren en compte en l'estudi de les restes de Monjuïc efectuat l'any 1950.

Bibliografia

- ALBERT, A. Midori; MAPLES, William R. (1995). «Stages of epiphyseal union for thoracic and lumbar vertebral centra as a method of age determination for teenage and young adult skeletons». *Journal of Forensic Sciences* [Colorado Springs], 40, p. 623-633.
- ALDUC-LE BAGOUSSE, Armelle (1988). «Estimation de l'âge des non-adultes: maturation dentaire et croissance osseuse. Données comparatives sur deux nécropoles médiévales bas-normandes». En: BUCHET, Luc (dir.). *Anthropologie et histoire ou Anthropologie historique? Actes des Troisièmes Journées Anthropologiques de Valbonne, 28-30 mai 1986*. París: Centre National de la Recherche Scientifique, p. 81-103. (Notes et Monographies Techniques; 24)
- ALEMÁN, Inmaculada; BOTELLA, Miguel C.; RUIZ, Luis (1997). «Determinación del sexo en el esqueleto postcraneal. Estudio de una población mediterránea actual». *Archivo Español de Morfología* [València], 2, p. 7-17.
- ALESAN, Alícia; MALGOSA, Assumpció; SIMÓ, Carles (1999). «Looking into the demography of an Iron Age population in the Western Mediterranean. I. Mortality». *American Journal of Physical Anthropology* [Washington, D. de C.], 110, p. 285-301.
- ALFAIATE, A. V. Fernandes; VIEIRA, F. Neves; FERNANDES, M. Teresa (2013). «Is this a DISH?». En: MALGOSA, Assumpció [et al.] (ed.). «*Vetera corpora morbo afflicta*». *Actas del XI Congreso Nacional de Paleopatología*. Barcelona, p. 55-62.
- ASSIS, Yom-Tov (1998-1999). «Els jueus de Barcelona i el comerç marítim amb la Mediterrània oriental». *Tamid* [Barcelona], 2, p. 29-71.
- BOTELLA, Miguel C.; DU SOUICH, Felipe H.; RUIZ, Luis (1996). «La esperanza de vida en varias poblaciones medievales españolas». En: VILLALAÍN BLANCO, J. D.; GÓMEZ BELLARD, C.; GÓMEZ BELLARD, F. (ed.). *Actas del II Congreso Nacional de Paleopatología (Valencia, octubre de 1993)*. València: Asociación Española de Paleopatología: Universitat de València, p. 85-88.
- BROTHWELL, Don R. (1986-1987). «The problem of the interpretation of child mortality in earlier populations». *Antropologia Portuguesa* [Coïmbra], 4-5, p. 135-143.
- (1987). *Desenterrando huesos: La excavación, tratamiento y estudio de restos del esqueleto humano*. Mèxic: Fondo de Cultura Económica.
- CAMPILLO, Domènec (1993). *Paleopatología: Los primeros vestigios de la enfermedad*. Barcelona: Fundació Uriach, 1993. (Colección Histórica de Ciencias de la Salud; 4-5)

- CAMPILLO, Domènec; SUBIRÀ, M. Eulàlia (2004). *Antropología física para arqueólogos*. Barcelona: Ariel.
- CAPILLA, Loreto; FONTANALS, Maria; RUIZ, Jordi; SUBIRÀ, M. Eulàlia (2009). «Estudi antropològic de les restes recuperades a la intervenció arqueològica al carrer de les Caputxes, 1». [Barcelona, inèdit]
- CASANOVAS MIRÓ, Jordi (2004). *Las inscripciones funerarias hebraicas medievales de España*. Turnhout: Brepols. (Monumenta Palaeographica Medii Aevi. Inscriptiones Hebraicas Litteris Exaratae quo Tempore Scriptae Fuerint Exhibentes; 1)
- (2005). *Epigrafía hebrea*. Madrid: Real Academia de la Historia. (Catálogo del Gabinete de Antigüedades. I, Antigüedades; 1.1.5)
- CHIMENOS KÜSTNER, Eduardo; SAFONT, Santiago; ALESAN, Alícia; APARICIO MENA, Alfonso J.; MALGOSA, Assumpció (1999). «Propuesta de protocolo de valoración de parámetros en paleodontología». *Gaceta Dental* [Madrid], núm. 102, p. 44-52.
- CHINEA, Domingo J.; ARNAY DE LA ROSA, Matilde; TORRES, José Ignacio; VELASCO, Javier; ESCRIBANO, Gabriel (1995). «El sarro dental: a propósito de un caso inusual constatado en el yacimiento sepulcral de la Iglesia de la Concepción de Santa Cruz de Tenerife». En: PÉREZ-PÉREZ, Alejandro (ed.). *Actas del III Congreso Nacional de Paleopatología (Barcelona, 18-21 de septiembre de 1995)*. Barcelona: Fundación Uriach, p. 332-333.
- CRÉTOT, Maurice (1978). *L'arcade dentaire humaine: Morphologie*. París: Julien Prélat.
- DIÉGUEZ RAMÍREZ, Juan Pablo (2015). *Estudio bioantropológico comparado de tres necrópolis históricas excavadas en el término municipal de Lucena (Córdoba)*. Tesis doctoral presentada a la Facultat de Medicina de la Universitat de Granada [en línia]. Granada, Universidad de Granada. <<http://hdl.handle.net/10481/40654>>.
- DURAN I SANPERE, Agustí; MILLÀS VALLICROSA, Josep Maria (1947). «Una necrópolis judaica en el Montjuich de Barcelona». *Sefarad* [Madrid], 7, p. 231-259.
- FADRIQUE, Thaïs; CARRASCAL, Susana; MALGOSA MORERA, Assumpció (2005). «La necrópolis medieval de Sant Esteve de Granollers». *Lauro* [Granollers], 29, p. 13-20.
- FELIU, Eduard (1996). «La cultura hebrea a la Barcelona medieval». *Barcelona. Quaderns d'Història* [Barcelona], 2-3 (1996), p. 125-142.
- FEREMBACH, Denise; SCHWIDETZKY, Ilse; STLOUKAL, M. (1980). «Recommendations for age and sex diagnosis of skeletons». *Journal of Human Evolution* [Arkansas], 9, p. 517-549.

- FORCANO, Manuel (2014). *Els jueus catalans: la història que mai no t'han explicat*. Barcelona: Angle (Inspira; 19)
- GUALDI-RUSSO, Emanuela (2007). «Sex determination from the talus and calcaneus measurements». *Forensic Science International* [Milà], 171, p. 151-156.
- ISIDRO LLORENS, Albert; MALGOSA MORERA, Assumpció (ed.) (2003). *Paleopatología: La enfermedad no escrita*. Barcelona: Masson.
- KACKI, Sacha; CASTEX, Dominique (2014). «La sépulture multiple de la Basilique des Saints Martyrs Just et Pastor: bio-archéologie des restes humains». *Quarhis: Quaderns d'Arqueologia i Història de la Ciutat de Barcelona* [Barcelona], núm. 10, p. 180-199.
- KROGMAN, William Marion; ISCAN, Mehmet Yasar (1986). *The human skeleton in forensic medicine*. Springfield, Ill.: Charles C. Thomas.
- LARSEN, Clark Spencer (1997). *Bioarchaeology: Interpreting behavior from the human skeleton*. Cambridge: Cambridge University Press.
- LOVEJOY, C. Owen; MEINDL, Richard S.; PRYZBECK, Thomas R.; MENSFORTH, Robert P. (1985). «Chronological metamorphosis of the auricular surface of the ilium: A new method for the determination of adult skeletal age at death». *American Journal of Physical Anthropology* [Washington, D. de C.], 68 (1985), p. 15-28.
- MAESE FIDALGO, Xavier (dir.) (2006). *Montjuïc: La necròpolis jueva de la Barcelona medieval* [en línia]. Barcelona: CODEX. Arqueologia i Patrimoni. <http://cartaarqueologica.bcn.cat/Docs/3061/2013_09_26_13_32_23_Mem%C3%B2ria%20129-01.pdf> [Consulta: 20 juny 2016].
- MAESE I FIDALGO, Xavier (2016). «La necròpolis jueva de Montjuïc: un projecte de recerca interdisciplinari». *Anuari d'Arqueologia i Patrimoni de Barcelona* [Barcelona: Servei d'Arqueologia. ICUB], 2014, p. 32-39.
- MAESE I FIDALGO, Xavier; CASANOVAS I MIRÓ, Jordi (2002-2003). «Nova aproximació a la cronologia del cementiri jueu de Montjuïc (Barcelona)». *Tamid*, 4, p. 7-25.
- MARTIN, Rudolf; SALLER, Karl (1957). *Lehrbuch der Anthropologie: In systematischer Darstellung mit besonderer Berücksichtigung der anthropologischen Methoden*. Vol. 1. Stuttgart: Gustav Fischer.
- MEINDL, Richard S.; LOVEJOY, C. Owen (1985). «Ectocranial suture closure: A revised method for the determination of skeletal age at death based on the lateral-anterior sutures». *American Journal of Physical Anthropology* [Washington, D. de C.], 68, p. 57-66.
- MENDONÇA, M. Cristina Nunes (1998). *Contribución para la identificación humana a partir del estudio de las estructuras óseas: Determinación de la*

talla a través de la longitud de los huesos largos. Tesis doctoral presentada a la Facultat de Medicina de la Universitat Complutense de Madrid [en línia]. Madrid: Universidad Complutense de Madrid. <<http://eprints.ucm.es/tesis/19972000/D/0/D0119101.pdf>>

- OLIVIER, Georges (1960). *Pratique anthropologique*. París: Vigot Frères.
- OMS (2010). *Health situation and trend assessment: Sex ratio* [en línia]. Nova Delhi: World Health Organization. Regional Office for South-East Asia. <http://www.searo.who.int/entity/health_situation_trends/data/chi/sex-ratio/en/#> [Consulta: 11 agost 2016]
- PONS, Josep (1949). «Restos humanos procedentes de la necrópolis de época romana de Tarragona y Ampurias (Gerona)». *Trabajos del Instituto Bernardino de Sahagún* [Barcelona], 7, p. 19-206.
- PREVOSTI, Antoni (1951). «Estudio tipológico de los restos humanos hallados en la necrópolis judaica de Montjuich (Barcelona)». *Sefarad* [Madrid], 11, p. 75-90.
- PREVOSTI [= MONCLÚS], Maria; PREVOSTI, Antoni (1951). «Restos humanos procedentes de una necrópolis judaica de Montjuich (Barcelona)». *Trabajos del Instituto Bernardino de Sahagún de Antropología y Etnología* [Madrid], 12, p. 65-148.
- PUJOL-BAYONA, Aniol; RISSECH, Carme; PRIDA, David; TURBÓN, Daniel (2011). «Estudio bioantropológico del conjunto funerario de época tardorromana Carrer Ample 1 de Barcelona». *Revista Española de Antropología Física* [Madrid], 32, p. 1-19.
- ROIG FONT, Laura (2016). «Estudi antropològic de la necròpolis jueva de Montjuïc (Barcelona, Catalunya)». Treball de Màster d'Antropologia Biològica Universitat Autònoma de Barcelona – Universitat de Barcelona. [Inèdit]
- ROGERS, Juliet; WALDRON, Tony; DIEPPE, Paul; WATT, Iain (1987). «Arthropathies in palaeopathology: The basis of classification according to most probable cause». *Journal of Archaeological Science* [Londres], 14, p. 179-193.
- RUIZ, Jordi; CRESPO, Laura; MARÍN, Miren Nekane; CAPILLA, Loreto; SUBIRÀ, M. Eulàlia (2008). «Estudi antropològic de restes de l'església preromànica de Sant Miquel d'Olèrdola procedents de les campanyes de 2006-2007». [Inèdit]
- SCHEUER, Louise; BLACK, Sue (2000). *Developmental juvenile osteology*. San Diego, Calif.; Londres: Elsevier Academic Press.
- SCHUTKOWSKI, Holger (1993). «Sex determination of infant and juvenile skeletons: I. Morphognostic features». *American Journal of Physical Anthropology* [Washington, D. de C.], 90, p. 199-205.

- STLOUKAL, Milan; HANÁKOVÁ, Hana (1978). «The length of long bones in ancient Slavonic populations, with particular consideration to the questions of growth». *Homo* [Adelaida], 29, p. 53-69.
- SUBIRÀ, M. Eulàlia (2006). «Estudi antropològic de les restes visigòtiques del jaciment de Sant Romà de Sau». Memòria científica. Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura. Servei d'Arqueologia i Paleontologia.
- SUBIRÀ, M. Eulàlia; RUIZ, Jordi; VILLAR, Vàngelis (2006). «Estudi antropològic de les restes procedents del carrer Carders, 39 (Barcelona)». Memòria científica. Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura. Servei d'Arqueologia i Paleontologia.
- TODD, T. Wingate (1920). «Age changes in the pubic bone: I. The white male pubis». *American Journal of Physical Anthropology* [Washington, D. de C.], 3, p. 285-334.
- UBELAKER, Douglas H. (1989). *Human skeletal remains: Excavation, analysis, interpretation*. Washington, D. de C.: Taraxacum.
- VILLENA MOTA, Nuria; DUDAY, Henri; HOUËT, Francis (1996). «De la fiabilité des liaisons ostéologiques». *Bulletins et Mémoires de la Société d'Anthropologie de Paris* [París], 8, núm. 3, p. 373-384.
- VIVES I BALMAÑA, Elisenda (1988). *Contribució al coneixement dels enterraments medievals a Catalunya i regions limítrofes* [microforma]. Tesi doctoral presentada l'any 1987 a la Universitat Autònoma de Barcelona. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona.
- (1989). «La societat catalana medieval: reflexions des de l'antropologia». *Cota Zero* [Vic], 5, p. 72-78.
- ZAKHOR, CENTRO DE ESTUDIOS (2009). «Antiguos cementerios judíos en España: la necesidad de un diálogo». *Raíces* [Madrid], 23, núm. 78, p. 76-78.

Nous avenços en la localització dels calls de Cervera

F. Xavier RIVERA SENTÍS

Grup de Recerca en Estudis Medievals de la Universitat de Lleida

Rebut: 13.11.2016 — Acceptat: 13.10.2017

Resum. La localització dels dos calls de Cervera arrenca l'any 1924 amb la proposta d'Agustí Duran i Sanpere. Fa uns quants anys, una recerca dels historiadors Pere Verdés i Max Turull (2003) plantejava encertadament, per primer cop en vuitanta anys, una nova localització per al call Jussà, diferent de la suggerida per Duran i per tota la historiografia posterior publicada fins aleshores. El present estudi ha seguit la línia proposada per aquests dos historiadors fins a aconseguir certificar documentalment i amb precisió la seva validesa, de manera que avui hom pot afirmar que el primer call cerverí es correspon amb l'actual carreró del Teco.

D'aquesta important localització se'n segueix la consecució d'altres noves fites, com ara la ubicació del portal Mitjà, que tancava pel nord el recinte emmurallat dels segles XII-XIII i que, alhora que assenyalava una divisòria força estable entre els quarters de Plaça i de Capcorral, ens permet ubicar l'enigmàtic call Mitjà. Tot d'una, l'urbanisme medieval jueu es reconcilia amb la documentació, que se'ns presenta ara més intel·ligible.

Més enllà del relat d'aquests avenços, el present estudi descriu la metodologia emprada en la recerca de la localització del call Jussà i, alhora, apunta diferents aspectes relacionats que esperen poder ser desenvolupats en una propera monografia, impulsada des del Museu Comarcal de Cervera.

Paraules clau: baixa edat mitjana, call, Catalunya, Cervera, història dels jueus, localització, segles XIII-XV, urbanisme

Correspondència: F. Xavier Rivera Sentís. Rambla dels Segadors, 190. E-25210 Guissona (Lleida). Tel.: 00 34 619 481 607. Ale: frivera@xtec.cat.

New advances in establishing the location of Cervera's Jewish quarters

Abstract. Attempts to establish the location of Cervera's two *calls* or Jewish quarters began with Agustí Duran i Sanpere's proposal in 1924. More recently, research by the historians Pere Verdés and Max Turull (2003) correctly suggested, for the first time in 80 years, a new site for call Jussà, different from that put forward by Duran and all the subsequent historiography published until then. This study has developed Verdés and Turull's proposal and accurately validated it on the basis of documentary evidence. It can thus now be stated that Cervera's first Jewish quarter corresponded to the street today called carreró del Teco.

The achievement in question has been followed by others, such as identifying the site of the Mitjà gateway, which controlled access to the 12th-13th-century walled enclosure from the north. This finding not only indicates a very stable division between the Plaça and Capcorral districts, but has also made it possible to determine the location of the enigmatic call Mitjà. The arrangement of the medieval Jewish quarters suddenly chimes with documentation, which now seems to make more sense.

In addition to reporting on the advances mentioned above, this study describes the methodology used to locate call Jussà and outlines a number of related aspects that will be examined in greater depth in a forthcoming monograph promoted by the Regional Museum of Cervera.

Keywords: Late Middle Ages, Jewish quarter, Catalonia, Cervera, Jewish history, location, 13th-15th centuries, urban layout

1. Introducció

El *V Congrés per a l'Estudi dels Jueus en Territoris de Parla Catalana* constitueix un magnífic aparador on poder donar a conèixer a la comunitat científica la novetat que suposa la localització documentada de l'antic call Jussà de la vila medieval de Cervera. Es tracta d'una qüestió que restava pendent de revisió d'ençà de les aportacions, ja llunyanes en el temps, que al respecte havia fet, l'any 1924, l'historiador més celebrat de la ciutat, Agustí Duran i Sanpere.

Tanmateix, tot va canviar l'any 2003, quan els historiadors Max Turull i Pere Verdés publiquen un plànol de la Cervera medieval en el qual, en aquest punt concret, s'aparten de la tesi inicial de Duran tot proposant per al call Jussà una ubicació diferent i aproximada que ha calgut acabar de preci-

sar.¹ És just aquesta recerca de detall allò que abordem en el present article. Cal considerar-la una bestreta a compte d'un treball d'investigació més ampli que genèricament tractarà de l'urbanisme i la topografia urbana del call jueu de la ciutat, impulsada des del Museu Comarcal de Cervera amb l'afany de revisar i posar al corrent el seu passat jueu.

Per tant, centrem exclusivament el focus en l'avenç aconseguit en la localització definitiva dels dos calls que va tenir Cervera, en especial del Jussà, que és el primer que va tenir la vila, i deixem per al projecte de recerca esmentat el discurs sobre d'altres aspectes relacionats, com ara la revisió de l'emplaçament de les dues sinagogues, la incerta localització del fossar, la zona d'expansió del call Sobirà o la ubicació d'un possible sector d'habitatge de conversos, per posar només alguns exemples que hi seran abordats. Per a una millor comprensió del text, l'acompanyem amb un plànol de la Cervera medieval posat al dia (figura 1).

2. A. Duran i Sanpere i la Cervera jueva

La gran tasca intel·lectual i política desenvolupada al llarg de la seva vida fa d'Agustí Duran i Sanpere (Cervera, 1887 - Barcelona, 1975) un dels personatges més destacats dins el món cultural català del segle xx. Duran exercí la seva tasca investigadora des dels vessants d'arxiver, historiador, arqueòleg i advocat. Una part important de la seva obra la dedicà a la Segarra i a la seva estimada ciutat d'origen.

Així, els treballs d'ordenació dels documents de l'Arxiu Municipal cerverí, quan ja feia set anys que s'havia incorporat a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, el feren mereixedor d'un premi atorgat per l'Institut d'Estudis Catalans el 1924. El mateix any pronuncià el discurs d'ingrés a la Reial Acadèmia de Bones Lletres, que significativament dedicà a les «Referències documentals del call dels juhéus de Cervera»,² tema que feia coincidir ben aviat dos dels seus interessos: el passat jueu i la història de la seva ciutat.

És evident, doncs, que era un bon coneixedor de les fonts documentals cerverines, tot i que, com es pot deduir del que acabem de comentar, aleshores encara es trobaven en una fase inicial d'identificació i catàleg, fase que

1. VERDÉS I TURULL, «La vila de Cervera».

2. DURAN, «Referències documentals».

hom no pot considerar acabada fins ben entrat el segle xx, quan es constitueix cap als anys vuitanta el que ha acabat esdevenint l'actual Arxiu Comarcal de la Segarra, integrat avui dins la Xarxa d'Arxius Comarcals de la Generalitat de Catalunya.

Duran fou el primer que dotà de rigor científic la recerca del passat històric de Cervera, incloent-hi l'estudi de la seva aljama. En aquest sentit, el treball que li serví de credencial per a ingressar a la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona ha estat referència obligada per a tota la historiografia posterior.

En relació amb Cervera, el famós discurs recollí interessantíssimes dades sobre la documentació emprada, inclosa la de caràcter aljamiat. Unes dades que, gairebé al final de la seva vida, recuperà per incorporar-les al seu *Llibre de Cervera*, en el qual repregué el tema i hi dedicà tot un capítol, el XVIII, que anomenà «El call dels jueus».³ Allí feia un repàs a tot un seguit d'aspectes del passat jueu de la ciutat: l'estudi de l'avalot de 1349, la persecució de 1391, el creixement de l'aljama, les predicacions antijudaïques, la nòmina familiar dels jueus de 1454, l'actitud de la comunitat jueva dins les festes cristianes, el seu paper en el context de la guerra contra Joan II i a la seva mort, les ordinacions municipals que s'hi referien, l'escola nova del call Sobirà, els metges jueus de la ciutat i, significativament per al propòsit del present estudi, s'interessà també per la topografia del call i per l'evolució de la juevia.

3. La ubicació del call segons Duran i Sanpere

Duran observà que els documents medievals recollien nombroses referències a un carrer de n'Agramuntell, un call Sobirà, un call Jussà, un call Mitjà, i encara altres denominacions menys freqüents. I, atenent que Cervera tenia en vida de Duran, i encara avui, un carrer dit del Call dins el nomenclàtor de carrers de la ciutat (figura 2), formulà la hipòtesi que a la vila existiren dos calls, el Jussà i el Sobirà, ambdós dins el quarter de Capcorral, al nord de la població i fora del mur antic que la tancava cap als segles XIII-XIV. Finalment, suposà que ambdós calls devien haver estat units per un tercer carrer, la qual cosa justificava versemblantment, al seu parer, l'existència del call Mitjà que sovint trobava documentat.

3. DURAN, *Llibre de Cervera*, p. 343-390.

Tot i que no ho diu explícitament, un cop revisada la documentació sobre la qual bastí el seu estudi, hem arribat a la conclusió que el fonamentà principalment en un document de l'any 1620. Es tracta d'un procés inquisitorial seguit pel frare dominic Lluís Llentisclar contra la nissaga dels Major, una família burgesa de la Cervera baixmedieval, de la qual l'inquisidor pretenia escatir la puresa de sang. A tal efecte, el dominic preparà un llarg interrogatori de vint-i-quatre preguntes que, formulades a persones de diferents estaments, li permetrien arribar al fons de la qüestió. De tot plegat, ara només ens interessa remarcar que una de les preguntes, la quarta, deia així: «Item, si saben [els interrogats] que en la present vila de Cervera los jueus habitaven tan solament en dos carrers, ço és en lo carrer del Espital, que de la plaça de dit Espital trau cap al carrer Major en lo Capcorral, y en lo carrer dit lo Call, que del carrer Major tira a la barbacana de la muralla envés llevant; siu han vist o oyt a dir a sos pares o avis y ells a sos antecessors.»⁴

Duran interpretà que, atès que l'anomenat carrer Major de la ciutat al segle XVII es perllongava fins a l'actual plaça de Sant Miquel (l'antiga plaça de l'Om), just a tocar de la famosa Universitat setcentista, estava plenament justificat pensar, com a primer cop d'ull sembla indicar el document suara esmentat, que ambdós calls desembocaven en aquest tram final de carrer Major, molt a prop l'un de l'altre, per la banda de ponent, just on començava l'antiga bassa de Capcorral, eliminada quan es construï la Universitat. Avui, aquest tram final de l'antic carrer Major, que uneix les actuals places de Santa Anna i de Sant Miquel, es coneix com a carrer de Santa Anna.

L'actual carrer del Call, per a Duran, es devia correspondre amb el call Jussà medieval, dit també de n'Agramuntell, mentre que el call Sobirà es correspondria amb l'actual carrer de Sant Francesc [de Paula] (figura 3), situat en paral·lel, tan sols vint-i-cinc metres més al nord, anomenat carrer del Vent a la baixa edat mitjana. Advertim que es tracta d'una correspondència errònia.

En vista de la recerca que ens ha permès ubicar amb exactitud i de manera definitiva els dos calls de Cervera, tal com més endavant demostrarem amb detall, cal dir, en defensa de Duran, que la multiplicitat de noms que reberen ambdós calls no li ho posà fàcil. Fins a una vintena de denominacions dife-

4. ACSG, Col·lecció Faust Dalmases i Massot, caixa núm. 23, «Testimonium ad perpetuam rei memoriam recepti ad instantiam Reverendi Priori Fratri Ludovici Llentisclar, Ordinis Fratrum Predicatorum», Cervera (1620). Transcripció publicada per DURAN, «Referències documentals», p. 64 (apèndix VI).

rents foren donades als carrers ocupats pels jueus mentre visqueren a la vila i encara durant els anys immediatament posteriors a l'expulsió, tot deixant una envitricollada tirallonga de noms. Al nostre parer, el call més antic, o call Jussà, es correspon amb els noms següents: call de n'Agramuntell, d'en Cortès, d'en Sanaüja, del carrer Major, d'Avall o de Més Avall, Inferior, Vell i Menor. Al segle XVIII encara se'n conservava memòria, tot i que aleshores el carrer del call Jussà es coneixia també com el carrer de la Santa Creu, nom que, com veurem, ha resultat clau per a resoldre la seva ubicació exacta i definitiva. El segon call, o call Sobirà, rep les denominacions de call del carrer del Vent, de Capcorral, de la plaça de l'Om, de l'Hospital, d'Amunt o de més Amunt, de Fora (Forà o Fora mur), Superior i Nou. Cal recordar que l'antic carrer del Vent és l'indret en què els paers i els consellers cerverins, a instància d'Alfons III, van atorgar *fer call*, és a dir, van accedir mitjançant acord de Consell que els jueus s'hi poguessin establir, en resposta a la necessitat d'ampliació de l'antiga jueria que ja havia estat reivindicada i permesa anys abans per Jaume II.

Creiem que Duran, tant en el discurs del 1924 com quan va compilar les dades obtingudes al llarg de tota una vida en el *Llibre de Cervera*, ja cap al final dels seus dies, no pretenia aprofundir en tots els aspectes tractats. Sens dubte, cal atorgar al *discurs* el mèrit d'haver estat pioner, i haver aconseguit així obrir el camí encara verge de la història jueva de la ciutat; amb el *Llibre*, probablement tan sols pretenia (i no era una qüestió menor) fer una història general de la ciutat, tot posant al dia les antigues obres dels autors clàssics que havien estudiat la vila medieval. Ens referim al setcentista Corts,⁵ o als vuitcentistes Franquesa⁶ i Dalmases.⁷ L'any 1972, quan Duran publicà aquesta mena d'història general de Cervera, probablement ja li havia passat el moment d'investigar en profunditat la topografia del call; més enllà del fet que una tasca en solitari difícilment podia abastar el coneixement d'una part molt important de la documentació existent, en particular també la de l'Arxiu de la Corona d'Aragó o Arxiu Reial, que no ha estat publicada sinó molt posteriorment per investigadors com Riera Sans⁸ i que ha fet possible aconseguir avenços significatius i completar el treball de Duran. En aquesta línia, és obli-

5. CORTS, «Estado Antiguo y Moderno de la ciudad de Cervera».

6. FRANQUESA, *Anales de Cervera*.

7. DALMASES, *Guía histórico-descriptiva*.

8. RIERA, «La infanta Iolant de Bar», p. 7-30.

gada la referència als nombrosos articles que sobre el món jueu cerverí ha anat publicant l'historiador Llobet Portella en els darrers trenta anys.⁹

4. El primer gran avenç

Però anem a pams. L'any 2003 ha de ser considerat el punt d'inflexió en el coneixement del passat jueu cerverí, si més no pel que fa a la localització del call. Pere Verdés, mentre es trobava elaborant un seguit d'informes que tenien com a objectiu establir el marc de referència històric per a les obres de restauració que aleshores s'havia projectat dur a terme a les muralles de Cervera, s'adonà de les nombroses referències que sobre el call jueu, de manera molt dispersa, anaven apareixent a les diferents fonts per ell consultades; entre d'altres, les documentà en els llibres de l'Obra dels Murs, en el de Records i Crides, en els llibres de Clavaria o en els Llibres d'Actes del Consell Municipal i, encara, entre el ric fons notarial.

Mentre estudiava el sector de muralla que ell va anomenar de Sant Cristòfol (amb referència a l'antic portal del mateix nom, situat al quarter de Framenors, a la banda de sol ixent de la ciutat), va obtenir nombroses citacions al «... mur detràs lo cayll jusà...», al fet de «... sospedrar les tàpies detràs lo cayll jusà...»,¹⁰ a la «... torra detràs lo cayll...»,¹¹ a la barbacana existent «... detràs

9. Sens dubte, l'historiador Josep M. Llobet i Portella, considerat deixeble de Duran i Sanpere, ha estat el més prolífic a les darreres dècades quant a la publicació d'articles relacionats amb el passat jueu cerverí. Tot i que en la qüestió que ens ocupa, la localització dels calls, segueix fidelment la tesi de Duran i no aporta novetats (vegeu «Els jueus de Cervera i Tàrraga, l'any 1492», p. 349-368), sense perjudici de poder cometre alguna possible omisió involuntària, passem a referenciar els aspectes sobre els quals ha centrat la seva atenció: conversos (UNED, 1988); el català parlat pels jueus de Cervera (UNED, 1993); testaments i capítols matrimonials de jueus cerverins (*Tamid*, 1 [1997]); textos historiogràfics (*Tamid*, 2 [1998-1999]); documents amb referències a llibres posseïts per jueus (*Tamid*, 3 [2000-2001]); la predicació del cristianisme a jueus (*Tamid*, 4 [2002-2003]); documentació sobre un esclau jueu (*Tamid*, 5 [2004-2005]); dades documentals de conjunt sobre la comunitat jueva cerverina (Institut Europeu de la Mediterrània, 2005); l'elecció dels secretaris de l'aljama (*Tamid*, 6 [2006-2007]) i una sentència arbitral sobre l'aljama (*Tamid*, 7 [2011]); casaments, dots, donacions i repudis entre jueus (*Tamid*, 9 [2013]); els avalots de l'any 1391 (*Tamid*, 10 [2014]) i, finalment, béns immobles de jueus (*Tamid*, 11 [2015]).

10. ACSG, Fons Ajuntament de Cervera, Obra dels murs, f. 90v i 92r (1396).

11. ACSG, Fons Ajuntament de Cervera, Clavaria, full solt (1408).

del call Iudeorum», etc.¹² Així mateix, documentà diferents mesures defensives, com ara «... fer merlets o anelles de la torre d'en Corbí fins a la torre davant del call dels jueus i arreu de la vila...»¹³ (figura 4), o bé al fet de «... fer adobar e alçar la muralla detràs lo call Més Avall...».¹⁴ Finalment, d'altres citacions es referien a «... lo peu de la muralla [que] és entre la torre d'en Corbí¹⁵ i del Call», que es fa «... sospedrar amb pedra i argamassa...».¹⁶

En síntesi, Verdés va aconseguir prou evidències que el call Jussà, el més antic, no podia estar situat tan a prop del call Sobirà com havia proposat Duran, i per descomptat, no se'l podia ubicar al quarter de Capcorral. Així, les noves dades obtingudes li van permetre publicar conjuntament amb Turull, dins l'obra *L'art gòtic a Catalunya*, un plànol de la Cervera medieval, en què provisionalment situaven el call Jussà darrere l'església de Sant Bernat, molt a prop del portal Mitjà, a mitja altura de l'actual carrer Major, en espera de més concreció.¹⁷

Era la primera vegada en gairebé vuitanta anys, si comptem des del famós *discurs* de Duran, que un historiador s'apartava clarament de la tesi del mestre. Avui podem dir que la hipòtesi de Verdés era la correcta, i és la línia que hem aprofundit nosaltres i que ens ha conduït a la localització definitiva del call Jussà.

5. Revisió crítica de la tesi de Duran

Quan hom llegeix atentament la documentació que s'ha publicat en els darrers anys, aviat es posen de manifest les febleses de la hipòtesi de Duran pel que fa a la localització del call. Ens referim especialment a la documentació que va generar l'atorgament de les llicències reial i eclesiàstica necessàries perquè pogués ser edificada una segona sinagoga en el nou call Sobirà. Com va fer palès Jaume Riera, aquesta fou una aspiració conflictiva que des de la comunitat jueva hom va haver d'encaçar durant més de quatre dècades.

12. ACSG, Fons Notarial, Notari Mateu de Cornellana, Manual, f. 199r.

13. ACSG, Fons Ajuntament de Cervera, Memorials (1465).

14. ACSG, Fons Ajuntament de Cervera, Records i Crides, f. 54v (1537-1541).

15. Indret que es correspon a un lloc proper a la Travessera de l'actual carrer Nou.

16. ACSG, Fons Ajuntament de Cervera, Records i Crides, s. n. (1557).

17. VERDÉS I TURULL, «La vila de Cervera».

En efecte, un cop Alfons III va assignar l'antic carrer del Vent com el lloc idoni per a ubicar-hi el nou call, l'aljama no cessà de reclamar la construcció, en aquest nou indret, d'una segona sinagoga. És prou conegut que no fou tasca fàcil aconseguir-ho, com acabem de dir que va assenyalar Riera,¹⁸ atenent que els drets civil i canònic prohibien l'erecció d'una nova escola. Aquest era un obstacle que només es podia salvar si, a més de l'autorització reial, s'obtenia també el permís episcopal. Com hem dit, el procés fou molt llarg; es perllongà com a mínim entre els anys 1340 i 1385. Ja el 30 de març de 1340, des de Saragossa, el rei Pere III n'autoritza la construcció. Però mancava encara l'autorització del bisbe de Vic, que no s'aconseguiria fins al 1385, quaranta-cinc anys més tard. Més enllà del que justifiquen alguns documents i historiadors quan es refereixen a una suposada ensulsiada de la primitiva sinagoga o, com s'ha dit també, al fet que no disposava d'espai reservat per a les dones, la raó que argumentà el rei Pere per a justificar-ne la construcció fou tan sols que hi havia «massa distància» entre les cases dels jueus del carrer del Vent (o call Sobirà) i la sinagoga antiga de la jueria.¹⁹ Idèntic argument va utilitzar la infanta Violant quan va haver de renovar la mateixa autorització el 28 de març de 1384.²⁰ El mateix dia que la infanta, ara adreçant-se al bisbe aragonès de Vic, Garcia Fernández de Heredia, li va escriure una carta amb el propòsit d'estovar la seva intransigència i d'aconseguir que acabés donant el seu consentiment, tot argumentant que «[...] los judíos de la qual aljama segund sus habitaciones son dispersos, e non pueden ir buenamente todos sin gran danyo e periglos de sus personas a una sinoga, como las ditas habitaciones sean las

18. RIERA, «La infanta Iolant de Bar», p. 18-19.

19. Saragossa, 1340, març, 30. Autorització del rei Pere III per a construir una segona sinagoga. «[...] Attendentes serenissimum dominum Alfonsum [...], patrem nostrum, assignasse Iudeis Cervarie callem in vicis vocatis *del Vent*, eo quia hospicia iudarie antique dicti loci non sufficebant ad habitationem dictorum Iudeorum; et quia hospicia vicorum predictorum nimis distant a sinagoga dicte iudarie, fuit nobis per nuncios aljame Iudeorum Barchinone suplicatum ut dignaremur dictis Iudeis Cervarie licenciam prestare quod possent unum hospicium intus dictum callem constructum locare in quo possint oraciones facere, et tenere inibi rotlos et lanteas [...]», ACA, Cancelleria, reg. 868, f. 59r-v.

20. 1384, març, 28. Nova llicència de la infanta Violant per a construir la segona sinagoga. Aquesta distància existent en relació amb la sinagoga antiga es torna a posar de manifest quan, el 1384, l'aljama aconsegueix llicència de la infanta Violant per a construir la sinagoga del nou call o call Sobirà, «[...] et quia hospicia etiam vicorum predictorum (del vicis vocatis *del Vent*) distabant a sinagoga dicte iudarie [...] (iudarie antique)», ACA, Cancelleria, reg. 1815, f. 16r-v.

unas dentro el muro de la dita villa e los otros deffuera del dito muro».²¹ En aquest document, doncs, s'acaba de reblar l'evidència dels dos calls, un fora de la muralla (el nou) i l'altre ja dins del mur dels segles XIII-XIV.

Aquestes proves documentals evidencien que, d'una banda, no es podria al·legar gaire distància de les cases respecte a la vella sinagoga, si ambdós calls només estaven separats per vint-i-cinc metres, com hem vist que proposava Duran. De l'altra, es posa prou de manifest que uns jueus vivien dins el mur antic i els altres fora. No podem deixar de dir, tanmateix, que, en realitat, si bé la raó oficial que es donava era la distància, segons Riera l'autèntic motiu que justificava la reclamació d'una segona escola no era cap altre sinó el religiós. Els jueus que vivien fora murs havien de transgredir un precepte rabínic, derivat de la prohibició talmúdica de franquejar el portal de la vila en dissabte. Dit en altres paraules, el preceptiu descans sabàtic es transgredia si calia ultrapassar la porta del mur de la ciutat per assistir a la sinagoga de l'antic call.²²

Un altre punt feble de la hipòtesi de Duran es troba en el fet que, quan alludeix a la pregunta quarta del procés inquisitorial contra els Major, obvia la referència que es fa a la barbacana. Com hem vist, el document esmenta «lo carrer dit lo Call, que del carrer Major tira a la barbacana de la muralla envers llevant» i l'historiador ceriverí passa per alt que la barbacana que ressegueix la muralla exterior quedava reclosa dins el mur antic dels segles XIII-XIV. La barbacana no és sinó el mur interior defensiu que protegia la vila a les zones no edificades, a llevant de la població, i que va donar nom al carrer que encara avui existeix, conegut com de la Barbacana de Pere III (figura 5). El fet que no tingués sortida més enllà d'aquest mur antic de la tretzena o la catorzena centúria inhabilitava la referència per al call Sobirà que Duran situava extra-murs, com ja s'ha dit, dins el quarter de Capcorral.

21. 1384, març, 28. Carta de la infanta Violant al bisbe de Vic tot demanant-li la llicència eclesiàstica. ACA, Cancelleria, reg. 1822, f. 59v-60r. Aquest document ha estat referenciat per RIERA, «La infanta Iolant de Bar», p. 19.

22. JAVIER CASTAÑO, investigador del Centro de Ciencias Humanas y Sociales del CSIC (Madrid), és de la mateixa opinió; un parer que va exposar en el transcurs de la seva ponència «La cultura medieval de los judíos de la Sefarad medieval: observaciones en torno a su estudio e interpretación», dins la jornada «Reviure el Patrimoni. La Recuperació del Patrimoni Jueu», impulsada pel Museu Comarcal de Cervera i celebrada en aquesta ciutat el dia 30 d'octubre de 2015.

En aquest punt no resultarà sobrer indicar que, tot i que ben sovint es parli de Capcorral com una zona extramurs, això no significa necessàriament que fos una zona totalment exempta de protecció. De fet, tot sembla indicar que en aquest sector nord de la vila existia un recinte sumari, sovint construït tan sols a base de tàpia que, per això mateix, es va considerar oportú començar a reformar d'ençà de l'any 1395.²³ És l'indret on, recordem-ho, ja existia el call Sobirà des dels anys trenta de la catorzena centúria.

6. A la recerca de noves dades: la primera dada rellevant i la dada concloent

Un cop se'ns havia fet del tot versemblant el plànol elaborat per Verdés i Turull que, com acabem de veure, qüestionava la hipòtesi de Duran, i després d'haver detectat els punts flacs d'aquesta darrera, tan sols ens restava endinsar-nos en la rica documentació de l'Arxiu Comarcal a la recerca de dades més precises que ens permetessin acabar d'identificar la localització exacta del call antic. La tasca, tot i que no exempta de dificultat, requeria abans que res la definició de l'estratègia correcta.

Buscar entre la documentació coetània a la presència jueva a Cervera no permet avançar gaire, perquè les referències als dos calls només són vàlides per si mateixes, però no aporten cap altre valor afegit. Aviat se'ns va fer evident que calia ampliar la recerca a la documentació posterior al moment de l'expulsió, tot pensant que una presència continuada de dos segles llargs a la vila hauria deixat rastre: més encara, si tenim en compte la conflictivitat viscuda en el transcurs de l'expedient necessari per a la construcció de la segona sinagoga i el debat constant de paers i prohoms del Consell Municipal que malda-ven tothora per fer efectiva la segregació de la població jueva. De fet, amb

23. ACSG, Fons Ajuntament de Cervera, Obra dels murs, f. 110v (1395). Les múltiples referències al mur «nou», com la que es refereix «[...] a tancar entre lo mur nou e les tàpies, detràs casa d'en Lambart...», evidencien que hom al·ludeix al mur de Capcorral, el mur nou que sembla que es començava en aquest moment. Existia ja el «mur principall [...]», zo és en lo portal de Sancta Maria avall [...]». El llibre de l'Obra dels murs de 1395 es comença a compondre el dia 8 de març d'aquell any. En el seu preàmbul queda clar que és pagador de les despeses generals dels murs en P. de Roqueta, «mercader e clavari de la dita vila», mentre que «lo honrat en Ramon Bergués» és «administrador e logader dels maestres, obrés e aïnes del dit mur del Capcorral», tasca que, pel que fa al «mur principall», desenvolupa «lo honrat n'Esteve Candell».

l'aportació de les dades que proporcionava el procés inquisitorial esmentat, Duran ja havia evidenciat que, efectivament, la memòria de la presència de jueus a la vila encara restava viva l'any 1620, cinc generacions després de l'expulsió.

El nostre objectiu inicial va ser buscar dades en els Llibres de Manifest i en els de Talles i Quísties, sense obtenir gaire resultats. No va ser fins que abordàrem l'estudi dels llibres de Cadastre que, feliçment per al nostre propòsit, vam assolir la primera gran fita. El Decret de Nova Planta, si bé ha estat considerat del tot nefast per a les aspiracions institucionals de Catalunya, en imposar la redacció d'aquesta nova tipologia documental resultà providencial. Si més no pel que fa a l'any 1716. El primer any que entrava en vigor el Decret, el zel posat en la seva redacció fou extraordinari. No passa el mateix en els llibres de Cadastre posteriors, tan pobres i curts en detalls i paraules, tan eixuts en descripcions.

Fou així com vam poder localitzar en el llibre de Cadastre d'aquell any la significativa notícia que l'escultor Francesc Puig²⁴ posseïa una important casa al carrer Major, estimada en vuit-centes lliures, part de la qual confrontava pel nord amb el carrer «d'en [sic] Call Jussà, dit de Santa Creu».²⁵ La referència és clara i el sobrenom no pot ser més adient per a l'antic carrer del call antic. Acabàvem de localitzar el call primitiu i acabàvem de saber quin havia estat el sobrenom amb què se'l cristianitzà l'endemà de l'expulsió.

Tot i la importància de la troballa, ni existeix avui a Cervera cap carrer anomenat de la Santa Creu, ni una casa que hom pugui identificar amb l'antic solar de l'escultor Francesc Puig. Tot i això, l'avenç era important. Per molt que ho vam intentar, entre la documentació de l'ACSG no hi va haver manera de seguir estirant el fil. Òbviament ens calia trobar alguna altra referència que permetés relacionar l'antic carrer de la Santa Creu amb alguna denominació posterior o, millor encara, actual. O, si més no, aproximar-nos-hi.

Un cop vistes les limitacions que presentava per al nostre propòsit la documentació de fons públics, vam optar per provar fortuna entre la documenta-

24. Francesc Puig és l'escultor a qui la ciutat de Cervera deu, entre d'altres, l'autoria de la façana primitiva de l'edifici consistorial de la Paeria. Vegeu DURAN, *Llibre de Cervera*, p. 247-249.

25. «[...] Confronte a sol ixent ab lo hort de la casa de Dn. Ramon de Navés; a migdia, part ab la casa del dit Dn. Ramon de Navés y part ab la casa del puvill Morera; a ponent ab lo carrer Major y a tremuntana ab la casa del Rnt. S. Joseph Roca prevere y part ab lo carrer d'en [sic] call Llusà dit de Santa Creu, estimada vuyt centas lliuras [...]», ACSG, Fons Municipal, Llibre de Cadastre, any 1716, f. 29r (1716).

ció privada, que era de preveure que encara es conservés en alguna de les antigues cases del carrer Major. I així va ser com, mentre estudiàvem la documentació de l'arxiu familiar de cal Jan,²⁶ antiga casa de forners del principal carrer de la ciutat, vam topiar amb un contracte que havia signat el 25 de juny de l'any 1880 Joan Pipó Valentines (besavi dels actuals propietaris) amb el seu veí, l'escrivà i notari Fernando Granell i Brach. Pipó, un jove forner aleshores acabat de casar, havia comprat la casa veïna a la de l'escrivà, en ple carrer Major, amb la intenció de construir-hi un forn de pa al darrere. En tractar-se d'una zona pel que sembla ocupada aleshores per un petit hort i atès que calia aixecar en alçada, fou necessari pactar amb el metòdic veí Granell tot un seguit de clàusules que, per tal d'estalviar possibles molèsties futures, fessin possible conciliar la nova edificació amb el bon veïnatge que interessava a ambdós.

A partir d'aquest pacte sabem que tant el nou forn projectat per Pipó com la casa del seu veí Granell confrontaven pel sud amb el «callejón de Santa Cruz o del Teco».²⁷ Així doncs, finalment ens ha estat possible identificar de manera concloent l'antic call Jussà amb el carreró del Teco (figures 6, 7 i 8), que encara existeix actualment amb el mateix nom. Aquest carreró és un dels que, en sentit perpendicular al carrer Major (figura 9), comunicaven aquesta via principal amb els carrers exteriors que feien la funció de camins

26. Hem d'agrar a la Sra. Blanca Cuñé i Sala, actual hereva de cal Jan, que ens facilités tota la documentació del seu arxiu familiar, que ha acabat essent clau per a l'èxit de la nostra recerca, com és la localització certa de l'antic call Jussà certerí.

27. «En la ciudad de Cervera, a veinte y cinco de junio de mil ochocientos ochenta. Sépase: que ante mí, don Juan Elías, notario del colegio territorial de la Audiencia de Barcelona, con residencia en esta ciudad y los testigos al final nombraderos, han comparecido D. Fernando Granell y Brach, escribano y notario, casado, de edad setenta años, y Juan Pipó y Valentines, hornero, casado, de edad veinte y seis años, vecinos ambos de esta ciudad, según las cédulas personales, [...] y apareciendo que tienen la aptitud legal necesaria para este acto, han dicho que el primero, o sea, D. Fernando Granell, posee una casa sita en esta ciudad, calle Mayor, señalada de número noventa y cuatro, lindante por oriente con la barbacana del muro y parte con la casa de D. Francisco Lucaya y Bergadá, médico cirujano, por mediodía parte con el callejón de Sta. Cruz o del Teco, parte con un patio o corral de los herederos de D. Cristóbal Bergadá, cirujano, que fue de esta ciudad [...] y que el segundo [Juan Pipó], ha adquirido, por compra hecha al albaceazgo del referido Ramon Anglarill y Roca, la casa que éste poseía en esta propia ciudad y calle Mayor, señalada de número noventa, lindante por oriente con el antes repetido patio o corral, a mediodía parte con el espresado callejón de Santa Cruz o del Teco, y parte con casa de Ignacio Martí, por poniente con la calle, y por norte con la casa de Ramón Morros y Bella [...].» Arxiu familiar de cal Jan, de Cervera (Sra. Blanca Cuñé i Sala).

de ronda, com ho era per la banda de sol ixent l'esmentat carrer de la Barbacana de Pere III.

7. Les derivades de la localització

Un cop localitzada la ubicació exacta del call Jussà, en realitat distant del call Sobirà uns dos-cents cinquanta metres, cobra tot el sentit el fet que els documents reials que sol·licitaven la nova sinagoga fora el mur al·leguessin el factor distància en la seva demanda. També resulta del tot lògic que ja durant el regnat de Jaume II, i per tant abans de l'any 1327, es veiés la necessitat d'ampliar-lo, ja que resultava insuficient per a encabir-hi una comunitat jueva en clara expansió, només quatre o cinc dècades després del seu establiment a la vila. El carreró del Teco, si recordem la pregunta quarta del procés inquisitorial contra els Major, és necessàriament «el call que del carrer Major tira a la barbacana de la muralla envers llevant». És un carrer d'uns quaranta metres de longitud si descomptem el seu primer tram, que correspondria a una primera línia d'habitatge cristià. És versemblant creure que el magnífic arc gòtic que encara conserva (vegeu la figura 6) ens estigui assenyalant l'indret ocupat per l'antiga porta d'ingrés de la jueria. Es tracta d'un carrer curt que no es presta a ampliació possible, ni per llevant, on es troba limitat per la barbacana, ni per ponent, delimitat pel mateix carrer Major.

Té també tot el sentit que l'identifiquem amb l'anomenat call Mitjà de la documentació, creiem que en atenció a l'existència contigua de l'antic portal Mitjà que tancava el recinte murat als segles XII-XIII. Basem aquesta afirmació en l'existència de dos documents. D'una banda, sabem que l'any 1436 Pere Ramon de Canyelles, llicenciat en lleis, i Pere Jutglar, hostaler, es queixaren, en nom del veïnat, perquè davant de casa seva, al carrer Major, hi habitava i tenia l'entrada i sortida Samuel Cavaller, jueu, el qual havia fet una obra que treia claror a l'alberg de Pere Jutglar.²⁸ En el segon document, datat el 24 de març de 1453, es revela que el Consell Municipal va rebre la proposta de fer «[...] un gran embelliment e decoració del carrer publich e maior de la dita vila, ço és que la torra de mícer Pere Ramon de Canyelles se levàs de mig de dit carrer [...]». La decisió sobre l'assumpte es pren «a XIII dies del mes d'abril» següent, quan un seguit de paers i prohoms, acompanyats de tres mestres

28. ACSG, Llibre de Consells, f. 114r-114v (1436).

d'obra, «[...] estimaren e presaren la casa o torra appellat lo portal Miyà tant com és e empatxe lo carrer Major, d'alt a baix, de part a part del dit carrer Major, la qual té e posseeix lo honorable micer Pere Ramon de Canyelles, en leys licenciat, a cinquanta liures barchinonenses».²⁹ És a dir, si Cavaller vivia a l'entrada del call davant l'habitatge de Ramon de Canyelles, i posseïa la casa o *torra* que es volia enderrocar, que no era cap altra sinó el portal Mitjà, és evident que al call Jussà s'hi accedia tot just s'entrava al recinte de la vila dels segles XII-XIII, de manera que l'antic call quedava confinat en l'angle d'aquest recinte murat pel costat de sol ixent.

Per consegüent, un cop fixada amb total certesa la localització del call Jussà, hem pogut anar resolent les incògnites de les denominacions registrades per als dos calls de la ciutat, a què ja ens hem referit més amunt. Tan sols se'ns resisteix la denominació de «call d'en Sanaüja», aplicable al call Jussà. Les referències amb aquest nom, tot i ser molt escadusseres, es devien basar en el fet que algun membre d'aquesta nissaga cerverina hi degué viure en algun moment o bé hi tenia propietats, cosa que fins ara no s'ha pogut certificar. Si fos així, probablement es tractaria de Francesc de Sanaüja, apotecari, personatge que intervingué en determinats afers importants de l'aljama i que estava molt ben relacionat amb els jueus Quercí.³⁰ Àdhuc pot resultar d'interès subratllar el fet que idèntica denominació rebé el call Menor de la ciutat de Barcelona (també conegut per call de n'Àngela), aljama amb la qual la vila de Cervera sempre mantingué una estreta relació, puix formà part de la seva col·lecta.³¹

Pel que fa a la resta, cal dir que Guillem d'Agramuntell³² fou un mercader cerverí que era posseïdor de diverses cases al call Jussà, circumstància que, al

29. ACSG, Llibre de Consells, f. 26v-27r (1453).

30. El 16 de febrer de l'any 1454, Francesc de Sanaüja, apotecari, participa com a testimoni (al costat del jueu de Cervera Jacob Gibra) en un interessant document. Es tracta de la venda d'un censal important que té com a objectiu poder sufragar el donatiu que l'aljama fa al rei Alfons el Magnànim, que es troba a Nàpols. El censal és subscrit nominalment i individual pels homes i dones de l'aljama de Cervera, ACSG, Col·lecció Faust Dalmases i Massot, caixa núm. 23, doc. núm. 3009 (14.02.1454).

31. RIERA, «El fossar dels jueus de Montjuïc, de Barcelona. Les primeres alienacions (1392-1408)», p. 1. L'autor informa que Cervera era una de les comunitats que l'any 1261 formaven part de l'aljama de Barcelona, juntament amb les de Caldes de Montbui, Vilafranca del Penedès, Montblanc i Tarragona. Ho sustenta, a la nota a peu de pàgina núm. 3, en un document de 1261, indicat per Jean REGNÉ, *History of the Jews in Aragon. Regesta and Documents, 1213-1327*, [Jerusalem], 1978, núm. 146.

32. El 1354, Guillem Agramuntell apareix a la documentació com a mercader. El 1373,

nostre parer, explica el perquè d'una de les denominacions del call antic més emprades, el «carrer de n'Agramuntell». Pere Cortès,³³ notari, gendre de l'anterior, fou, per tant, hereu d'una partida de les seves propietats al call Jussà per la via del dot matrimonial, valorades en mil cinc-cents sous, la qual cosa, segons aquesta lògica, fa plausible que el carrer també fos conegut pel nom de call d'en Cortès.³⁴

De manera anàloga, per al call primitiu resulten òbvies les denominacions de call Vell, o de call Jussà per la seva situació més cap al sud; així mateix, la de call de Més Avall. I, finalment, la de call Menor, nom que tan sols pren volada i sentit cap a mitjan segle xv, quan el call Sobirà experimenta un considerable creixement a causa de la vinguda a la vila de molts jueus. És el moment en què, després de moltes resistències, el Consell Municipal acaba per consentir, mitjançant acord del mes d'agost de 1447,³⁵ que els nouvinguts s'estableixin en dos carrers confrontants amb el call de Capcorral, o sia: que puguin «fer call» en el carrer d'en Ram i en el de na Mell (també Mel o Amell).

En relació amb la situació del call més septentrional, cal recordar que el call Sobirà es trobava a llevant de la població, dins el quarter de Capcorral, ubicació que en si mateixa ja dona tot el sentit a aquest nom (call de Capcorral), i en una zona molt exposada a tots els vents, en especial a l'anomenat «vent de dalt» o «vent de per amunt», circumstància que potser explicava ja aleshores el nom de call del carrer del Vent.³⁶ El call Sobirà és també conegut

com a mercader, conseller (pel quarter de Montserè). Finalment, el 1394, el trobem com a paer. Vegeu TURULL, «Relació nominal per ordre alfabètic», p. 155-193.

33. El 1362, Pere Cortès apareix com a elector (de professió notari), i el 1366, també com a elector (igualment de professió notari). Vegeu TURULL, «Relació nominal per ordre alfabètic», p. 155-193.

34. «P. Cortes, fo atrobat que [pres] en exovar ab sa muyller, fylla que fo den G. d'Agramuntell, una partida dels alberchs del call juhic, presada la dita part MD solidos [...]» ACSG, Fons Ajuntament de Cervera, Llibre de Manifest, f. 17r (1366). Aquesta referència prova la relació familiar existent entre ambdós personatges, Guillem d'Agramuntell i Pere Cortès, la qual cosa ens duu a considerar plausible que ambdues denominacions per al call Jussà, call de n'Agramuntell i call d'en Cortès, tinguessin aital explicació. Malauradament, no hem sabut trobar la «denúncia» dels béns de Guillem Agramuntell en cap dels Llibres de Manifest que es conserven en aquest arxiu.

35. ACSG, Fons Ajuntament de Cervera, Consells, f. 85v i 88r (1447).

36. La zona de Capcorral on s'ubicava el call Sobirà es trobava exposada a tots els vents, com la mateixa vila en el seu conjunt, però en especial a la marinada alta (quan el

com a call de la plaça de l'Om (l'actual plaça de Sant Miquel), a la qual s'obria per ponent, i call d'Amunt o call Nou, noms prou obvis en si mateixos. Finalment, la denominació de call de l'Hospital feia referència al veïnatge contigu de l'antic hospital medieval de Berenguer de Castelltort, que després, a partir del moment de l'expulsió, rellevaria la presència del convent de Sant Francesc de Paula, de l'orde dels mínims.

8. Conclusions

Hom no pot deixar de subratllar el fet evident que han estat tres documents posteriors al moment de l'expulsió els que ens han permès establir de manera definitiva la localització del primer call cerverí. D'una banda, el procés inquisitorial de l'any 1620, estudiat i publicat per Duran aviat farà un segle. De l'altra, els dos documents inèdits, de caràcter fiscal i d'un arxiu familiar privat, que hem pogut localitzar. Parafrasejant Duran, podem dir que es tracta de tres «subtilíssims raigs de claror» que tanmateix, encara que no a la mesura de la set, sinó de l'aigua,³⁷ han fet possible un avenç que considerem rellevant per un seguit de raons que passem a enumerar.

D'una banda, la localització del call Jussà, que esperem que futures intervencions arqueològiques puguin certificar definitivament, facilita la cabal interpretació de determinats documents que fins al moment present resultaven poc menys que inintel·ligibles. Quan ara redescobrim per a la ciutat l'humil i costerut carreró del Teco, gairebé inadvertit per als cerverins i cerverines d'avui, entenem per què es va fer aviat necessària l'ampliació del call primitiu, aspiració reclamada ja des de l'any 1327. També resulta fàcil la comprensió, mot per mot, de la pregunta quarta del procés inquisitorial contra els Major,

vent bufava des de llevant o SE) o baixa (quan ho feia des de migjorn), que era i és un vent fresc i humit, principalment a l'estiu, quan baixa després de tot un dia de vent serè sec. Quan bufa fort i seguit, aixeca nuvolades i fins i tot porta la pluja («Marinada forta, aigua a la porta»). També és anomenat «vent de dalt» o «vent de per amunt». CASTELLÀ, *Històries de Cervera*, p. 73-75.

37. Duran emprà dues figures retòriques per referir-se a la necessitat d'aprofitar totes les notícies del passat jueu que es poguessin esquitllar, per petites que fossin («subtilíssims raigs de claror»), per tal de poder anar avançant en la recerca, encara que fossin escadusseres («la mesura de l'aigua») en comparació amb les grans ànsies de saber que ell pretenia apaivagar («la mesura de la set»). Vegeu DURAN, *Llibre de Cervera*, p. 347 i 349.

iniciat l'any 1620. En tercer lloc, podem considerar especialment significatiu, per al coneixement de la topografia urbana medieval de la ciutat, el fet d'haver pogut ubicar amb precisió l'anomenat call Mitjà, fins ara enigmàtic i que tant de corcoll va fer anar Duran. Finalment, resulta gratificant haver pogut desxifrar, una per una, el sentit de la vintena de denominacions que reberen, al llarg de gairebé tres segles, ambdós calls cerverins.

Òbviament, no seria just deixar de reconèixer que es tracta de fites que han estat possibles gràcies a l'esforç i la tenacitat dels qui ens precediren. Cada investigador contribueix a configurar l'edifici comú que és la història col·lectiva, on cadascú ocupa el seu lloc tot aixecant la seva particular filada. La de Duran ha constituït, gairebé durant tot un segle, la tramada principal quant al coneixement del passat jueu de Cervera, sense oblidar les aportacions que, en degoteig constant, ha anat incorporant en la mateixa obra l'historiador local Josep M. Llobet i Portella, reconegut deixeble de l'anterior.

Tanmateix, d'una manera especial, cal agrair a Pere Verdés l'avenç aconseguit. En primer lloc, per la seva generositat, concretada en el fet d'haver posat a la nostra disposició nombroses dades de la seva recerca, que han esdevingut fites que ens han aplanat de manera impagable el camí i, no cal dir, per l'encert d'haver-nos situat sobre la pista correcta. Confiem que, al capdavant, puguem superar les paraules escrites per Duran en el seu *Llibre de Cervera* quan, en referir-se a la memòria que dels jueus es podia detectar en el seu temps, va escriure: «Avui dia la tradició popular és talment nul·la a Cervera, que a penes és compresa la denominació de call que oficialment s'és mantinguda encara per a un dels carrers de l'antiga jueria, com a únic vestigi d'aquell barri singular.»

Com hem dit, l'objectiu s'ha de reblar encara amb la propera publicació d'una monografia promoguda des del Museu Comarcal de Cervera, en què hom podrà consultar, ampliat i exposats per minut, tots aquells punts que aquí acabo tan sols d'esbossar. A banda de la qüestió urbanística, la coral publicació recollirà aspectes rellevants diversos, com ara els dedicats a la fiscalitat, la vida quotidiana, el paper dels jueus en la Guerra Civil catalana del segle xv (1462-1472), la diàspora dels jueus cerverins que seguí l'expulsió o l'estudi i tractament de les fonts documentals i bibliogràfiques per a la recerca del passat hebreu cerverí.

Finalment, no puc deixar d'esmentar el meu deure de gratitud envers l'inestimable i pacient treball d'Anna Colet, tècnica del Museu Comarcal de l'Urgell (Tàrraga), responsable de la composició del plànol de la Cervera medieval que acompanya aquestes línies.

Llista de sigles

ACA: Arxiu de la Corona d'Aragó
 ACSG: Arxiu Comarcal de la Segarra
 MCC: Museu Comarcal de Cervera

Bibliografia

- CASTELLÀ I ROCA, Agustí. *Històries de Cervera*. Vol. I. Lleida: Virgili i Pagès, 1989. (Biblioteca de Cervera i la Segarra. Sèrie Nova; 10)
- CORTS I HUGUET, Josep. «Estado Antiguo y Moderno de la ciudad de Cervera». Arxiu Comarcal de la Segarra, Fons Monografies Històriques Manuscrites, ms. 5. Cervera, 1740.
- DALMASES I DE MASSOT, Faust de. *Guía histórico-descriptiva de la ciudad de Cervera*. Cervera, 1890.
- DURAN I SANPERE, Agustí. *Llibre de Cervera*. Tàrraga: Paeria de Cervera. Regidoria de Cultura: F. Camps Calmet, 1972, p. 343-390.
- «Referències documentals del call dels juhéus de Cervera». En: DURAN I SANPERE, Agustí; CARRERAS I CANDI, Francesc. *Discursos llegits en la «Real Academia de Buenas Letras» de Barcelona, en la solemne recepció pública de D. Agustí Duran y Sanpere el día 20 d'abril de 1924*. Barcelona: Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, 1924.
- FRANQUESA I GASOL, Joan. *Anales de Cervera*. Vol. I. Barcelona, 1891. Vol. II. Lleida, 1892. Vol. III. Lleida, 1895.
- LLOBET PORTELLA, Josep M. «Els jueus de Cervera i Tàrraga, l'any 1492». En: *Actes. Ir Col·loqui d'Història dels Jueus a la Corona d'Aragó*. Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs, 1991, p. 349-368.
- RIERA I SANS, Jaume. «El fossar dels jueus de Montjuïc, de Barcelona. Les primeres alienacions (1392-1408)». Barcelona: Centre d'Estudis Zakhor, febrer 2009. 10 p. sense numerar. En: *El cementerio judío medieval de Barcelona en Montjuïc (siglos IX-XIV): Establecimiento de sus límites* [en línia]. Zakor, Centre d'Estudis: Centre d'Estudis de Montjuïc. 2012. <http://www.zakhor.net/MONTJUIC/el_cementerio.html>. [Consulta: 4 agost 2017]
- «La infanta Iolant de Bar, senyora dels jueus de Cervera (1382-1387)». *Miscel·lània Cerverina* [Cervera], 21 (2011), p. 7-30.

TURULL I RUBINAT, Max. «Relació nominal per ordre alfabètic i cronològic de paers, consellers i electors de la Paeria de Cervera, entre 1331 i 1395». *Miscel·lània Cerverina* [Cervera], 8 (1992), p. 155-193.

VERDÉS I PIJUAN, Pere; TURULL I RUBINAT, Max. «La vila de Cervera». En: PLADEVALL I FONT, Antoni (dir.). *L'art gòtic a Catalunya. 1. Arquitectura*. Vol. 3: RIU-BARRERA, Eduard (coord.). *Dels palaus a les masies*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 2003, p. 96-99.

FIGURA 1. Plànol de la Cervera medieval. (Pere VERDÉS i Max TURULL, «La vila de Cervera», p. 99. Completat per F. Xavier Rivera Sentís amb la col·laboració d'Anna Colet)

FIGURA 2. Passatge d'ingrés a l'actual carrer del Call, via principal del call Sobirà, antic carrer del Vent o de l'Hospital.
(Fotografia: F. Xavier Rivera Sentís)

FIGURA 3. Actual carrer de Sant Francesc, dins el call Sobirà. Conserva el nom medieval que, encara a finals del segle XIX, també designava els actuals carrer dels Professors Tella i plaça dels Màrtirs, així mateix integrants d'aquest call. (Fotografia: F. Xavier Rivera Sentís)

FIGURA 4. Torre dita dels jueus, al mur de sol ixent, al carrer de la Barbacana, molt a prop del call Jussà.

(Fotografia: F. Xavier Rivera Sentís)

FIGURA 5. Actual placeta del call Jussà, al final del carreró del Tecó, a la banda de sol ixent, vist des del carrer de la Barbacana de Pere III. A l'esquerra, fora de la imatge, hi ha la torre de la muralla, dita dels jueus.
(Fotografia: F. Xavier Rivera Sentís)

FIGURA 6. Arc gòtic d'ingrés al call Jussà.
(Fotografia: F. Xavier Rivera Sentís)

FIGURA 7. Part baixa del carreró del Tecó, l'antic call Jussà, vist des de ponent.
(Fotografia: F. Xavier Rivera Sentís)

FIGURA 8. Actual carreró del Teco, l'antic call Jussà o carrer de n'Agramuntell, des de sol ixent.
(Fotografia: F. Xavier Rivera Sentís)

FIGURA 9. Aspecte actual de l'entrada al call Jussà des del carrer Major.
(Fotografia: F. Xavier Rivera Sentís)

Notícies de jueus i conversos de Perpinyà a la documentació notarial de Cervera (1361-1484)*

Josep M. LLOBET I PORTELLA

Universitat Nacional d'Educació a Distància, Centre Associat de Cervera

Rebut: 27.01.2017 — Acceptat: 25.08.2017

Resum. En aquest article comentem catorze documents —deu dels quals oferim transcrits, a més d'una part d'un altre—, datats entre l'any 1361 i el 1484, que donen notícies de jueus i conversos de la població de Perpinyà. Els textos fan referència a un reconeixement de deute, al nomenament d'un procurador per tal d'intervenir en un afer sobre donacions relacionades amb un matrimoni, a un reconeixement d'un pagament per raó d'un casament, a la compra d'un seient a la nova escola de Cervera, a unes determinades gestions, a l'aprenentatge de l'ofici de sastre d'un convers, a la intervenció d'un jueu en l'administració dels béns d'una família, als afers d'un jueu, a una promesa feta per un convers, a un reconeixement fet per un altre convers, a la contractació d'una criada i a un inventari de béns —amb la inclusió de diversos llibres. Tots aquests jueus i conversos eren o procedien de Perpinyà i havien establert relacions amb els habitants de Cervera.

Paraules clau: jueus, conversos, documentació notarial, Perpinyà, Cervera, Catalunya, edat mitjana

Correspondència: Josep M. Llobet i Portella. Universitat Nacional d'Educació a Distància, Centre Associat de Cervera. Carrer del Canceller Dou, 1. E-25200 Cervera. UE. Tel.: 00 34 973 530 789. A/e: jllobet@cervera.uned.es.

* El contingut d'aquest treball va donar lloc a fer una intervenció al III Congrés per a l'Estudi dels Jueus en Territoris de Llengua Catalana, celebrat a Barcelona i Perpinyà els dies 15, 16, 17 i 18 d'octubre del 2007.

Information on Jews and converts from Perpignan in Cervera's notarial records (1361-1484)

Abstract. This paper looks at 14 documents - 10 of which are transcribed in full, along with part of another - which provide information on Jews and converts from the city of Perpignan. Dated from between 1361 and 1484, the texts refer to the acknowledgement of a debt; the appointment of a proxy to deal with a matter concerning gifts related to a marriage; the acknowledgement of a payment stemming from a marriage; the purchase of a seat in a new school in Cervera; some tasks undertaken; a convert's apprenticeship as a tailor; a Jew's involvement in the administration of a family's assets; a Jew's business affairs; a promise made by a convert; a convert's acknowledgement of receipt of a deposit; the employment of a maid; and an inventory of possessions, including a number of books. All the aforementioned Jews and converts came from Perpignan and had established relationships with inhabitants of Cervera.

Keywords: Jews, converts, notarial records, Perpignan, Cervera, Catalonia, Middle Ages

1. Introducció

Al llarg dels segles XIV i XV es desenvoluparen unes relacions continuades entre la població de Cervera i la de Perpinyà. Dos àmbits que possibilitaren aquests lligams foren les Corts que se celebraren a Perpinyà o a Cervera en aquell temps i les activitats comercials, especialment la vinguda de mercaders de Perpinyà a les fires cerverines.

Pel que fa a les Corts, l'any 1349, assabentades les autoritats cerverines que el monarca n'havia convocat a Perpinyà per a l'any següent, portaren a terme les actuacions que consideraren adients.¹ Més documentada es troba l'anada de dos síndics cerverins a Perpinyà l'any 1355 en compliment de les ordres del rei Pere III, que havia manat que tots els síndics que havien assistit al Parlament de Lleida es reunissin a Perpinyà. En aquella ocasió s'hi desplaçaren Arnau de Mecina i Ramon Pere amb dos escuders. Entre l'anada, l'estada i la tornada, hi passaren trenta-dos dies.² El mateix Arnau de Mecina, acompa-

1. Arxiu Comarcal de la Segarra (ACSG), Fons Municipal, *Clavaria*, 1349, f. 46v.

2. ACSG, Fons Municipal, *Clavaria*, 1355, f. 61.

nyat pel paer Jaume Porta, assistí a les Corts de Perpinyà de l'any 1356. Per aquest motiu, els dos síndics, que portaven dos escuders, dos macips i quatre bèsties de càrrega, estigueren absents de Cervera noranta-nou dies.³

En arribar l'any 1359, calgué que els síndics de Perpinyà anessin a Cervera. El motiu foren les Corts ceriverines d'aquell any. L'acta de les reunions, datada el 19 de desembre, ens permet saber que aquests representants de Perpinyà que assistiren a les Corts ceriverines foren Guillem Rodon, Pere Borró i Francisc Teuler.⁴

L'any 1405, el Consell Municipal ceriverí prengué determinats acords sobre la tramesa de síndics a les Corts de Perpinyà.⁵ També ho feu el 1449, any en què hi assistí el paer ceriverí Joan Pere d'Òdena.⁶ Començades les Corts a Perpinyà l'any 1473, el rei Joan II demanà a les autoritats ceriverines que hi trametessin trenta peons. El Consell Municipal ceriverí, però, en considerar que aquesta tramesa seria difícil a causa de la gran distància que hi havia entre Cervera i Perpinyà, acordà que en lloc d'enviar-hi els trenta peons es pagués el sou, durant dos mesos, a trenta persones que poguessin ocupar el seu lloc.⁷

Quant a les activitats comercials, les dades són abundants. Les autoritats ceriverines s'esforçaren contínuament perquè els mercaders de Perpinyà acudissin a les fires de Cervera. Així, l'any 1401, alguns ceriverins foren tramesos a Perpinyà per a parlar sobre aquest afer amb les autoritats d'aquesta vila.⁸ D'aquell any es conserva una carta dels cònsols de Perpinyà dirigida als paers de Cervera en la qual es mostren disposats a atendre les seves peticions.⁹ Gestions que continuaren durant els mesos següents.¹⁰ L'any 1419, els paers de Cervera enviaren a Perpinyà un paer i un mercader ceriverins, als quals donaren una carta de creença, per informar les autoritats de Perpinyà dels avantatges d'acudir a la fira ceriverina.¹¹

3. ACSG, Fons Municipal, *Clavaria*, 1356, f. 43.

4. ACSG, Fons Municipal, *Pergamins*.

5. ACSG, Fons Municipal, *Consells*, 1405, f. 74.

6. ACSG, Fons Municipal, *Consells*, 1449, f. 53 i 70; *Consells*, 1450, f. 79v, 86, 89v i 94v.

7. ACSG, Fons Municipal, *Consells*, 1473, f. 25 i 29v.

8. ACSG, Fons Municipal, *Consells*, 1401, f. 16.

9. ACSG, Fons Municipal, *Lletres rebudes*.

10. ACSG, Fons Municipal, *Consells*, 1401, f. 26, 36 i 45v.

11. ACSG, Fons Municipal, *Registre de lletres*, f. 39.

D'altra banda, quan calia, les autoritats de Perpinyà escrivien als paers cerverins per tal que defensessin els interessos dels mercaders de Perpinyà. Així ho feren l'any 1401, en assabentar-se que Pere Andreu i altres habitants de Perpinyà tenien algunes dificultats per cobrar certs deutes.¹² Sabem que els paers cerverins, per la «gran amistat» que hi havia entre les dues poblacions, procuraven atendre les peticions de les autoritats de Perpinyà.¹³

En aquest ambient de bones i constants relacions entre els habitants de Cervera i els de Perpinyà, no és d'estranyar que dins el sector d'aquella societat medieval format pels jueus i els conversos, ben representada en totes dues poblacions,¹⁴ també s'establistin contactes entre els que habitaven a Cervera i els que vivien a Perpinyà. Això es fa evident analitzant els dotze documents, datats entre l'any 1361 i el 1484, que a continuació comentem i al final transcrivim.¹⁵

2. Un reconeixement de deute a favor de Petita

El primer document, datat el dia 1 de desembre de 1361, és el reconeixement d'un deute de vuitanta-dos sous, import d'un préstec, que feren sis veïns de Llindars, en nom de tots els habitants d'aquesta població, a Petita, esposa de Jacob Mossé, jueu de Perpinyà. Aquest deute caldria que fos liquidat el dia de Pasqua de Resurrecció (document número 1). Mitjançant un segon document, datat el mateix dia que l'anterior, la creditora es comprometia a tornar als deutors, quan li fossin pagats els vuitanta-dos sous, diverses escriptures notariais (document número 2). Tot i que la data fixada per a la devolució dels diners era el dia de Pasqua de Resurrecció, hem de creure que aquesta operació tingué lloc molt abans, ja que el reconeixement del deute fou cancel·lat el

12. ACSG, Fons Municipal, *Consells*, 1401, f. 88.

13. ACSG, Fons Municipal, *Consells*, 1403, f. 20.

14. Una visió general sobre els jueus i els conversos cerverins: LLOBET, «Dades documentals sobre la comunitat jueva de Cervera a l'edat mitjana».

15. Altres dades sobre els jueus i els conversos de Perpinyà es poden trobar en: DAILEADER, *True citizens*; DENJEAN, *Juifs et chrétiens*; EMERY, *The Jews of Perpignan in the thirteenth century*; PINTO, «Juifs et conversos dans les diocèses d'Elne et de Gérone»; VIDAL, «Els jueus dels antics comtats de Rosselló i Cerdanya»; WINER, *Women, wealth, and community in Perpignan, c. 1250-1300*.

dia 20 de gener de 1362.¹⁶ Aquests dos documents són interessants perquè ens mostren que tota una població era deutora a Petita. Sovint, aquests deutes comuns eren causats per la necessitat de comprar blat i altres cereals per a ser sembrats després d'un o més anys de males collites, fenomen gens excepcional en aquestes terres de secà de la Catalunya interior.¹⁷

3. Un nomenament de procurador realitzat per Dolcic

Era costum que, com a contrapartida al dot satisfet pel pare de la núvia, el pare del nuvi fes alguna donació al fill per tal que, amb els dos cabals, la nova parella disposés de recursos suficients per a resoldre satisfactòriament els afers familiars. Aquestes donacions vinculades amb els casaments, alguna vegada resultaven complicades de gestionar. Així es pot veure en un text notarial de l'any 1363 mitjançant el qual Dolcic, esposa d'Abraham Bonet, que anteriorment habitava a Perpinyà i en aquell temps era veïna de Cervera, nomenà procurador el seu marit per tal d'intervenir en un afer sobre diverses donacions relacionades amb llur matrimoni (document número 3).¹⁸

4. Un reconeixement fet per Vidal Adret

Quan l'import de la donació promesa s'havia fet efectiu, el beneficiari acostumava a reconèixer-ho per mitjà d'un document notarial. Un d'aquests documents és l'atorgat l'any 1366 per Vidal Adret, de Cervera, després que el seu pare Adret David li hagués pagat tot el que li havia de donar per raó del seu matrimoni amb Astruga. És interessant observar que una part dels béns donats eren uns llibres valorats en cinc-cents sous (document número 4).¹⁹

16. El dia de Pasqua de Resurrecció, l'any 1362, fou el 17 d'abril.

17. Sobre els prestadors jueus, hom pot veure: GRAELLS, «L'activitat creditícia dels jueus de Cervera a mitjans del segle XIV».

18. LLOBET, «Documents dels jueus de Cervera sobre casaments, dots, donacions i repudis (1351-1481)», p. 53-54.

19. LLOBET, «Documents dels jueus de Cervera sobre casaments, dots, donacions i repudis (1351-1481)», p. 54.

5. La compra d'un seient a l'escola nova feta per Bonanasc Alfaquim

L'any 1385 o poc després degué restar acabada una nova escola o sinagoga que fou construïda al barri jueu de Cervera. Contenia cinquanta-tres seients que foren venuts, el dia 16 d'agost d'aquell any 1385, a diversos jueus cerreverins i forasters.²⁰ Un d'aquests seients va ser comprat per Bonanasc Alfaquim, jueu de Perpinyà, pel preu de seixanta-sis sous. El lloc que ocupava el seient és descrit d'una manera minuciosa: formava part d'un grup de seients contigus a la paret de l'edifici orientada a orient, al costat dret entrant a l'escola, on hi havia els rotlles. La persona que ocuparia el seient tindria les espatlles vers orient i el costat de l'esquerra vers migdia, on hi havia un seient que pertanyia a Jacob de Quercí. El costat de la dreta afrontava amb el peu del primer arc de l'escola (document número 5).

6. Unes gestions manades fer per Bonanasc Alfaquim

El mateix jueu que l'any 1385 comprà un seient a l'escola nova del call cerverí, dos anys després, encarregà al seu procurador Samuel Issac Rossell, jueu de Cervera, que fes unes gestions encaminades, segurament, al cobrament d'algun deute a la població de Vilagrassa. Amb aquesta finalitat aconseguí que el veguer de Cervera escrivís una carta al batlle de Vilagrassa, escrit que fou respost el dia 1 d'abril de 1387 (document número 6). L'historiador Agustí Duran creu que aquest Bonanasc Alfaquim era metge,²¹ però en els dos documents comentats no hi ha constància que aquesta fos la seva professió.

7. L'aprenentatge de l'ofici de sastre del convers Joan Palau

Un dels textos transcrits ens permet conèixer que el dia 23 de setembre de 1404 el neòfit o convers Joan Palau, de Perpinyà, entrà al servei de Guillem Savila, sastre de Cervera, per tal que aquest mestre li ensenyés el seu ofici. El contracte d'aprenentatge finalitzaria el dia de Nadal d'aquell any, o sigui, tin-

20. Més informació en: DURAN, *Llibre de Cervera*, p. 365-371; RIERA, «La infanta Iolant de Bar, senyora dels jueus de Cervera (1382-1387)»; LLOBET, «Recordant Eduard Feliu».

21. DURAN, *Llibre de Cervera*, p. 374-375.

dria una durada de poc més de tres mesos. Durant aquest temps, l'aprenent seria alimentat, se li facilitaria un llit per a dormir i rebria, com a salari, cinquanta-cinc sous d'aquesta manera: onze aquell mateix dia i la resta l'esmentat dia de Nadal (document número 7).²²

8. L'administració dels béns de la família Bellshom de Blanes

Un altre jueu de Perpinyà documentat és Bonafós Macip. El trobem esmentat en un text de l'any 1412 mitjançant el qual Abraham Bellshom de Blanes, jueu de Tàrrega, que era tutor de Jacob Bonjua Bellshom de Blanes, fill menor d'edat del difunt Bonjua Bellshom de Blanes, i Jucef Bonjua Bellshom de Blanes, fill adult de l'esmentat Bonjua Bellshom de Blanes, reconeixien que Issac de Quercí, jueu de Cervera, que havia estat procurador seu, havia administrat satisfactòriament els seus béns, en especial els llibres rebuts del susdit Bonafós Macip i les cinquanta lliures cobrades de Bonafilla, vídua de Bonafós Pater (document número 8). Hi ha dues circumstàncies que poden fer creure que la família Bellshom de Blanes estava relacionada amb la vila de Perpinyà: que el tutor del menor d'edat hagués estat assignat pel batlle d'aquesta població i que els llibres rebuts haguessin estat lliurats per un jueu de Perpinyà. D'altra banda, és possible que el tutor Abraham Bellshom de Blanes fos germà del difunt Bonjua Bellshom de Blanes.

9. Els afers de Jacob Salomó

També era de Perpinyà un jueu anomenat Jacob Salomó, l'esposa del qual es deia Dolça. Ho sabem perquè el dia 4 de desembre de 1413 David Abraham Salom, jueu de Bellpuig d'Urgell, que era procurador de l'esmentat Jacob Salomó, reconeixia que havia rebut d'Astruc Adret, jueu de Cervera, cinquanta florins, que eren l'import d'una comanda que havia fet Jacob Salomó a Astruc Adret en presència de la susdita Dolça. L'instrument de procura l'havia autoritzat el dia 17 de novembre d'aquell any 1413 el notari de Perpinyà Bernat Fabre (document número 9).

22. Sobre els conversos de Cervera: LLOBET, «Los conversos según la documentación local de Cervera (1338-1501)».

10. El compromís del convers Pere Bonanat

En un document de l'any 1418 és esmentat un convers de Perpinyà anomenat Pere Bonanat. Sembla que tenia un fill que es deia Astruc Cohén, el qual estava casat amb Vidala, filla de Joia, que en aquell temps era vídua d'Issac Samarell, jueu de Cervera, i abans ho havia estat d'Abraham Cap, jueu de Balaguer. Pere Bonanat prometé a Salomó Samarell, fill d'Issac Samarell, que Vidala no faria cap petició en relació amb el dot que Joia havia rebut (document número 10).

11. Un reconeixement fet pel convers Ferran de Fonollet

L'any 1428, Ferran de Fonollet, convers de Perpinyà, reconegué que havia rebut, en concepte de dipòsit, d'Antoni Calbó, gerrer, ciutadà de Barcelona, setanta sous, quantitat que es comprometia a tornar-li quan li fos demanada (documents números 11 i 12). En el document no es concreta la finalitat del dipòsit. Un dels dos testimonis de l'acte notarial també era convers, però consta com a ciutadà de Barcelona.

12. La contractació d'una criada al servei de Bonafilla

Mitjançant un text datat el dia 9 d'octubre de 1443, David Astruc de Cotlliure, jueu de Cervera, posava, des d'aquell dia fins al final dels set anys següents, al servei de Bonafilla, vídua de Bonafós Alfaquim, jueus abans de Perpinyà, aleshores ella habitant a Cervera, Perla, filla del difunt Mossé Perló, jueu de Santa Coloma de Queralt. Bonafilla es comprometia a alimentar, subministrar calçat i vestit i proporcionar tot allò que fos necessari a la criada, tant estant ella sana com malalta. En acabar el període de temps de set anys, la noia rebria deu lliures per tal que es pogués casar (document número 13). Per a una noia de família pobre, entrar al servei d'algú com a criada devia ser una manera d'assegurar-se el dot necessari per a poder trobar un marit. No sabem si aquest Bonafós Alfaquim, de Perpinyà, era parent del Bonanasc Alfaquim, també de Perpinyà, que l'any 1385 va comprar un seient a l'escola nova del call de Cervera.

13. L'inventari dels béns de Bella

Un document especialment interessant és l'inventari, fet l'any 1484, dels béns de Bella, filla d'Issac Xetaví, jueu de Perpinyà, els quals havien estat encomanats a mestre Cresques Adret, jueu de Cervera (document número 14). A més de dues bazines de llautó, algunes peces de roba i unes llumeneres també de llautó, l'inventari inclou onze llibres, els títols dels quals són els següents:²³

— Un llibre, escrit en hebreu, format pel salm que comença amb les paraules «Beati immaculati», el llibre de *Job*, els *Proverbis de Salamó* incomplets, un quadern amb una part de l'obra *Daniel*, la història de *Ster* i dos o tres fulls del llibre d'*Ezdra*. Aquest volum comprenia, doncs, el salm 118 (actualment 119), titulat «Elogis de la llei divina», del llibre dels *Salms* i una part o la totalitat dels llibres anomenats *Job*, *Proverbis*, *Daniel*, *Ester* i *Esdres*.

— La història de *Ster* escrita en un rotlle, o sia, el llibre d'*Ester*.

— Un llibre anomenat *Rabí Salamó, glosa sobre lo Gènesi e l'Exodi*. L'autor, possiblement, era el rabí Salomó Yishaqí.

— Un llibre titulat *Magda de Moysès de Egipte*. Devia ser l'obra *Madda*^e, o sia, el *Llibre del coneixement*, de Maimònides, que era la primera part del *Mišne Tora*, codificació jurídica del *Talmud*.

— Un llibre dit dels *Levítichs*, o sia, el *Levític*, escrit en hebreu i en arameu. La traducció aramea acompanya el text original hebreu en algunes edicions.

— Un volum que contenia el llibre de *Jesué* —*Josué*— i el dels *Jutges*.

— Un llibre que incloïa l'*Exodi* incomplet, les epístoles de l'obra anomenada *Aftaroz* i la història de *Ster*. El volum contenia, doncs, l'*Èxode*, les lectures tretes dels llibres dels profetes, anomenades *haftarot*, i el llibre d'*Ester*.

— Un llibre, incomplet, titulat *Numeri*. Era, probablement, el llibre dels *Nombres*.

— Un llibre anomenat *Obres*. No sabem quin era el contingut d'aquest volum.

23. LLOBET, «Documents de jueus de Cervera (segle xv) que contenen títols de llibres», p. 54. Se suposa que a Cervera van ser elaborades, almenys, dues bibles hebrees: la de Rasbà (RašBA), atribuïda al copista Vidal Saül Satorre, i l'anomenada Bíblia de Cervera, copiada per Samuel ben Abraham ben Natan (LLOBET, «Dades documentals sobre la comunitat jueva de Cervera a l'edat mitjana», p. 129-130). Sobre les biblioteques dels jueus catalans: HACKER, «Jewish book owners and their libraries in the Iberian Peninsula, fourteenth-fifteenth centuries».

- Un llibre dit *Ores*. Era, probablement, l'obra anomenada *Tefillot*.
- Un llibre, no complet, del *Deuteronomium*, o sia, el *Deuteronomi*.

14. Conclusions

Aquests catorze documents notariais que hem comentat ens aporten una variada informació sobre els jueus i els conversos de Perpinyà que tingueren alguna relació amb els habitants de Cervera. En els textos es fa esment principalment d'activitats econòmiques i de relacions laborals, però el que té més interès possiblement és l'inventari de l'any 1484 que, entre altres coses, inclou onze llibres.

En tractar-se, en la major part dels casos, de documents sense relació entre ells, la informació que aporten és puntual, cosa que no permet tenir una visió general d'aquests contactes. Amb tot, s'hi pot veure un bon acolliment dels forasters —jueus o conversos—, tant per part dels cristians com per part dels jueus cerverins.

D'altra banda, no hi ha res que ens permeti suposar que els conversos no es trobaven ben integrats dins el conjunt de la població o que no mantenien una relació afectuosa amb els membres de la família que no s'havien convertit al cristianisme.

Bibliografia

- DAILEADER, Philip. *True citizens: Violence, memory and identity in the medieval community of Perpignan, 1162-1397*. Leiden: Brill, 2000.
- DENJEAN, Claude. *Juifs et chrétiens: De Perpignan à Puigcerdà, XIIIe-XIVe siècles*. Canet: Trabucaire, 2004.
- DURAN I SANPERE, Agustí. *Llibre de Cervera*. Tàrraga: F. Camps Calmet, 1972.
- EMERY, Richard W. *The Jews of Perpignan in the thirteenth century: An economic study based on notarial records*. Nova York: Columbia University Press, 1959.
- GRAELLS I VILARDOSA, Montse. «L'activitat creditícia dels jueus de Cervera a mitjans del segle XIV». *Miscel·lània Cerverina*, 11 (1997), p. 45-69.
- HACKER, Joseph R., «Jewish book owners and their libraries in the Iberian Peninsula, fourteenth-fifteenth centuries». En: BARCO, Javier del (ed.). *The*

late medieval Hebrew book in the western Mediterranean. Leiden; Boston: Brill, 2015, p. 70-104.

LLOBET I PORTELLA, Josep M. «Los conversos según la documentación local de Cervera (1338-1501)». *Espacio, Tiempo y Forma*, sèrie III, núm. 1 (1988), p. 335-350.

— «Dades documentals sobre la comunitat jueva de Cervera a l'edat mitjana». En: *Actes del II Congrés per a l'Estudi dels Jueus en els Territoris de Llengua Catalana (Barcelona-Cervera, del 25 al 27 d'octubre de 2004)*. Barcelona: Institut Europeu de la Mediterrània, 2005, p. 111-137.

— «Documents de jueus de Cervera (segle xv) que contenen títols de llibres». *Tamid*, 3 (2000-2001), p. 49-63.

— «Documents dels jueus de Cervera sobre casaments, dots, donacions i repudis (1351-1481)». *Tamid*, 9 (2013), p. 51-84.

— *Els jueus de Santa Coloma de Queralt segons els protocols notariais de Cervera (1341-1492)*. Santa Coloma de Queralt: Associació Cultural Baixa Segarra, 2004.

— «Recordant Eduard Feliu». *Tamid*, 8 (2012), p. 22-27.

PINTO, Anthony. «Juifs et *conversos* dans les diocèses d'Elne et de Gérone: une reconversion réussie dans le secteur textile à la fin de Moyen Âge (circa 1390-circa 1440) ?». *Documents pour l'Histoire des Techniques*, 15 (2008), p. 10-23.

RIERA SANS, Jaume. «La infanta Iolant de Bar, senyora dels jueus de Cervera (1382-1387)». *Miscel·lània Cerverina*, 21 (2011), p. 7-30.

VIDAL, Pere, «Els jueus dels antics comtats de Rosselló i Cerdanya». *Calls*, 2 (1987), p. 27-112. [És la traducció feta per Eduard Feliu d'un treball publicat en francès dins la *Revue des Études Juives*, de París]

WINER, Rebecca Lynn. *Women, wealth, and community in Perpignan, c. 1250-1300: Christians, Jews, and enslaved Muslims in a medieval Mediterranean town*. Aldershot: Ashgate, 2006.

Apèndix 1: Nòmina dels jueus esmentats en els documents²⁴

- Abraham Bellshom de Blanes, de Tàrrega, 8.
 Abraham Bonet, abans de Perpinyà i ara de Cervera, 3.
 Abraham Cap, de Balaguer, 10.
 Abraham Jacobí, de Cervera, 8.
 Abraham Salomó Adret, de Camarasa, 5.
 Adret David, de Cervera, 4.
 Assan Issac Jacobcí, d'Agramunt, 5.
 Astruc Adret, de Cervera, 9.
 Astruc Cohén, 10.
 Astruga, esposa de Vidal Adret, de Cervera, 4.
 Bella, filla d'Issac Xetaví, de Perpinyà, 14.
 Bonafilla, vídua de Bonafós Alhaquim, abans de Perpinyà i ara de Cervera, 13.
 Bonafilla, vídua de Bonafós Pater, 8.
 Bonafós Alhaquim, de Perpinyà, 13.
 Bonafós Macip, de Perpinyà, 8.
 Bonafós Pater, 8.
 Bonanasc Alhaquim, de Perpinyà, 5, 6.
 Bonjua Bellshom de Blanes, 8.
 Bonsenyor Mossé, de Cervera, 9.
 Cresques Adret, de Cervera, 14.
 David Abraham Salom, de Bellpuig d'Urgell, 9.
 David Astruc de Cotlliure, de Cervera, 13.
 Dolça, esposa de Jacob Salomó, de Perpinyà, 9.
 Dolcic, esposa d'Abraham Bonet, abans de Perpinyà i ara de Cervera, 3.
 Goig, sogra de Vidal Adret, 4.
 Issac de Piera, 5.
 Issac de Quercí, de Cervera, 8.
 Issac Samarell, de Cervera, 10.
 Issac Xetaví, de Perpinyà, 14.
 Jacob Bonjua Bellshom de Blanes, 8.

24. Els noms han estat regularitzats d'acord amb les observacions rebudes d'Eduard Feliu, bon coneixedor d'aquesta matèria. Seria molt útil poder disposar d'unes normes generals sobre els antropònims dels jueus medievals de Catalunya.

Jacob de Quercí, de Cervera, 5.
Jacob Mossé, de Perpinyà, 1, 2.
Jacob Salomó, de Perpinyà, 9.
Joia, vídua, primer, d'Abraham Cap, de Balaguer, i, després, d'Issac Samarell, de Cervera, 10.
Jucef Bonjua Bellshom de Blanes, 8.
Mahir Malet, de Cervera, 2.
Mossé Perló, de Santa Coloma de Queralt, 13.
Perla, filla de Mossé Perló, de Santa Coloma de Queralt, 13.
Petita, esposa de Jacob Mossé, de Perpinyà, 1, 2.
Salamies de Llunell, 10.
Salomó Samarell, 10.
Samuel Issac Rossell, de Cervera, 6.
Samuel Taracosa, de Perpinyà, 4.
Sul·lam Deulogar, de Cervera, 5.
Vidal Adret, de Cervera, 4.
Vidal Ferrer, abans de Barcelona i ara de Cervera, 2, 5.
Vidala, esposa d'Astruc Cohén, 10.

Apèndix 2: Nòmina dels conversos esmentats en els documents

Bonanat, Pere, de Perpinyà, 10.
Fonollet, Ferran de, de Perpinyà, 11, 12.
Palau, Joan, de Perpinyà, 7.
Siveller, Guillem, de Barcelona, 11, 12.

Apèndix 3: Documents²⁵

1

1361, desembre, 1. Cervera

Pere Ponçó, Berenguer Bugaressa, Bernat Tercer, Pere Pedrona, Berenguer Marçal i Jaume Alcover, de Llindars, en nom de tots els habitants d'aquesta població, reconeixen deure a Petita, esposa de Jacob Mossé, jueu, de Perpinyà, vuitanta-dos sous, que són l'import d'un préstec.

Arxiu Comarcal de la Segarra (ACSG), Fons Notarial, Cervera, 7, Pere Cortès, *Manual*, 1358-1362, f. 88v-89r.

Noverint universi quod nos Petrus^a Ponçó, Berengarius Bugaressa, Bernardus Tercer, Petrus Pedrona, Berengarius Marzall et Iacobus Alcover, habitatores loci de Limdàs, nominibus nostris propriis et nomine etiam universitatis dicti loci, confitemur nos debere vobis Petite, uxori Jacob Mossé, Iudei, ville Perpiniani, et vestris octuaginta duos solidos barchinonenses ratione mutui quod de ipsis nobis, nomine universitatis, fecistis, de quibus ad voluntatem nostram bene vestri paccati sumus et contenti. Ideo, renuntiamus exceptioni mutui predicti non facti et peccunie non habite, non numerate et non recepte et doli, quos vobis et vestris solvere promittimus in primo venturo festo Pasce Resurrectionis Domini adiato, sine omni prolongamento et contradictione et sine omni dampno, gravamine et missione vestri et vestrorum, quapropter renuntiamus beneficio dividende actionis et nove constitutionis de duobus reis^b stipulantibus et epistole divi Adriani^c et omni alii legi et iuri premisis obviantibus. Confitemur venerabili vicario Cervarie, licet absenti tanquam presenti, et notario inffrascripto, legitime stipulanti et recipienti, dictum debitum vobis dicto Iudeo debere ipsumque vobis et vestris exsolvere promittimus termino antedicto sub pena tertii ipsi venerabili vicario nomine domini regis adqui-

25. En l'edició dels documents s'han seguit els criteris següents: s'han desenvolupat les abreviatures; s'ha puntuat el text; s'han regularitzat les majúscules i minúscules (entre els mots que van amb majúscula inicial s'hi han inclòs els gentilicis); s'ha distingit entre *u* i *v* segons el seu valor com a vocal o com a consonant; s'han transcrit *i* i *j* per *i* (excepte en els noms catalans); s'han escrit en versaletes els nombres en xifres romanes (i, com és habitual, s'han eliminat els punts que els emmarquen).

sita. Et confitemur ab ipso vicario recepisce decem dies pro citationibus et monitionibus ita quod ratione dicti debiti seu partis eiusdem non posse vel perferre nec ius finire nec proponere in iudicio nec extra ullas exceptiones, compensationes, difugia ac malitias nisi enim de soluto, que habemus probare coram curia dicti vicarii per publica instrumenta post presens confecta. Et renuntiamus foro nostro. Et nos et omnia bona nostra et universitatis predictae et singularium eiusdem submitimus foro et iurisdictioni curie vicarii antedicti. Obligamus inde vobis et vestris et notario infrascripto, legitime stipulanti et recipienti, nos et omnia bona nostra, mobilia et immobilia, habita et habenda.

Factum est hoc Cervarie prima die mensis decembris anno a nativitate Domini millesimo trecentesimo sexagesimo primo.

Sig+num Petri Ponçó, sig+num Berengarii Bugaressa, sig+num Bernardi Tercer, sig+num Petri Pedrona, sig+num Berengarii Marzall, sig+num Iacobi Alcover, predictorum, qui hoc firmamus et concedimus.

Testes huius rei sunt Guillelmus Zolcina et Ihoanes Lorens, cursor, Cervarie.

Firme Petri Ponçó, Berengarii Bugaressa et Bernardi Tercer enim [*espai en blanc*].

[*A continuació, segueix:*] Fuit cancellata de partium voluntate xx^a die ianuarii anno a nativitate Domini m^o CCCLX secundo.^d

a. Sobre Petrus dues ratlletes inclinades per indicar la ferma per part d'aquest. b. Al manuscrit, reys. c. Al manuscrit, Driani. d. Al marge esquerre, una anotació il·legible. Sobre el document, dues línies verticals i dues més en forma d'aspa.

2

1361, desembre, 1. Cervera

Petita, esposa de Jacob Mossé, jueu, de Perpinyà, promet a Pere Ponçó, Berenguer Bugaressa, Bernat Tercer, Pere Pedrona, Berenguer Marçal i Jaume Alcover, de Llindars, que quan li pagaran vuitanta-dos sous el dia de Pasqua de Resurrecció els lliurarà diverses escriptures notariales.

ACSG, Fons Notarial, Cervera, 7, Pere Cortès, *Manual*, 1358-1362, f. 89r.

Noverint universi quod ego Petita,^a uxor quondam Jacob Mosé, Iudei, Perpiniani, cum hoc presenti instrumento^b promito et convenio vobis Petro Ponçó, Berengario Bugaressa, Bernardo Tercer, Petro Pedrona, Berengario Marzall et Iacobo Alcover, loci de Limdàs, quod vos aut alio nomine universitatis solventi michi octuaginta duos solidos barchinonenses in festo Pasce Resurrectionis Domini restituam vobis quoddam publicum instrumentum consimilis quantitatis confectum per infrascriptum notarium die et anno infrascriptis, et aliud quantitatis^c septuaginta quinque^d solidorum barchinonensium, confectum per^e Arnaldum Mironis,^f notarium,^g XVIII^h dieⁱ iunii^j anno a nativitate Domini M^o CCC L^k primo,^l in quo vos estis obligati; et aliud quantitatis sexdecim solidorum barchinonensium, confectum per Raimundum de Rama, notarium, XVII^a die septembris anno a nativitate Domini M^o CCC L^o quinto, in quo Bernardus Tudela, filius Guillemi Tudela, est michi obligatus; et aliud quantitatis centum sexaginta solidorum, in quo^m Bernardusⁿ Todela, filius Guillemi Todela, et Romia, eius uxor,^o michi obligati, confectum per Bernardum de Malniu, notarium, XIII^a die decembris anno a nativitate Domini millesimo trecentesimo quinquagesimo sexto; et aliud quantitatis viginti solidorum barchinonensium, in quo Bernardus Todela, filius Guillemi Todela, dicti loci, est obligatus Bondio Bendit, Iudeo, filio meo, confectum VIII^a die mensis septembris anno a nativitate Domini M^o CCC L quinto, sine omne lucro. Et pro hiis complendis et atendendis obligo vobis et vestris me et omnia bona mea, mobilia et immobilia, habita et habenda, salvo tamen et retineo michi ius in omnibus enantamentis previa ratione factis et quod cum quo maluerim instrumento posim dictas petere quantitates.

Ffactum est hoc Cervarie prima die mensis decembris anno a nativitate Domini M^o CCC LX° primo.

Sig+num Petite, iudee, predictae, que hoc firmo et concedo.

Testes huius rei sunt Vitalis Fferrarii, Iudeus, Barchinone, et Maïr Malet, Cervarie.

a. Sobre Petita dues ratlletes inclinades per indicar la ferma per part d'aquesta. b. A continuació, confiteor, ratllat. c. A continuació, novem, ratllat. d. septuaginta quinque, interlineat. e. A continuació, Raimundum de Rama, ratllat. f. Arnaldum Mironis, interlineat. g. A continuació, XIX, ratllat. h. XVIII, interlineat. i. A continuació, novembris, ratllat. j. iunii, interlineat. k. A continuació, quarto, ratllat. l. primo, interlineat. m. A continuació, Guillemus, ratllat. n. Bernardus, interlineat. o. En lloc de la paraula uxor hi ha un forat.

3

1363, gener, 19. Cervera

Dolcic, esposa d'Abraham Bonet, jueu, habitant abans a Perpinyà i ara a Cervera, nomena procurador el seu marit per tal d'intervenir en un afer sobre diverses donacions relacionades amb llur matrimoni.

ACSG, Fons Notarial, Cervera, Anònims, *Llibre*, 1362-1363, f. 47r-47v.

Text publicat en LLOBET, «Documents dels jueus de Cervera sobre casaments, dots, donacions i repudis (1351-1481)», p. 53-54.

4

1366, abril, 9. Cervera

Vidal Adret, jueu, de Cervera, reconeix que Adret David, pare seu, li ha pagat tot el que li havia de donar per raó el seu matrimoni amb Astruga, segons els capítols matrimonials establerts entre el seu pare, d'una part, i Samuel Taracosa, jueu, de Perpinyà, i Goig, mare de l'esmentada Astruga, de l'altra.

ACSG, Fons Notarial, Cervera, Anònims, *Llibre*, 1365-1366, s. f.

Text publicat en LLOBET, «Documents dels jueus de Cervera sobre casaments, dots, donacions i repudis (1351-1481)», p. 54.

5

1385, agost, 16. Cervera

Vidal Ferrer, jueu, de Barcelona, ara habitant a Cervera, subdelegat pel secretari de l'aljama dels jueus de Cervera, ven a Bonanasc Alfaquim, jueu, de Perpinyà, un seient a la nova escola dels jueus.

ACSG, Fons Notarial, Cervera, 14, Antoni d'Agramuntell, *Llibre*, 1385-1391, f. 11r-12r.

Pro Bonanasch Alfaquim.^a

Noverint universi quod ego Vitalis Fferrarii, Iudeus, Barchinone, nunc comorans in villa Cervarie, comissariusque ad infrascripta peragenda legitime subdelegatus a magistro Sutlam Deulogar, fisico, dicte ville, soloque secretario, hoc anno, aliame Iudeorum ville Cervera, cui hec faciendi fuit data plenaria potestas per inclitum dominum ducem cum littera patenti sigillo comuni eiusdem domini ducis in dorso ut prima facie apparebat sigillata, que data fuit Vici VIII^a die augusti anno infra contento, ut de eius serie et etiam de mea potestate et subdelegatione apparet per publicum instrumentum auctoritate notarii subscripti receptum undecima die dictorum mensis et anni, vendo, concedo et ex causa venditionis corporaliter trado seu quasi vobis Bonanasch Alfequim, Iudeo, Perpiniani, quoddam sedile constructum in scola nova dicte ville ex illis videlicet que sunt contigua parieti dicte scole versus orientem et ad partem dexteram intrando dictam scolam, ad quam partem existunt rotula ipsius scole, quod quidem sedile est ita positum quod ille qui in eo sedebit tenebit et habebit tenere eius spatulas versus orientem et partem sinistram versus meridiem, ad quam partem sinistram affrontat sedile predictum cum quodam siti per me die presenti vendito Jacob de Quercí, Iudeo, Cervarie. A parte autem dextera affrontat cum pede primi archi dicte scole inmediate.^b Hanc autem venditionem et ex causa venditionis traditionem et concessionem facio ego dictus venditor ut subdelegatus predictus vobis Bonanasch Alfaquim, emptori predicto, et vestris, et quibus volueritis perpetuo de predicto sedili cum omnibus iuribus et pertinentiis suis, prout melius dici potest et intelligi ad vestri semper et vestrorum salvamentum et bonum, sanum et sincerum intellectum. Et, nomine predicto, extraho hec omnia que vobis vendo de iure, dominio, vinculo et posse mei, nomine antedicto, et dicte aliame et singularium de eadem eademque omnia et singula in vestrum vestrorumque ius, dominium et posse mito, nomine antedicto, et transfero irrevocabiliter pleno iure, inducens vos, ipso nomine, in veram tenedonem et corporalem possessionem eorum ad habendum, tenendum, possidendum, dandum, vendendum, alienandum sive etiam retinendum et ad faciendum ibi et inde omnes vestras et vestrorum voluntates inde libere perpetuo faciendas sine retentione, contradictione et impedimento cuiusvis persone, quam vel quod non facio, nomine predicto, nec facere intendo aliqua ratione. Et ex causa huiusmodi venditionis cedo et mando, nomine predicto, vobis dicto emptori et vestris, et cui sive quibus vos volueritis, omnia loca mea, nomine predicto, et dicte aliame et singularium de eadem, iura, voces, vices, rationes et actiones michi, dicto nomine, et dicte aliame et eius singularibus competentia et competentes et competere debentia et debentes et predictis que, nomine predicto, vobis

vendo et contra quascunque personas et res ratione aut occasione eorum. Quibus locis, iuribus, vocibus et actionibus meis predictis et dicte aliame et singularium de eadem possitis vos et vestri, et quem seu quos volueritis, uti agere et experiri, agendo, respondendo, defendendo, excipiendo et replicando ac omnia alia faciendo in iudicio et extra iudicium quecumque et quemadmodum ego, nomine antedicto, facere poteram et possem ante huiusmodi venditionem et cessionem et nunc vel etiam postea quandocumque^e constituendo vos in hiis dominum et procuratorem in rem vestram propriam ad faciendum inde quod de vestro et vestrorum processerit beneplacito voluntatis. Pro pretio autem predictorum que, nomine predicto, vobis vendo tradidistis et solvistis michi, ipso nomine, sexaginta sex solidos monete barchinonensis de terno. Et quia ipsos a vobis habui et recepi, ideo, nomine antedicto, renuntio exceptioni dicte pecunie non habite, non numerate et non recepte et in operibus dicte scole non converse et doli et legi qua deceptis ultra dimidiam iusti pretii subvenitur, et omni alii legi et iuri, canonico et civili, scripto et non scripto, comuni et singulari, publico et privato, et eorum beneficiis tanquam hic specialiter enumeratis, quibus contra hec possem ratione duplicis, triplicis vel quadruplicis deceptionis vel alterius cuiuslibet rei in aliquo adiuvari verum scienter et consulte. Si antedicta venditio plus iam dicto valet pretio vel est in posterum valitura, totum illud plus, quantumcunque sit vel fuerit vobis et vestris, dono, nomine predicto, donatione pura, perfecta et irrevocabili inter vivos ad omnes vestras et vestrorum voluntates inde perempter facien-das. Insuper convenio et promito, nomine [predicto],^d quo supra vobis dicto emptori et vestris bona fide et sine fraude quod predicta, que vobis vendo, et eorum melioramenta faciam vos et vestros et quem seu quos volueritis, habere, tenere et in pace perpetuo possidere contra cunctas personas ante tamen et in causa et post tamen et in iure et extra ius, et tenere, nomine predicto, ac tenebor inde vobis et vestris de firma et legali evictione. Et, pro predictis, omnibus et singulis, atendendis firmiter et complendis, tenendis et inviolabiliter observandis et pro quirentia et evictione ominum et singulorum premissorum, obligo inde vos dicto emptori et vestris, nomine predicto, omnia bona dicte aliame et singularium de eadem, mobilia et immobilia, ubique sint, habita et habenda, retento et salvato michi quod bona mea propria pro quirentia et evictione predictorum vel ad pretium restituendum non obligentur tacite nec expresse nisi ea pro quibus cum dicta aliama contribuo, que pro premissis obligari volo, sicuti bona aliorum singularium ipsius aliame obligata existunt, et non aliter nec in plus. Premissa igitur omnia et singula facio, paciscor et promito ego dictus venditor,^e nomine antedicto, in manu et posse notarii

subscripti ut autentice persone, hec omnia a me pro vobis et vestris et pro aliis etiam personis quarum interest et intererit ac interesse potest et poterit in futurum legitime stipulantis et recipientis.

Quod est actum Cervarie xvi^a die augusti anno a nativitate Domini m^o cccc^o lxxx^o quinto.

Sig+num Vitalis Fferrarii predicti, qui hec, nomine predicto, laudo, concedo et firmo.

Testes huius rei sunt Galcerandus de Montepavone, Raimundus Martini, Christiani, habitatores Cervarie, Abraham Salamó Adret, Iudeus, Camarasie, et Açañ Içach Jacobcí, Iudeus, Acrimontis.

a. A sota, en lletra diferent, Içach Piera. b. immediate, interlineat. c. Al manuscrit, quecumque, però en molts altres documents similars, quandocumque. d. predicto, falta. e. ego dictus venditor, interlineat.

6

1387, abril, 1. Vilagrassa

Pere Solsona, lloctinent del batlle de Vilagrassa, respon la carta escrita pel veguer de Cervera a instància del procurador de Bonanasc Alfaquim, jueu, de Perpinyà.

ACSG, Fons Dalmases, capsa 26, document 3.033, procedent de l'antic fons notarial.

Al molt honrat lo veguer de Cervera o a son lochtinent. En Pere Solsona, lochtinent de balle de Vilagrassa d'Urgel per lo molt alt senyor duch. Vostra letra avem reebuda per vós a nós tramessa a instància de Samuel Içach Rosel, juheu, de Cervera, com a procurador d'en Bonanasc Alfaquim, juheu, de Perpinyà, per la rahó en vostra letra contengua, segons que en la dita vostra letra, la data de la qual fou en Cervera a xxviii dies de març de l'any^a pressent daval escrit, és largament contengut, a la qual letra e a les coses en aquela contengudes vos responem que, si lo dit juheu o altre per el avent poden compar denant nós per la dita rahó, nós som appareylats de fer-li pagar ço que per ocasió del dit sensall li sie degut e les mesions, segons forma de la obliguació d'aquèn feta, dels béns de la universitat e singulars de aquela al dit sensal obligats que dins nostra juradicció seran atrobats, saul dret de primés creedós. E

no res menys nos oferim appareylats que, si lo dit juheu o altre per el bestrau a les mesions per la requisició dels dits ostatges fa e donés, de citar-li de ostatges aquels qui vius sien ni dins nostra jurdicció habiten que al dit hostatge a tenir sien obligats. En altra manera, no estarien per nós. Data en Vilagrassa, diluns, primer dia del mes d'abril, anno a nativitate Domini M^o CCC^o LXXX° VII°.

[*Al dors:*] Resposta del batle de Vilagrassa d'Urgell a la letra d'en Bonasch Alfaquim, juheu.^b

a. *Al manuscrit, an.* b. *Hi ha un segell d'empremta.*

7

1404, setembre, 23. Cervera

Joan Palau, neòfit o convers, de Perpinyà, entra al servei de Guillem Savila, sastre, de Cervera, per tal d'aprendre aquest ofici.

ACSG, Fons Notarial, Cervera, 18, Pere de Salvanera, *Manual*, 1403-1404, f. 226r.

Ego Iohannes Palau, neofitus sive conversus, ville Perpiniani, gratis, etc., afirmo me vobiscum Guillemo Ça Vila, sartori, Cervarie, et vestris hinc ad festum Nativitatis Domini proxime instans ad adiscendum officium vestrum et alias ad serviendum vobis in eo et alias faciendum omnia vestri precepta licita et honesta, in hunc videlicet modum: quod me provideatis in comestione, potu et cubitu bene et decenter, et michi detis et dare teneamini^a michi pro solidata dicti temporis quinquaginta et quinque solidos barchinonenses, scilicet de presenti undecim solidos et totum residuum in proximo venturo festo Nativitatis Domini predicto. Ego enim promitto stare vobiscum, etc., et non recedere a vestro servitio, etc. Et^b esse bonus, obediens, fidelis, etc. Et, ut predicta firmitus observetur, facio et presto sacramentum in posse notarii et homagium ore et manibus in posse venerabilis Iohannis Ces Splugues, subbaiuli dicte ville, etc. Ita quod si contra fieret, essem periurus, etc., et proditor, etc. Et renuntio, etc. Et etiam incidam in penam centum solidorum, etc. Et, pro hiis attendendis, renuntio, etc. Obligo bona, etc. Et iuro, etc.

Ad hec ego dictus Guillemus Ça Vila promitto predicta complere, etc. Et, pro hiis, renuntio, etc., obligo bona, etc.

Actum Cervarie die xxiii^a septembris dicti anni

Testes venerabilis Berengarius d'Alteylló, Cervarie, et Bernardus March, loci de Acrimuntello.

Item dictus Iohannes Palau firmavit apocham dicto Guillemo Ça Vila et suis de xi solidis prime solutionis. Ideo renunciavit, etc.

Testes et actum ut supra.

a. *A continuació*, omnia vestri precepta licita et honesta, *ratllat*. b. *A continuació*, ut predicta, *ratllat*.

8

1412, juliol, 25. Cervera

Abraham Bellshom de Blanes, jueu, de Tàrrega, tutor de Jacob Bonjua Bellshom de Blanes, fill menor d'edat del difunt Bonjua Bellshom de Blanes, i Jucef Bonjua Bellshom de Blanes, fill adult de l'esmentat Bonjua Bellshom de Blanes, reconeixen que Issac de Quercí, jueu, de Cervera, que ha estat procurador seu, ha administrat satisfactòriament els seus béns, en especial els llibres rebuts de Bonafós Macip, jueu, de Perpinyà, i les cinquanta lliures cobrades de Bonafilla, vídua de Bonafós Pater.

ACSG, Fons Notarial, Cervera, 24, Pere Noguers, *Manual*, 1410-1413, f. 14v-15r.

Die lune, xxv^a iulii anno proxime dicto, in villa Cervarie, fuit receptum sequens instrumentum:

Ego Abraam^a Bellshom de Blanes, Iudeus, ville Tarrege, tutor datus, constitutus et assignatus, prout assero, per honorabilem baiulum ville Perpiniani, persone et bonis Jacob^b Bonjue Bellshom^c de Blanes, filii pupilli dicti Bonjue Bellshoms de Blanes, quondam,^d nomine tutorio predicto, et ego Juceff^e Bonjue Bellshom de Blanes, filius adultus dicti Bonjue Bellshom de Blanes, quondam, fraterque dicti pupilli, heres una cum dicto pupillo dicti patris nostri et ipsius, ut assero, confitemur et recognoscimus vobis^f n'Içach de Quercii, Iudeo, ville Cervarie, qui fuistis procurator et actor nostri,^g quod venistis nobiscum ad bonum, verum, iustum, rectum, legale et finale compotum et legaliter rationem^h usque in diem presentem specialiter de et super illis libris quos vos,

nominibus nostris, recepistis a Bonafós Macip, Iudeo, dicte ville Perpiniani, et super illis quinquaginta libris quas pro nobis, dictis nominibus, recepistis de na Bonafilla, uxore d'en Bonafós Pater, quondam, et generaliter de et super omnibus et singulis receptis et datis ac expensis per vos, nominibus nostris, de bonis dicti principalis nostri quondam factis usque in diem presentem. Et, facto ipso compoto et eo bene et legitime examinato, nedum, etc. Constat pro certo et rei veritas sic se habet quodⁱ omne id quod nobis, dictis nominibus, ratione predicta, refundere et restituere tenebamini nobis restituistis et tornastis sic quod de dictis bonis^j per vos, nomine nostro, receptis et administratis nichil penes vos remansit. Et ideo, renuntiando exceptioni dicti computi, etc., dictis nominibus, facimus vobis et vestris nedum de dictis bonis per vos, nominibus nostris, ut supra tangitur, per vos receptis et nobis restitutis sed etiam de omnibus et singulis actionibus, questionibus, etc., quas nos, dictis nominibus, possemus facere seu intentare contra vos et bona vestra ratione dicte procuratorie et actorie per vos usque in diem presentem, nostris nominibus, geste.^k

Testes Matias Stephani et Abraam Jacobí, Iudeus, ville Cervarie.

a. Sobre Abraam dues ratlletes inclinades per indicar la ferma per part d'aquest. b. Al manuscrit, Jacoob. c. Bellshom, falta. d. A continuació, et in qua procuracione, ratllat. e. Sobre Juceff dues línies inclinades. f. A continuació, n'Ich, ratllat. g. A continuació, specieliter de et superi llis libris quos vos, nomine, ratllat. h. qui fuistis procurator et actor nostri, interlineat. i. A continuació, om, ratllat. j. A continuació, bonis, ratllat. k. Al manuscrit, gesse.

9

1413, desembre, 4. Cervera

David Abraham Salom, jueu, de Bellpuig d'Urgell, procurador de Jacob Salomó, jueu, habitant de Perpinyà, reconeix que ha rebut d'Astruc Adret, jueu, de Cervera, cinquanta florins, que són l'import d'una comanda que feu l'esmentat Jacob Salomó a Astruc Adret en presència de Dolça, esposa de Jacob Salomó.

ACSG, Fons Notarial, Cervera, 22, Pere de Solanelles, *Manual*, 1412-1413, f. 176r.

Noverint universi quod ego Daví Abram Salom,^a Iudeus, habitator loci Pulcri Podii Angularie, procurator Jacó Salamonis, Iudei, habitatoris ville

Perpiniani, cum publico instrumento acto Perpiniani septima decima die novembris anno a nativitate Domini m^o quadringentesimo tertio decimo confecto et clauso per discretum Bernardum Fabri, auctoritate regia notarium publicum Perpiniani, ad hec et alia peragenda plenum posse continente, cum presenti instrumento confiteor et recognosco vobis Astruch Adret, Iudeo, ville Cervarie, olim vero habitatori in villa Castelionis Empuriarum, presenti, et vestris quod ex illa comanda, quam dictus meus principalis vobis fecit in dicta villa Castelionis et in presentia Dulcie,^b uxoris dicti Jacó Salamonis, sine tamen instrumento,^c dedistis et solvistis michi et ego, dicto nomine, a vobis habui et recepi realiter et de facto numerando quinquaginta florenos auri de Aragonia boni et fini rectique pensi. Et ideo, renuntiando exceptioni pecunie non numerate et non solute et doli mali atque in factum actioni, ffacio vobis dicto Astruch Adret, presenti, et vestris super dictis quinquaginta florenis bonum et perpetuum finem et pactum de ulterius non petendo et de non agendo in iudicio vel extra vallatum stipulatione sollemni in manu et posse notarii subscripti, tanquam publice persone.

Quod est actum Cervarie quarta die decembris anno a nativitate Domini m^o cccc^o tertio decimo.

Sig+num Daví Abram Salom, Iudei, procuratoris predicti, qui hec concedo et firmo.

Testes huius rei sunt Berengarius Michaelis, tenerius, Cervarie, et Bonse-nyor Mossé, Iudeus, eiusdem ville.

a. A continuació, ha, ratllat. b. Dulcie, interlineat. c. sine tamen instrumento, interlineat.

10

1418, febrer, 28. Cervera

Joia, vídua d'Issac Samarell, jueu, de Cervera, reconeix que Salomó Samarell, fill i hereu de l'esmentat Issac Samarell, li ha satisfet tot el dot i qualsevol altre dret que li pogués correspondre. D'altra banda, Pere Bonanat, neòfit, de Perpinyà, promet a Salomó Samarell que Vidala, filla de la mencionada Joia i esposa d'Astruc Cohén, fill seu, no farà cap petició en relació amb el dot esmentat.

ACSG, Fons Notarial, Cervera, 24, Pere Noguers, *Manual*, 1417-1419, f. 42v-43r.

Ego Joya,^a uxor n'Ichach Samarell, quondam, Iudei, Cervarie, que primo fui uxor Abrahe Cap, Iudei quondam Balagarii, confiteor et in veritate recognosco vobis Salamó Samarel, filio et heredi, ut asseritis, dicti Içach, quod solvistis et satisfacistis ac concessistis^b michi omni mee voluntati totam dotem meam sive caçuba et alia quevis iura mea que habebam et michi pertinebant tam dictis nominibus quam aliis quibusvis in et super bonis que fuerunt dicti Içach, patris vestri, atque vestris, etc. Fiat deffinitio largo modo.

Testes Bernardus Bermon, agricola, vici Acrimontis,^c et Salamies de Lunel, Iudeus, Cervarie.

Item etiam cum alio instrumento Petrus^d Bonanat, neofitus, ville Perpigneani, ex certa scientia et ex pacto [...] ^e proxime scripti contractus inito inter me et vos Salamonem Samarell predictum promitto vobis eidem Salamó Samarell quod Vitala, filia dicte Joye uxorque Astruch Coffén, filii mei [...] ^f Astruch,^g in predictis bonis vestris nec dicti patris vestrique non facere questionem, petitionem vel demandam aliquam rationem alicuius partis dicti caçubanitus nostris nec etiam alias, etc. Quod, si fecerit, promitto vobis et vestris solvere, restituere et emendare totum id, si et quitquid, omnem eiusdem questionem evitare. Fiat, etc.

Testes Bernardus Bermon, Petrus Fromenya et Salamies de Lunel, Cervarie.

a. Sobre Joya dues ratlletes inclinades per indicar la ferma per part d'aquesta. b. Al manuscrit, concistis. c. Al manuscrit, Acrimotis. d. Sobre Petrus dues línies inclinades per indicar la ferma per part d'aquest. e. Una paraula il·legible. f. Una paraula il·legible interlineada. g. Astruch, interlineat.

11

1428, gener, 22. Barcelona

Ferran de Fonollet, convers, de Perpinyà, reconeix que ha rebut, en concepte de dipòsit, d'Antoni Calbó, gerrer, ciutadà de Barcelona, setanta sous, els quals li tornarà quan li siguin demanats.

ACSG, Fons Notarial, Cervera, 32, Jaume d'Agramuntell, *Llibre*, 1428-1431, f. 2r.

Die Iovis, xxii^a mensis ianuarii anno a nativitate Domini m^o cccc^o xxviii.

Noverint universi quod ego Fferdinandus de Fonellet, conversus, ville Perpiniani, ex certa scientia, confiteor et recognosco vobis Anthonio Calbó, gererio, civitatis Barchinone, quod habui et recepi a vobis et teneo in vestra^a pura comanda et puro ac plano deposito vestro septuaginta solidos monete barchinonensis de terno. Et ideo, renuntiando exceptioni non numerate pecunie et in comanda vestra predicta non habite et non recepte et doli mali et actioni in factum et omni alii iuri hiis obvianti, convenio et promitto vobis quod predictos septuaginta solidos restituam, tradam et deliberabo^b vobis et vestris et cui sive quibus volueritis, statim scilicet et in continenti cum inde a vobis vel vestris fuero requisitus, sine omni^c videlicet dilatione, excusatione et exceptione et absque omni dampno, missione et interesse vestri et vestrorum. Quodque restituam, solvam et emendabo vobis et vestris omnes sumptus,^d missiones, dampna et interesse, quos, quas et que vos et vestri facietis^e et sustenebitis pro predictis septuaginta solidis vel aliqua parte ipsorum seu quantitate petendis, exhigendis, habendis et recuperandis. Super quibus missionibus, sumptis, dampnis et interesse predictis credatur vobis et vestris vestro et eorum plano et simplici verbo, nullo alio probationum genere requissito. Et, pro his attendendis, complendis, tenendis et firmiter observandis, obligo vobis et vestris me personaliter et omnia bona mea, mobilia et immobilia, ubique habita et habenda, etiam quocunque modo et iure privilegiata. Hec igitur omnia et singula, que et prout dicta sunt supra, facio, paciscor, convenio et promitto ego dictus Fferdinandus de Fonylletto vobis dicto Anthonio Calbó et vestris et notario inffrascripto, tanquam publice persone, pro vobis et pro aliis etiam personis omnibus et singulis, quarum interest et intererit, stipulanti et legitime recipienti ac etiam pascissent.

Actum est hoc Barchinone vicessima secunda die^f mensis ianuarii anno a nativitate Domini millesimo quadringentesimo vicesimo octavo.

Sig+num Fferdinandi de Fonylletto predicti, qui hec laudo et firmo.

Testes huius rei sunt Guillermus Civilleri, conversus, et Iacobus Ferrarii, calceterius, cives Barchinone.^g

a. A continuació, comanda, ratllat. b. Al manuscrit, deliberam. c. A continuació, scilicet, ratllat. d. Al manuscrit, supmtus. e. Al manuscrit, facitetis. f. die, falta. g. Sobre el document, tres línies inclinades.

12

1428, gener, 22. Barcelona

Ferran de Fonollet, convers, de Perpinyà, reconeix que Antoni Calbó, gerrer, ciutadà de Barcelona, li ha lliurat, en concepte de dipòsit, setanta sous.

ACSG, Fons Notarial, Cervera, 32, Jaume d'Agramuntell, *Llibre*, 1428-1431, f. 2v.

Sit omnibus notum quod ego Fferdinandus de Fonolletto, conversus, ville Perpiniani, confiteor et recognosco vobis Anthonio Calbó, gerrero, civi civitatis^a Barchinone, quod numeravistis, tradidistis et deliberavistis michi ad meam voluntatem omnes ipsos septuaginta solidos monete barchinonensis de terno, quos ego confessus fui a vobis habuisse et recepisse et tenere in vestra^b pura comanda et plano ac puro deposito vestro cum instrumento publico acto Barchinone in posse notarii inffra scripti die et anno inffrascripti. Et ideo, renuntiando exceptioni non numerate et non tradite et non solute pecunie et dolo malo et actioni in factum, facio vobis in testimonium premissorum presentem apocham de recepto.

Actum est hoc Barchinone vicesima secunda die mensis ianuarii anno a nativitate Domini millesimo quadringentesimo vicesimo octavo.

Sig+num Ferdinandi de Fonoylletto predicti, qui hec laudo et firmo.

Testes huius rei sunt Guillermus Siveller, conversus, et Iacobus Ferrarii, calceterius, cives Barchinone.^c

a. Al document, civitate. b. A continuació, comanda, ratllat. c. Sobre el document, tres línies inclinades.

13

1443, octubre, 9. Cervera

David Astruc de Cotlliure, jueu, de Cervera, posa al servei de Bonafilla, vídua de Bonafós Alfaquim, jueus, abans de Perpinyà, ara ella habitant a Cervera, Perla, filla del difunt Mossé Perló, jueu, de Santa Coloma de Queralt, durant set anys.

ACSG, Fons Notarial, Cervera, 27, Maties Serra, *Manual*, 1442-1443, f. 57r.

Text publicat en LLOBET, *Els jueus de Santa Coloma de Queralt segons els protocols notariais de Cervera (1341-1492)*, p. 146-147.

14

1484, gener, 27. Cervera

Inventari dels béns de Bella, filla d'Issac Xetavi, jueu de Perpinyà. Els béns inventariats foren comanats a Creques Adret, jueu, de Cervera.

ACSG, Manuscrits, Jueus, document procedent dels protocols del notari Antoni Bonet, *Manual*, 1478-1480.

Text publicat parcialment en LLOBET, «Documents de jueus de Cervera (segle xv) que contenen títols de llibres», p. 62-63. Aquí només en transcrivim la introducció i la part del document no publicada.

Inventari fet dels béns de la dona na Bella, juya, filla d'en Içach Xetavi, jueu, de la vila de Perpinyà, leixats e comanats a mestre Cresques Adret, jueu, de la vila de Cervera, a xxvii de jener any m cccc lxxx quatre.

Primo, una bacina plana de lautó, rodona.

Ítem, altre bacina de lautó, migencera, foradada, ofesa a l'un costat.

Ítem, un manto scur de dona, cominal.

Ítem, un mantell blau de juya forat de terzanell vermell, squinçat.

Ítem, una gonella de pallmella ab foradura groga entorn peus, sens mànegues.

Ítem, una gonella de dona color de^a verdocats^b forada de gaç entorn peus, sens mànegues.

Ítem, un mongill de dona de trenchabraços ab ses mànegues, senar.

Ítem, unes tovalles sobretaulas, sotils, foradades, ab barres blaves.

Ítem, un mongil sotil de mescla sens mànegues.

Ítem, dos parells de mànegues, unes de verdocat, altres de guasol.

Ítem, unes lumeneres de lautó ab quatre poms e vuyt brochs.

Ítem, un cobertor o drap scacat de diverses colós fet de peces menudes.

a. A continuació, trencabraços, ratllat. b. verdocats, interlineat.

El *heqdeix* a Barcelona: assistència i caritat jueva als segles XIII-XIV

Clara JÁUREGUI

Rebut: 28.09.2016 — Acceptat: 24.10.2017

Resum. La comunitat jueva de Barcelona comptava amb diverses institucions assistencials entre els segles XIII i XIV. La documentació notarial amaga les poques evidències que resten de l'almoïna i l'hospital jueus, en les quals s'entreveu el paper actiu que tenia la comunitat per mantenir-los. L'anàlisi d'aquestes institucions permet també constatar l'aculturació de la comunitat i una evolució en la caritat jueva.

Paraules clau: hospital, *heqdeix*, almoïna, assistència, segle XIV

Hekdesh in Barcelona: Jewish charity and welfare in the 13th-14th centuries

Abstract. Barcelona's Jewish community had various welfare institutions between the 13th and 14th centuries. What little evidence remains of the city's Jewish charitable institution and hospital can be found in notarial records and points to the active role the community had in supporting them. Studying these institutions shows the community's acculturation and the way Jewish charity evolved.

Keywords: hospital, hekdesch, charity, welfare, 14th century

1. Introducció

El call de Barcelona, un dels més importants del territori català, va anar augmentant la seva població a finals del segle XIII. La comunitat jueva, que inicialment s'havia concentrat al call Major, en va acabar creant un de segon, el call Menor. Aquesta comunitat creixent necessitava unes institucions que prenguessin cura d'aquells elements marginals que, per una raó o una altra, requerien ajuda de la caritat. Fins ara les poques evidències que existien sobre aquests mecanismes assistencials utilitzats al call de Barcelona es limitaven a la ja famosa inscripció del carrer Marlet, en la qual es parla de l'almoïna de Ha-Sardí, i a un únic document de 1385 en què es menciona l'existència d'un hospital per a pobres.¹

La primera evidència, potser, és la que ha donat peu a més interpretacions per la seva brevetat. La inscripció, que diu probablement «*Hegdeix*. Rabí Samuel ha-Sardí. La persona generosa prospera», no ens dona ni tan sols una datació clara, ja que es podria haver creat abans o després de la mort del dit Ha-Sardí. Aquest va viure a mitjan segle XIII i cap a 1268 ja era mort, quan la seva vídua interposa una reclamació per l'herència de la seva filla.² Molts estudiosos han debatut si aquest *hegdeix* mencionat a la inscripció era un hospital o una fundació pia, partint de la base que en molts altres indrets aquest mot serveix per a designar tant una cosa com l'altra.³ Tampoc hi ha consens pel que fa a la localització exacta del lloc, si marcava la institució en si, o si, per contra, marcava el lloc d'on sortien les rendes per a la fundació. El fet que la pedra, avui conservada al Museu d'Història de Barcelona, fos trobada al segle XIX durant la demolició d'un edifici i que no es conegui el seu context original en dificulta encara més la interpretació. Atès que la inscripció de Marlet no especifica res més, podem simplement deduir que les rendes de la casa on

1. CARDONER, «El "Hospital para judíos pobres"», p. 373-375.

2. KLEIN, «Protecting the widow», p. 65-81.

3. BERNER, «On the western shores», p. 111, identifica la inscripció de Marlet com de l'hospital jueu, plantejant també la possibilitat que aquest estigués al costat de la sinagoga d'en Jafiel. De fet, aquesta última interpretació és producte d'una interpretació errònia de CARRERAS I CANDI, *Evolució històrica*, p. 409, que tradueix «hospicium de la almoïna» per «hospital de l'almoïna». Aquesta confusió entre hospici i hospital és bastant freqüent en altres autors com ASSIS, «Welfare and mutual aid». Per a més informació sobre la inscripció, vegeu CASANOVAS, «Nous fragments»; RIERA, *Els poders públics i les sinagogues*; FELIU, «La cultura hebrea a la Barcelona medieval».

estava posada estaven destinades a alguna obra de caritat, tot i que dir quina és massa aventurat.

Tot i que breu, més explicatiu és el document trobat per Cardoner Planas en el qual es parla d'un «hospitale pauperum Judeorum» el 1385.⁴ En aquest document s'enregistra la donació d'un llit amb tots els seus paraments a l'hospital, i així ho fan constar els seus administradors. Malgrat deixar patent la presència d'un hospital al barri jueu barceloní, no ha estat suficient perquè s'indagués més enllà. D'altra banda, també s'ha assumit diverses vegades que la inscripció i aquest hospital havien d'anar forçosament junts, mentre que no hi ha cap evidència que ho confirmi o ho desmenteixi.⁵ Bé pot tractar-se del mateix o bé poden ser fundacions diferents, ja que més d'un segle separa les dues evidències.

Aquest tema, doncs, presenta poques certeses i moltes incògnites. Al nostre parer, un dels problemes es troba a la base i és la paraula mateixa, *heqdeix*. I no perquè no se n'hagi sabut donar una traducció correcta, sinó per les diferents accepcions que ha tingut al llarg del temps, especialment entre els segles XIII i XV.

La present investigació es vol centrar en els fons notariais de diversos arxius més que no pas en el fons de l'Arxiu Reial, que tantes vegades s'ha utilitzat per a la història dels jueus de Barcelona. El motiu no és altre que el tipus d'informació que aquests fons donen, molt més quotidiana i més en contacte amb la realitat dels jueus que fundaren aquestes institucions. Vendes, arrendaments i testaments ens ajuden a perfilar el seu context de manera molt més precisa.

2. Definició de *heqdeix*

Comencem, doncs, amb una qüestió bàsica: què és un *heqdeix*? *Heqdeix*, en el seu significat primitiu és un llegat, una donació caritativa destinada a diversos usos, com per exemple enterrar morts, maridar noies pobres, educar nens pobres, etc.⁶ Aquestes donacions podien ser en vida o en mort, i el do-

4. Vegeu la nota 1.

5. Vegeu la nota 2.

6. GALINSKY, «Jewish Charitable bequests», p. 425-426. Galinsky especifica fins a tres tipologies diferents de *heqdeix*, tot i que no veu una evolució entre elles. ASSIS, «Welfare and mutual aid», p. 318-345, en canvi, no fa distincions entre els tipus de *heqdeix* i simplement

nant deixava unes rendes o propietats i designava uns administradors per a una obra de caritat en concret.

Ara bé, aquest significat va anar canviant notablement a partir de la segona meitat del segle XIII, i als segles XIV i XV es va fer notori que els usos del *heqdeix* s'havien anat especialitzant.

Els primers canvis arribaran en especificar-se que el seu ús se centraria en els pobres, tal vegada buscant una cohesió entre les obres caritatives. Trobem que rabins com Salomó ben Adret i Nissim ben Rovèn de Girona mencionen el «*heqdeix* dels pobres» en els seus *responsa* ja com una institució comunal creada per a alleugerir els mals dels desvalguts. Salomó ben Adret adreça dubtes al respecte que, sobretot, tenien a veure amb l'execució de les donacions, centrant-se en aquelles almoines privades que, en aquell moment, eren les més habituals.⁷ En època del seu successor, Nissim ben Rovèn, però, la situació sembla haver canviat i predominen les almoines comunals, i Nissim ben Rovèn anirà encara una mica més enllà mencionant com a destinataris els pobres, tant si estaven sans com malalts.⁸ Serà un moment en què entrarà també en joc l'aculturació, ja que els hospitals i almoines cristianes vivien un moment d'eclosió.⁹ Serà ja al segle XIV i, sobretot, al segle XV que *heqdeix* es començarà a utilitzar com a sinònim d'hospital, lloc que acollia pobres, malalts o no. Hem de tenir també en compte que autors com Baumgarten remarquen la distinció que, sobretot religiosament, hi ha entre *tsedakà* i *elemosinal/caritas*, per la qual cosa el procés d'assimiliació tal vegada fou més accentuat del que sembla.¹⁰

Aquest ball de termes assistencials (almoina/hospital/*heqdeix*) sembla ser la norma quan mirem el context territorial en què ens trobem. Entre els segles XIII i XV podem trobar testimonis de *heqdeixot* per tot el territori català en molts dels quals s'ha traduït el mot hebreu (normalment corromput) o bé

evidencia distincions segons l'època i el lloc. Curiosament, tots dos autors basen les seves conclusions en els *responsa* de Salomó ben Adret i Nissim ben Rovèn. BARZEN, «The meaning of *Tzedakah*»; BAUMGARTEN, *Practicing piety*.

7. GALINSKY «Jewish charitable bequests», p. 430-431.

8. ASSIS, «Welfare and mutual aid», p. 328.

9. Galinsky destaca també la influència cristiana en les donacions *inter vivos* i *pro anima* jueves del segle XIII (p. 432-433).

10. BAUMGARTEN, *Practicing piety*, p. 16. Baumgarten argumenta que, tot i les semblances de les dues religions en qüestions d'assistència i pietat, cadascuna busca diferenciar-se en els rituals i les definicions de les seves pràctiques. Creiem, però, que a la pràctica i en el dia a dia de les comunitats, aquestes diferències es devien veure bastant diluïdes.

per *almoïna* (Montpeller, 1268;¹¹ Perpinyà, 1286;¹² Girona, 1345¹³) o bé per *hospital* (Perpinyà, 1414;¹⁴ Santa Coloma de Queralt, 1410¹⁵). Altres fan servir directament els mots llatins (*elemosina* o *hospitale*) per parlar de les institucions caritatives que tenen cura dels pobres (Puigcerdà, 1306;¹⁶ Lleida, 1326;¹⁷ o Barcelona mateix). La tendència és, però, que com més avança el segle XIV més s'aferma la institució de l'hospital, i al segle XV ja és la norma general. El mateix passa al regne d'Aragó, on el cas de Saragossa destaca per la gran quantitat de confraries i institucions assistencials.¹⁸ Segueixen, doncs, la mateixa pauta que en aquell mateix moment es dona a Asquenaz, on *heqdeix* i *hospital* són ja al segle XIV (sobretot després de la Pesta Negra) sinònims. Les diferències territorials, que es poden veure en la presència o no de les confraries o institucions caritatives, no amaguen que, en general, les comunitats jueves es preocupen per cobrir les necessitats d'aquells qui ho necessiten. La manera de fer-ho, de fet, és el que menys importa.

Tal vegada el cas més explicatiu és la fundació d'un hospital a Mallorca el 1377.¹⁹ En el seu testament, Sayt Milí deixa innumbrables donacions per a diferents usos caritatius: la confraria de cobrir morts, la Talmud Torà, dots per a noies pobres i una casa amb cinc llits per a jueus pobres. En aquest testament es recullen totes aquelles almoïnes que en aquell moment eren més comunes i se n'indiquen els diferents usos.

Un altre punt a considerar és el de les confraries.²⁰ Tot i que teòricament no són un *heqdeix*, els seus usos hi estan íntimament lligats, ja que es poden finançar amb un *heqdeix* i les ajudes que ofereixen poden superposar-se a les del *heqdeix*. El cas més evident és el de la confraria de «visitar malalts» o

11. ACA, reg. 15, f. 124r; RÉGNÉ, *History of the Jews in Aragon*, núm. 397.

12. EMERY, *The Jews of Perpignan*, p.187.

13. PLANAS, «La vida cotidiana», p. 285.

14. VIDAL, «Els jueus dels antics comtats de Rosselló i Cerdanya», p. 103.

15. SECALL, «La comunitat hebrea de Santa Coloma», p. 224-225.

16. BURNS, *Els jueus a la cultura notarial*, p. 108.

17. BAER, *Die Juden*, p. 246.

18. BLASCO, «Instituciones sociorreligiosas judías de Zaragoza». VILLAGRASA, *La red de hospitales*, identifica fins a uns altres vuit hospitals jueus al mateix regne a Osca, El Frago, Luna, Magallón, Sos, Tauste, Almunia de Doña Godina i Épila. A més, un dels hospitals de Fraga estarà en mans d'una família conversa, els Sant Jordi.

19. AGUILÓ, «Documents curiosos del segle XIV», p. 203-204.

20. Per a una visió general, vegeu ASSIS, «Welfare and mutual aid».

biqqur holim, que sovint podia cobrir part de les necessitats d'un hospital. Tanmateix, existeixen casos en què la comunitat posseïa tant la confraria com l'hospital, com s'esdevenia a Santa Coloma de Queralt.²¹ Però potser el cas més destacat és el de Saragossa, que va arribar a tenir quatre hospitals, un dels quals directament sota la gestió de la confraria de Rotfécdech.²² De confraries de «visitar malalts» no se n'han identificat a Barcelona, potser perquè consideraven que amb l'almoïna i l'hospital cobrien prou aquestes necessitats. L'única confraria documentada és la «confraria dels francesos», dedicada a promoure l'estudi de la Llei i localitzada als Banyes Freds, que va ser ratificada pel rei el 1386 quan, es dedueix, feia ja un temps que estava en actiu.²³ El document especifica que hi poden anar «adeo quod omnes Judei pauperes et quicumque alii possint illuch venire pro adiscendo scienciam ebraycam», i tant la menció als pobres com la localització insinuen una certa relació amb l'almoïna.

3. Almoïnes privades

D'aquest tipus de *heqdeix* en tenim més referències, tot i que a finals del segle XIII ja trobarem unes certes particularitats. Per exemple, un de probablement contemporani del de Ha-Sardí és l'instituït per Abraham d'Alexandria a l'Horta d'en Queraltó, prop de l'Hospital d'en Colom. Les cases amb hort, que passaran a mans del seu fill Astruc Scandarani, són anomenades eloqüentment en el seu testament llatí de 1263 *elemosina*.²⁴ El censal, però, passarà a mans d'Astruc i Issac de Tolosa, que el 1277 se'l vendran.²⁵ En els documents que se seguiran d'aquesta venda, aquest *heqdeix* o almoïna serà anomenat també «Elemosinam quam Abraham de Alexandria et Astrug filius eius instituerunt in calle judaico Barchinone».

D'almoïnes privades també en podem trobar evidències als *responsa* de Yis-haq bar Sésset Perfet, en els quals es mencionen llegats per als pobres d'una

21. SECALL, *La comunitat hebrea de Santa Coloma*, p. 245-246.

22. BLASCO, «Instituciones sociorreligiosas judías de Zaragoza», *Sefarad*, 50, p. 6.

23. ACA, reg. 948, fol. 91v-92r; RIERA, *Els poders públics i les sinagogues*, p. 437-438.

24. MIRET I SANS, «Documents sur les Juifs catalans», p. 184-185.

25. ACB, Pergamins, 1-6-4017; 1-6-991; 1-6-676 i 1-6-156. Regest en MAÑÉ, *The Jews in Barcelona, 1213-1291*.

manera genèrica.²⁶ Aquestes almoines van ser fruit de debat entre les comunitats i els rabins, ja que una vegada mort el donant els almoiners o la comunitat moltes vegades intentaven destinar els diners a una altra obra caritativa. Salomó ben Adret, per exemple, va prohibir aquesta pràctica.²⁷

Malauradament, a Barcelona hi ha molt pocs exemples de fundacions privades i la documentació que en resta és molt fragmentària, motiu pel qual és difícil resseguir-ne l'evolució al cap dels anys. D'aquestes fundacions privades de mitjan segle XIII, no sabem quant de temps van funcionar o si la seva administració va passar de mans privades a públiques. A finals del segle XIII i principis del XIV trobem ja noves evidències que una única almoina s'ha instituït al call jueu i que clarament té caràcter comunal.

Galinsky argumenta que els donants preferien fundar almoines privades més que no pas fer donacions a l'almoina comunal, ja que d'aquesta manera s'asseguraven que els diners eren controlats per qui ells volien i anaven a parar al destí desitjat.²⁸ Tanmateix, no sembla pas l'evolució que les donacions tindran a Barcelona, on des de principis del XIV ja estan monopolitzades per l'Almoina del call. Assis sembla confirmar aquesta teoria quan remarca el paper de la comunitat i la institucionalització de la caritat al segle XIV.²⁹

Tanmateix, les almoines privades no devien ser exclusivitat jueva. El 1295 consta la venda d'unes cases amb hort al barri dels Arcs Vells que es tenien «pro elemosina pauperum quam Gueraldus de Sancto Baudilio draperius quondam instituit per anima sua» i que disposaven també de procuradors.³⁰ No deixa de ser, però, peculiar que el donant escollís una fórmula més similar a la jueva que no pas a la cristiana.

26. Yisshaq bar Sésset Perfet, *Responso* 465 i 507. BLASCO ORELLANA i MAGDALENA, *Fuentes para la historia*, p. 133 i 151.

27. GALINSKY, «Jewish charitable bequests», p. 430-431; ASSIS, «Welfare and mutual aid», p. 325. Meir de Rothenburg també va fer disposicions sobre el tema; veg. BARZEN, «The meaning of *Tzedakah*», p. 9.

28. GALINSKY, «Jewish charitable bequests», p. 439.

29. ASSIS, «Welfare and mutual aid», p. 319. Curiosament, tots dos autors utilitzen els *responso* de Salomó ben Adret per als seus arguments: Galinsky per a remarcar la importància de les fundacions privades i Assis, la de les comunals. Seguint l'evolució de la institució en el temps, tots dos semblen tenir raó.

30. ACB, Notaris, vol. 2, f. 14r. La Pia Almoina de la Seu de Barcelona va ser creada el 1275 i des del 1161 rebia donacions en aquest sentit, motiu pel qual destaca especialment aquesta almoina privada; veg. MUNTANER i ALSINA, «Terra de masos, vila de mar», p. 64.

4. L'Almoina del call jueu

Les primeres evidències d'una almoina comunal les trobem el 1294, moment en què ja tenia tres procuradors i administradors.³¹ A la mateixa època, uns cristians disposaven de propietats al carrer de la Boqueria «pro Helemosina callis judayca», una situació que era prou comuna.³² Els immobles de l'Almoina estaven sovint en mans de cristians, alguns dels quals en feien al seu torn cens a jueus; és el cas de Romeu Guerau, que el 1377 concedeix uns obradors prop de la plaça de Sant Jaume a Mossé Tamfi i Salomó Forn.³³

Aquesta ja anomenada «Almoina del call jueu» compta amb administradors o almoiners, de famílies destacades, per a gestionar les diferents propietats comunals. A banda de les propietats a l'Horta d'en Queraltó, que de moment desconexim si van acabar essent gestionades per l'Almoina, podem trobar nombrosa documentació en la qual es gestionen censos i altres propietats en llocs com la Trilla Judaica,³⁴ la Boqueria abans mencionada, Banys Nous o el barri de Còdols.³⁵ Tot i que aquesta gestió està en mans dels administradors, almenys una vegada (1317) es va prendre una decisió de forma comunal, reunits tots a la sinagoga i donant el seu consentiment a la venda d'un censal mort en benefici de l'Almoina.³⁶

Els usos d'aquesta Almoina, però, són desconeguts. Els beneficis estaven destinats als pobres en general, potser per a proveir aliments tal com feia l'almoina cristiana, però no s'especifiquen usos d'una manera clara. Sabem de l'existència, per exemple, d'una escola per a nois pobres (Talmud Torà), però tot i que sembla vinculada a l'Almoina, no se sap com ni quan va ser fundada, tan sols que tenia administradors propis.³⁷ També sabem que una de les funcions era la d'enterrar els morts, gràcies a un fragment de document que relata

31. ACB, Notaris, vol. 1, f. 50r. Els administradors eren Issac Terós, Perfet Gracià i Cresques Zarc.

32. ACB, Notaris, vol. 1, f. 100v-101r.

33. ACB, Notaris, vol. 257, f. 70v.

34. ACB, Notaris, vol. 6, f. 127r (1308).

35. ACVD, 1-5-14 (C-5), 1309; 1-5-11 (C-5), 1326; 1-5-10 (C-5), 1326; 1-20-12 (B-13), 1336.

36. BC, Pergamins, 305, reg. 20785 i reg. 20786.

37. AHPB, Pere de Pujol, 33/6, 1389-1390, f.10v.

les propietats de l'Almoina el 1391, però no sabem si aquesta funció va ser vigent durant tot el segle XIV.³⁸

De l'administració d'aquesta institució se n'encarregaven els almoiners, càrrecs escollits al Consell de Trenta juntament amb d'altres de gestió de l'aljama, com podien ser els tresorers.³⁹ De la mateixa manera, aquests provenien de famílies notables, com per exemple Issac Salomó Adret, que el 1316 era almoiner de l'hospital i l'almoina instituïts per Salomó de Na Regina, del qual tractarem més endavant. El 1327 es va decidir en consell com serien escollits i que el seu càrrec duraria d'un a dos anys com a màxim.⁴⁰ Posteriorment, el 1386, es van renovar les constitucions de l'aljama i es va passar a fer eleccions cada any.⁴¹ És freqüent trobar-los actuant en benefici de l'Almoina, administrant les seves propietats o fent transaccions similars.⁴²

El capital d'aquesta Almoina devia ser elevat, i es nodria tant de les vendes i censals de les diverses propietats que posseïa com de les donacions dels habitants de l'aljama. En aquest sentit, la comunitat jueva sembla que seguia la mateixa dinàmica que la cristiana a l'hora de fer lleixes testamentàries. Aquest serà el cas d'Aaron Rauhel, que el 1310 deixà 200 sous a l'Almoina del call i als «pauperum in dicta Elemosina».⁴³ Aquest testament és especialment significatiu perquè segueix les influències cristianes en les donacions jueves estudiades per Burns i Galinsky, i és, de fet, l'únic testament jueu trobat en tot el manual notarial que el conté.⁴⁴

Barcelona, doncs, continua aquesta evolució cap a una almoina comunal en un moment (segle XIV) en el qual tant la societat jueva com la cristiana multipliquen la seva resposta envers els necessitats. Entre la documentació que ens ha arribat sembla perfilar-se una supeditació de l'hospital a l'Almoina, la institució que clarament era més potent i que probablement derivava el finançament allà on calgués (hospital, Talmud Torà o enterrar morts). Aquesta Almoina es finançava mitjançant les nombroses propietats que gestionava, però

38. AHCB, C-V, Miscel·lània, 13-D; BAER, *Die Juden*, p. 687.

39. BAER, *Die Juden*, p. 250-256. Els *responsa* de Sésset Perfet també en parlen; veg. BLASCO ORELLANA i MAGDALENA, *Fuentes para la historia*, p. 54 i 60.

40. BAER, *Die Juden*, p. 253.

41. BAER, *Die Juden*, p. 589.

42. ACB, Notaris, vol. 255, f. 74r; ACB, Notaris, vol. 1, f. 50r; ACVD, 2-1-03 (D-1), 1312 o AHPB, Bonanat Rimentol, 18/7, 1369, f. 1r-v.

43. ACB, Bernat de Vilarrúbia, vol. 42, f. 7r-v.

44. BURNS, *Els jueus a la cultura notarial*; GALINSKY, «Jewish charitable bequests».

també amb les donacions de particulars, com sembla suggerir el document de 1393 en què es detallen les rendes que rebia.⁴⁵ D'aquesta manera es tancaria el cercle en què, gràcies a les iniciatives caritatives particulars, s'anà creant a poc a poc una institució comunal que va acabar essent finançada per les dues bandes.

5. L'hospital jueu de Barcelona

Potser l'ús que més incògnites ha creat als investigadors ha estat el d'hospital, i és que, amb l'únic document de 1385 en què es mencionava un hospital de pobres, poques hipòtesis es podien bastir. Tot i que en els últims anys la historiografia sobre hospitals medievals ha crescut amb nous estudis i noves perspectives, especialment a les nostres contrades, encara manca un estudi complet sobre els hospitals jueus.⁴⁶

Quan parlem d'hospital ens referim a un lloc on s'acollien pobres i malalts, ja que sovint a l'edat mitjana les dues condicions van lligades, siguin estrangers o de la pròpia comunitat.⁴⁷ L'atenció que hi rebien podia variar des d'un llit fins a menjar o, en cas necessari, atenció mèdica, sense ser aquesta última l'objectiu primordial de la institució. De fet, moltes vegades la malnutrició i les malalties associades eren tractades i millorades amb aixopluc i una dieta adequada. Aquesta funció assistencial es podia posar en dubte pel fet que només hi havia un únic document que mencionés la institució. Afortunadament, dos altres documents, de 1302 i 1316 (tot i que molt malmesos), ens parlen d'aquest hospital afegint informació extra i vinculant-lo a altres institucions. En el primer cas, el document parla de «sinagoga hospital», i en el segon, d'«hospital i la seva almoïna».⁴⁸ Per sort o per desgràcia, només s'han conservat fragments d'aquests documents, amb la qual cosa no tenim totes les dades disponibles. De la «sinagoga hospital» sabem que un tal Astruc Abraham n'era el *capellanus*, mentre que de l'hospital i l'almoïna sabem que Sa-

45. BAER, *Die Juden*, p. 687.

46. HUGUET-TERMES, *Ciudad y hospital*.

47. Les primeres referències d'hospitals jueus es poden trobar al segle VI a Palerm, però sembla haver-hi un buit documental fins a la baixa edat mitjana, quan, a més, trobem les dicotomies abans explicades; veg. HORDEN, «The earliest hospitals in Byzantium», p. 374. Horden també diferencia entre hospital i els hospicis que les sinagogues sovint tenien.

48. ACB, Notaris, vol. 6, f. 87r i ACB, Notaris, vol. 90, f. 53v.

muel de Na Regina (en aquell moment ja mort) n'era el fundador i Issac Salamó Adret l'almoïner. De Samuel Benvenist, també anomenat de Na Regina, sabem que va fundar una sinagoga que el 1345, quan ja era mort, havia quedat petita i demanen engrandir-la.⁴⁹ El 1370 es continuen dictant disposicions per a administrar-la.⁵⁰ Tot sembla indicar que el 1316, data del primer document, Samuel de Na Regina ja fa temps que és mort, cosa que ens fa pensar que potser aquests dos documents parlen de la mateixa institució.⁵¹ Tenint en compte, a més, que en aquell període no hi havia tantes sinagogues al call, potser no és fora de lloc proposar que la coneguda com a sinagoga «poca» fos producte de la fundació de Na Regina.⁵²

Tot i que continuen existint moltes incògnites, podem dir amb una certa seguretat que aquest hospital va estar actiu durant tot el segle XIV i no va ser flor d'un sol dia. Estudiosos com Riera han argumentat que en la comunitat jueva de Barcelona no tenia raó de ser una institució com aquesta a causa de la seva configuració social.⁵³ Recordem, però, que la comunitat jueva de Barcelona va rebre més d'una vegada (i especialment al segle XIV) jueus expulsats d'altres contrades, com per exemple els francesos. És a dir, que hi havia una necessitat real d'acollir nouvinguts que no estaven sempre en les millors condicions. Ja hem vist també abans com comunitats més petites i menys complexes tenien un hospital, designat com a tal. D'altra banda, la ciutat de Barcelona, no pas de les més grans i complexes d'Europa, disposava de sis hospitals cristians actius al llarg del segle XIV, que si tenim en compte les dades que alguns dels seus registres ens aporten no devien acollir tampoc gaires malalts.⁵⁴ Assis compara les comunitats amb *heqdeix* i afirma que si Santa Coloma de Queralt ja tenia tan institucionalitzada la caritat, altres comunitats més grans havien de tenir-la-hi encara més.⁵⁵ Altres com Galinsky situen l'ús

49. ADB, Notule Communium, 14, 1345-1348, f. 14r.

50. ACA, reg. 919, f. 129v; BAER, *Die Juden*, p. 434.

51. CARDONER, «El médico judío Benvenist Samuel», confon nombrosos familiars amb el mateix Samuel de Na Regina. D'entre aquestes confusions, l'error de la data de la seva mort (posterior a 1370) és la que més destaca.

52. RIERA, *Els poders públics i les sinagogues*, p. 321-322 i 366-368.

53. RIERA, «Els jueus a Barcelona», p. 90.

54. ACB, Hospitals, Llibres de comptes dels hospitals d'en Vilar i d'en Colom. Sabem que a finals del segle XIV els hospitals d'en Colom, d'en Vilar i de Sant Llàtzer acollien cadascun una mitjana d'entre cinc i deu malalts, i que el d'en Colom era el que més capacitat tenia. Emprem aquí la paraula «malalt» ja que és precisament la utilitzada en els seus registres.

55. ASSIS, «Welfare and mutual aid», p. 322.

de la paraula *heqdeix* com a sinònim d'hospital només a partir de mitjan segle XIV, cosa que aquí la documentació sembla desmentir.⁵⁶ En zones com Alemanya són nombrosos els exemples d'hospitals jueus denominats com a tals, entre els quals el de Regensburg de 1210, un dels primers documentats, però no l'únic, abans de mitjan segle XIV.⁵⁷ Barzen especifica que a partir d'aquesta data totes les donacions se centraran a finançar els hospitals i es convertiran així en el *heqdeix* per excel·lència. Tanmateix, sembla evident que els hospitals jueus ja feia temps que eren presents a les comunitats.

La pobresa, com dèiem, era ben present a la ciutat i requeria mecanismes per a contenir-la. Aquells a qui mancaven els recursos tenien llocs on anar a buscar ajuda, però els llocs particulars devien ser insuficients i per aquest motiu la comunitat va acabar assumint aquesta tasca. Per exemple, trobem el 1304, en una visita pastoral a la parròquia de Sant Jaume (que feia frontera amb el call Major), com una cristiana, Na Gaya, tenia a casa seva «Judeis pauperibus et vilibus».⁵⁸ No se sap en quines condicions hi vivien, si pagaven o no, si els acollia de manera generosa o per treure'n profit. El visitador veu amb mals ulls la presència d'aquests pobres, pel fet de ser-ho i pel fet de ser jueus, ja que «ibi exercent multa enormia in contemptum fidei». El que havia portat aquests jueus a viure fora de la comunitat ens és desconegut, però ens fa entendre millor la importància d'institucions com els hospitals i les almoines. També ens parla de com, tot i existir aquestes institucions, a vegades són insuficients i la societat troba maneres alternatives de cobrir les necessitats.

Un altre factor que cal tenir en compte és el que esmenta Castillo en parlar de la caritat jueva i el seu aspecte més pragmàtic i teatral.⁵⁹ La possibilitat que els motius rere l'ajuda als desvalguts siguin poc honestos i més motivats per posicionar-se socialment dins de la comunitat també s'ha de considerar. És a dir, que la caritat no sempre és promoguda per a atendre les necessitats dels desvalguts, sinó també per a treure de la vista els elements conflictius o per a promocionar socialment els donants.

56. GALINSKY, «Jewish charitable bequests», p. 438.

57. BARZEN, «The meaning of *Tzedakah*», p. 15-16. L'autor menciona els hospitals de Colònia (1247/53), Augsburg (1290), Würzburg (1322), Coblença (abans de 1350), Nuremberg (1298/1346) i Speyer (1349). A partir de 1350, les fundacions s'incrementen exponencialment.

58. MARTÍ I BONET, *Processos de l'Arxiu Diocesà de Barcelona*, p. 108.

59. CASTILLO, «De solidaritats jueves a confraries de conversos», p. 186.

6. Assistència i caritat en la comunitat conversa

Després dels atacs al call barceloní l'agost de 1391, les estructures assistencials no desapareixen de la nit al dia, sinó que es transformen. Aquells qui necessiten ajuda la continuaran rebent, reinventant-se les institucions caritatives per adaptar-se a la nova situació social.

Arran del desmantellament del call Major posterior als atacs, quan cases i edificis públics es van vendre, quedà constància de la presència de l'Almoïna i d'algunes de les seves funcions, per bé que alguns llocs com l'hospital no surten esmentats a la documentació. Es tracta del document ja citat, potser incomplet, en el qual es relacionen els censos que rebia l'Almoïna i, en alguns casos, el destí final que tenien.⁶⁰ És possible que l'hospital hagués desaparegut abans de 1391, ja que l'últim esment de què tenim constància és de 1385, o que simplement no ens hagi arribat el seu destí final. També entre 1392 i 1393 es vendran sinagogues i edificis públics, entre els quals l'escola en què s'ensenyava la Llei a nens petits i que «alias vocabatur ipsum hospicium de la Almoyna».⁶¹ L'edifici en qüestió estava situat «in vico vocato d'en Jafiel», que quadra justament amb l'edifici esmentat el 1386 com a «confraria dels francesos», seguint la parcel·lació dels Censos de Robres estudiada per Francesc Caballé i Eloi Castells.⁶² És a dir, que aquest edifici, com molts altres del call, tenia més d'una funció, i acollia l'Almoïna, l'escola i la «confraria dels francesos». Potser no tot a la vegada i potser incloïa també l'hospital; en tot cas, aquesta diversitat podria ser un dels motius pels quals la documentació que s'hi refereix és tan fragmentària.

D'altra banda, si una funció sabem que de ben segur no s'exercia als hospitals jueus era la d'acollir els nens expòsits. Malauradament, després dels atacs al call, molts nens van quedar orfes o bé separats dels seus pares. L'acolliment d'aquests nens el portaran a terme els hospitals cristians, que estendran la seva xarxa assistencial per ocupar-se'n. Això sí, com a cristians nous. En els registres dels hospitals d'en Vilar i d'en Colom consten aquests nens i nenes nous

60. AHCB, C-V, Miscel·lània, 13-D; BAER, *Die Juden*, p. 687.

61. ACA, reg. 1907, fol. 79r-v. RIERA, *Els poders públics i les sinagogues*, p. 476-477.

62. ADB, Censos de Robres, 1393. Aquest document conté la llista de totes les propietats jueves, amb les seves afrontacions, anteriors a la seva venda després dels atacs de 1391; veg. CABALLÉ i CASTELLS, *L'estructura urbana del call de Barcelona*, p. 77-85. Les afrontacions dels Banys Freds, Jafiel i Vidal Annun (aquest últim esmentat als dos documents) són decisives per a confirmar la localització de l'Almoïna.

conversos als quals es procurarà una dida.⁶³ De fet, serà el batlle de la ciutat qui s'encarregarà que els hospitals els acullin, i en cas que algun no pogués acollir-los, de reenviar-los a algun altre. Molts d'aquests nens van acabar tornant amb els seus pares, passat un temps prudencial tant per a la criatura i el seu alletament com per la delicada posició en què devien haver quedat molts progenitors, que probablement s'havien amagat o havien fugit de la ciutat.

Finalment, cal destacar la fundació, el 1392, del convent de la Santa Trinitat en el lloc on s'erigia la sinagoga del call Menor. Aquesta nova construcció va ser promoguda per quatre prohoms conversos: Lluís de Jonqueres, Pere de Pujol, Francesc de Pedralbes i Bernat de Pinós.⁶⁴ La construcció d'aquesta església conventual precisament sota l'advocació de la Santa Trinitat no deixa de ser un manifest de voluntat d'integració en la seva nova i imposada religió. A la vegada, la creació d'una confraria de conversos recuperarà part de les funcions de l'Almoina jueva mentre que assegurarà una xarxa d'ajuda dins d'aquesta nova comunitat marginada.⁶⁵ D'evidències d'aquesta xarxa, ens n'arriben d'una data tan tardana com el 1480, moment en què trobem l'únic esment d'un hospital convers.⁶⁶

7. Conclusions

Els orígens de la caritat jueva a Barcelona es poden trobar en la mateixa tradició jueva, però també s'hi poden apreciar influències significatives d'aculturació cristiana. Tot i així, les institucions que oferien assistència en el call barceloní tenien les seves particularitats, com la gestió comunal de l'Almoina. Definir aquestes institucions ens ajuda a veure també les dinàmiques pròpies de la comunitat jueva i les influències que rebia.

No hem de descartar que la continuïtat de l'Almoina i l'hospital es veiessin afectades per les diferents crisis del segle XIV. La seva aparició fluctuant en la documentació bé pot ser reflex de la vacil·lació de les institucions mateixes. La

63. ACB, Hospitals, Colom i Vilar, 1391-1392.

64. ACA, reg. 1910, fol. 117v-118v, en RIERA, *Els poders públics i les sinagogues*, p. 482-484.

65. ACA, reg. 3125, f. 19, en MADURELL, «La cofradía de la Santa Trinidad», p. 66-82.

66. BC, AH 3, Llibre d'entrades de malalts, 1480-1483, f. 21r. Una malalta anomenada Antònia té una casa al carrer del Vidre, davant l'hospital dels conversos. Agraïxo a Teresa Vinyoles que em fes esment d'aquesta referència.

localització de l'edifici de l'Almoina just al costat dels Banys Freds no ens ha de confirmar, però, la localització de l'hospital. Tot i que com a institucions té sentit centralitzar les caritats, i així ho sembla demostrar l'escola de pàrvuls pobres, és probable que la falta d'espai dins del call obligués a mantenir un altre lloc per a l'hospital.

Encara manca un estudi complet dels hospitals jueus, especialment en aquestes contrades, cosa que permetria posar en un context més ampli l'hospital i l'Almoina de Barcelona i veure fins a quin punt eren la norma o l'excepció de com s'organitzaven les comunitats. Esperem que aquest sigui un primer pas cap a l'estudi complet d'aquesta xarxa assistencial.

Sigles d'arxius i biblioteques

ACA: Arxiu de la Corona d'Aragó
 ACB: Arxiu Capitular de Barcelona
 ACVD: Arxiu del Castell de Vilassar de Dalt
 ADB: Arxiu Diocesà de Barcelona
 AHCB: Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona
 AHPB: Arxiu Històric de Protocols de Barcelona
 BC: Biblioteca de Catalunya

Bibliografia

- AGUILÓ, Estanislau de K. «Documents curiosos del segle XIV. Testament de Sayt Milí, juheu, fundador d'un hospital en el calle de Mallorca, 16 agost 1377». *Bolletí de la Societat Arqueològica Luliana* [Palma], 9 (1901-1902), p. 203-204.
- ASSIS, Yom Tov. «Welfare and mutual aid in the Spanish Jewish communities». En: BEINART, Haim (ed.). *Moreshet Sepharad: The Sephardi legacy*. Vol. 1. Jerusalem: Magnes Press: Hebrew University, 1992, p. 318-345.
- BAER, Yitzhaq. *Die Juden im christlichen Spanien*, Frankfurt am Main: Univ.-Bibliothek, 2009. [1a ed.: Berlín: Akademie, 1929]
- BARZEN, Rainer. «The meaning of *Tzedakah* for Jewish self-organization within a non-Jewish environment». En: BACON, Gershon [et al.] (ed.). *Iggud. Selected essays in Jewish studies*. Vol. 2: *History of the Jewish people and contemporary Jewish society*. Jerusalem: World Union of Jewish Studies, 2009, p. 7-17.

- BAUMGARTEN, Elisheva. *Practicing piety in medieval Ashkenaz: Men, women and everyday religious observance*. Filadèlfia: University of Pennsylvania Press, 2014.
- BERNER, Leila. «On the western shores: The Jews of Barcelona during the reign of Jaume I, “el Conqueridor”, 1213-1276». Tesi doctoral. University of California, 1986.
- BLASCO, Asunción. «Instituciones sociorreligiosas judías de Zaragoza (siglos XIV-XV). Sinagogas, cofradías, hospitales». *Sefarad* [Madrid], 49 (1989), p. 227-236; 50 (1990), p. 3-46 i 265-288.
- BLASCO ORELLANA, Meritxell; MAGDALENA NOM DE DÉU, José Ramón. *Fuentes para la historia de los judíos de la Corona de Aragón: Los responsa de Rabí Yisshaq Bar Séset Perfet de Barcelona, 1368-1408*. Barcelona: PPU, 2004. (Catalonia Hebraica; 5)
- BURNS, Robert I. *Els jueus a la cultura notarial: Testaments jueus llatinitzats de la Corona d'Aragó, 1250-1350*. València: Tres i Quatre, 2003. (Biblioteca d'Estudis i Investigacions; 42)
- CABALLÉ, Francesc; CASTELLS, Eloi. *L'estructura urbana del call de Barcelona: Una aproximació*. Barcelona: Museu d'Història de Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 2015 (Documents Museu d'Història de Barcelona; 10)
- CARDONER PLANAS, Antoni. «El “Hospital para judíos pobres” de Barcelona». *Sefarad* [Madrid], 22 (1962), p. 373-375.
- «El médico judío Benvenist Samuel y su parentesco con Samuel Benvenist de Barcelona». *Sefarad* [Madrid], 1 (1941), p. 327-345.
- CARRERAS I CANDI, Francesc. «Evolució històrica dels juheus y juheissants barcelonins». *Estudis Universitaris Catalans* [Barcelona], 3 (1909), p. 404-428 i 498-522.
- CASANOVAS, Jordi. «Nous fragments d'inscripcions hebrees localitzats a Barcelona». *Tamid*, 1 (1997), p. 51-63.
- CASTILLO SAINZ, Jaime. «De solidaritats jueves a confraries de conversos: entre la fossilització i la integració d'una minoria religiosa». *Revista d'Història Medieval* [València], 4 (1993), p. 183-206.
- EMERY, Richard. *The Jews of Perpignan in the thirteenth century: An economic study based on notarial records*. Nova York: Columbia University Press, 1959.
- FELIU, Eduard. «La cultura hebrea a la Barcelona medieval». *Barcelona. Quaderns d'Història*, 2 (1996), p. 125-142.
- GALINSKY, Judah. «Jewish charitable bequests and the Hekdesh trust in thirteenth-century Spain». *The Journal of Interdisciplinary History* [Cambridge, Mass.], 35 (2004-2005), p. 423-440.

- HORDEN, Peregrine. «The earliest hospitals in Byzantium, Western Europe, and Islam». *The Journal of Interdisciplinary History* [Cambridge, Mass.], 35 (2004-2005), p. 361-389.
- HUGUET-TERMES, Teresa [et al.]. *Ciudad y hospital en el occidente europeo, 1300-1700*. Lleida: Milenio, 2014.
- KLEIN, Elka. «Protecting the widow and the orphan». *Mosaic: A Review of Jewish Thought & Culture* [Cambridge, Mass.], 14 (1993), p. 65-81.
- MADURELL, Josep Maria. «La cofradía de la Santa Trinidad, de los conversos de Barcelona». *Sefarad* [Madrid], 18 (1958), p. 60-82.
- MAÑÉ, Maria-Cinta. *The Jews in Barcelona 1213-1291: Regesta of documents from the Archivo Capitular*. Jerusalem: The Hebrew University, 1988. (The Henk Schussheim Memorial Series. Sources for the History of the Jews in Spain; 1)
- MARTÍ I BONET, Josep. *Processos de l'Arxiu Diocesà de Barcelona*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura, 1984. (Catàlegs-Inventaris d'Arxius Eclesiàstics de Catalunya; 1)
- MIRET I SANS, Joaquim. «Documents sur les Juifs catalans». *Revue des Études Juives* [París], 68 (1914), p. 49-83 i 174-197.
- MUNTANER I ALSINA, Carme. «Terra de masos, vila de mar: vida, economia i territori al castell de Sitges i el seu terme entre els segles XIV i XV (1342-1418)». Tesi presentada per optar al grau de doctora en història. Barcelona: Universitat de Barcelona, 2013.
- PLANAS I MARCÉ, Sílvia. «La vida cotidiana en el Call de Girona en el s. XIV. Nuevas aportaciones documentales». En: LÓPEZ ÁLVAREZ, Ana; IZQUIERDO BENITO, Ricardo (coord.). *Juderías y sinagogas de la Sefarad medieval*. Conca: Universidad de Castilla - La Mancha, 2003, p. 253-294.
- RÉGNÉ, Jean. *History of the Jews in Aragon: Regesta and documents 1213-1327*. Ed. de Yom Tov Assis. Jerusalem, 1978. (Hispania Judaica; 1)
- RIERA I SANS, Jaume. «Els jueus a Barcelona entre els segles XII i XIV». En: PLADEVALL I FONT, Antoni (dir.). *Catalunya romànica*. Vol. 20. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1992, p. 88-91.
- *Els poders públics i les sinagogues: Segles XIII-XV*. Girona: Patronat del Call de Girona, 2006. (Girona Judaica; 3)
- SECALL I GÜELL, Gabriel. *La comunitat hebrea de Santa Coloma de Queralt (1347-1350): Aportació històrica*. Tarragona: Diputació Provincial de Tarragona, 1986.
- «Mosse Cabrit, draper, filantrop de Valls i de Sta. Coloma de Queralt (s. XIV-XV)». *Aplec de Treballs* [Montblanc: Centre d'Estudis de la Conca de Barberà], 6 (1984) p. 63-95.

VIDAL, Pere. «Els jueus dels antics comtats de Rosselló i Cerdanya». *Calls* [Barcelona], 2 (1987), p. 27-112.

VILLAGRASA ELÍAS, Raúl. *La red de hospitales en el Aragón medieval (ss. XII-XV)*. Saragossa: Institución Fernando el Católico, 2016.

Recensions

Stefan SCHORCH; Ernst-Joachim WASCHKE (dir.). *Biblische Exegese und hebräische Lexikographie: Das „Hebräisch-deutsche Handwörterbuch“ von Wilhelm Gesenius als Spiegel und Quelle alttestamentlicher und hebräischer Forschung, 200 Jahre nach seiner ersten Auflage.* Berlín; Boston: Walter de Gruyter, 2013. 607 p.; 23,5 cm. ISBN 978-3110266122. (Beihefte zur Zeitschrift für die Alttestamentliche Wissenschaft; 427)

Aquest volum conté un conjunt d'estudis destinats a examinar la història i l'impacte de l'*Hebräisches und Aramäisches Handwörterbuch über die Schriften des Alten Testaments* de Wilhelm Gesenius (1786-1842) des del moment de la seva publicació inicial l'any 1810 fins a l'edició més recent (18a), realitzada per Rudolf Meyer i Herbert Donner, publicada el 2013. El diccionari ha estat un dels treballs de referència més importants per als erudits en estudis de llengua hebrea, estudis bíblics de l'Antic Testament i estudis semítics. Ha exercit una influència duradora sobre l'exegesi bíblica de l'Antic Testament, la lexicografia hebrea i els estudis de llengües semítiques. Els trenta-tres assajos d'aquest volum proporcionen una imatge de les diverses interrelacions i impactes històrics del diccionari.

L'obra, precedida per un «Vorwort» a càrrec dels editors Stefan Schorch i Ernst-Joachim Waschke, es divideix en set parts compostes pels estudis que detalletem tot seguit: 1. In the tracks of Wilhelm Gesenius: Hebrew lexicography in the 21st century («In the footsteps of Gesenius» per Takamitsu Muraoka; «The Historical dictionary of the Hebrew language of the Academy of the Hebrew Language: aims and Achievements» per Abraham Tal); 2. Gesenius and the study of the hebrew language («Gesenius' *Thesaurus* and Mishnaic

Hebrew studies» per Moshe Bar-Asher; «Gender in Gesenius revisited» per Dorothea Erbele-Küster; «The Hebrew dictionary of Wilhelm Gesenius and the study of Samaritan Hebrew in past and present» per Moshe Florentin; «Gesenius' *Handwörterbuch* und Gesenius' *Grammatik*: Wechselseitige Abhängigkeiten und Einflüsse» per Regine Hunziker-Rodewald; «Wilhelm Gesenius and the history of Hebrew in the Biblical period» per Jan Joosten; «Gesenius and aspects of Biblical Hebrew stylistics: rhetorics, parallelism, and clause chaining» per Frank Polak; «Gesenius' evaluation of the vocalization of Hebrew» per Stefan Schorch; «The first Samaritanologist: Wilhelm Gesenius» per Abraham Tal); 3. Gesenius' œuvre and Semitic studies («Wilhelm Gesenius, Ulrich Friedrich Kopp, and the beginnings of Semitic epigraphy» per Peter T. Daniels; «Gesenius' dictionary and the development of Aramaic studies» per Steven E. Fassberg; «Wilhelm Gesenius als Semitist: Das „Lehrgebäude“ in seinem wissenschaftsgeschichtlichen Kontext» per Holger Gzella; «Wilhelm Gesenius and the rise of Phoenician philology» per Reinhard G. Lehmann; «Wilhelm Gesenius, das Hebräische Handwörterbuch und die Erforschung des Altsüdarabischen» per Peter Stein; «The Amarna letters in the 17th and the 18th editions of Gesenius' Hebrew dictionary» per Juan-Pablo Vita); 4. Gesenius' approach to the Biblical text («Greek Bible and Hebrew lexicography: Gesenius' use of the Septuagint» per Martin Rösel; «Hebrew lexicography and textual criticism of the Hebrew Bible in light of Gesenius' dictionary» per Emanuel Tov); 5. Gesenius as Biblical exegete («Der Jesaja-Kommentar von Wilhelm Gesenius» per Uwe Becker; «Lower and higher criticism in Hebrew lexicography» per Reinhard G. Kratz; «Wortdeutung und Bibelübersetzung: Semantische und exegetische Überlegungen zu Gen 29,17 im Spiegel des Wörterbuches von Wilhelm Gesenius» per Zoltán Kustár; «Wilhelm Gesenius und die Exegese des Deuteronomiums» per Udo Rüterswörden; «Wilhelm Gesenius' romantische Prägung: Mit einem Ausblick auf das Fortwirken seiner philologischen Grundideen bis in heutige Psalmenexegese» per Andreas Wagner; «Wilhelm Gesenius' Auslegung der messianischen Texte in seinem »Commentar über den Jesaja« von 1821» per Ernst-Joachim Waschke); 6. Ancient Israel's *Umwelt* in the *Handwörterbuch* («Ancient Israelite religious history and its traces in Gesenius' dictionary» per Sebastian Grätz; «Biblische Archäologie und hebräische Lexikographie im Hebräischen Handwörterbuch von Gesenius» per Ulrich Hübner; «The history of Egyptology and the Gesenius' dictionary» per Bernd U. Schipper); 7. Context and reception of Gesenius' œuvre («The reception of Gesenius' dictionary in England» per Graham Davies; «The influence of Gesenius' lexicon

as discerned in works by 19th century Scandinavian Hebraists» per Mats Eskhult; «Wann und wie verwendeten jüdische Gelehrte des 19. Jahrhunderts das Hebräisch-Deutsche Wörterbuch und andere Werke von Gesenius?» per Yaacov Shavit; «At Gesenius' school? Hebrew philology, the rabbis and the Wissenschaft des Judentums» per Giuseppe Veltri; «Wilhelm Gesenius in the history of Hebrew and Old Testament scholarship in Hungary» per József Zsengellér). L'obra, magníficament editada per De Gruyter, es clou amb un índex de persones, de fonts i de paraules hebrees i aramees.

El conjunt de treballs aplegats, resultat del congrés de Halle dedicat a l'obra lexicogràfica del gran Gesenius, és impressionant per la qualitat del conjunt de les aportacions. En realitat, el volum presenta un balanç de molts d'aspectes relacionats amb la llengua hebrea, la lingüística semítica comparada i l'exegesi bíblica. Les referències bibliogràfiques contingudes en la secció final de cadascun dels estudis ens permeten adonar-nos que, sota el nom de Gesenius i la seva immensa autoritat, es fa un balanç dels estudis sobre la llengua i la lexicografia hebrees des del seu temps fins al nostre: dos-cents anys. És impossible en aquesta ressenya fer una valoració detallada de les riques aportacions que els diversos estudis presenten sobre aspectes particulars —història de la llengua i la lexicografia hebrees, en particular, però també sobre molts altres temes relacionats amb l'obra del gran professor de Halle: samarità, arameu, fenici, exegesi bíblica, etc.—, però volem deixar constància del valor de les aportacions aplegades en aquest magnífic volum editat pels professors Stefan Schorch i Ernst-Joachim Waschke.

JOAN FERRER
Universitat de Girona
joan.ferrer@udg.edu

Adolfo D. ROITMAN. *Del tabernáculo al templo: Sobre el espacio sagrado en el judaísmo antiguo.* Estella: Verbo Divino, 2016. 326 p.; 24 cm. ISBN: 978-84-9073-243-4.

En aquesta obra, l'autor fa un recorregut exhaustiu per totes les formes que ha adoptat l'espai sagrat per als antics israelites, a partir del testimoniatge de fonts diverses. L'obra es divideix en una introducció i set capítols. En els capítols 1 a 5 es presenten aquestes diverses formes i llocs de l'espai sagrat de l'Antic Israel. El capítol 6 està dedicat a les crítiques que hauria rebut el segon temple de Jerusalem, en el seu propi context; i el capítol 7 és una recapitulació

de les dades més importants que l'autor ofereix, i conclusions. S'hi afegeixen dos apèndixs, el primer sobre l'ideal que representa el desert en el pensament israelita i jueu, i fins i tot israelià modern. El segon sobre dos episodis que tenen com a protagonistes Abraham i David, respectivament, i que l'autor unifica en un mateix motiu ideològic i religiós.

La introducció vol ser una presentació general, de caire antropològic i universal, d'una banda, i més concret, inherent als antics israelites, de l'altra. El capítol resulta una bona introducció a aquesta necessitat de les diferents religions de dotar les seves divinitats amb un lloc per estar-s'hi, per viure-hi, per hostatjar-s'hi, per ser presents enmig dels humans, en definitiva.

L'aproximació, per motiu de comparació, que l'autor fa amb l'àmbit cuneïforme, de vegades és massa superficial o bé hi manca actualitat. Un primer exemple seria quan, a la pàgina 22 d'aquesta introducció, l'autor esmenta els espais sagrats artificials, i assenyala, entre d'altres, les pedres: potser hauria calgut fer esment de la rellevància especial que té per al coneixement i la comprensió de molts fenòmens culturals, socials i religiosos de l'Antic Israel la documentació de l'antiga ciutat de Mari, l'actual Tel Hariri, a Síria. En aquest cas, hauria estat pertinent citar l'obra de Jean-Marie DURAND, *Le culte des pierres et des monuments commémoratifs en Syrie amorrite* (París, SEPOA, 2005, col·l. «Florilegium Marianum», 8, «Mémoires de NABU», 9), en la qual l'autor aporta informació molt important sobre el culte a les pedres, en les formes més variades.

El segon exemple el trobem a la pàgina 25 de la introducció, quan parla de l'espai sagrat terrenal lligat a l'espai sagrat celestial, i el relaciona amb el nom de la ciutat de Babilònia, fent referència a la pseudoetimologia erudita que els mateixos habitants de Mesopotàmia van transmetre. Avui en dia els estudiosos del Pròxim Orient Antic estan d'acord a dir que l'etimologia real de Babilònia és desconeguda, i que «Porta dels Déus» és una falsa etimologia creada pels erudits babilonis, aprofitant la similitud fonètica amb *bāb ilāni*.

El capítol 1 està dedicat a l'espai sagrat del Sinaí, potser l'espai sagrat més antic segons el relat bíblic. Tenint en compte que l'autor és ben conscient que la teoria de les quatre fonts del Pentateuc ha quedat obsoleta per explicar la formació dels cinc primers llibres de l'Antic Testament i de bona part d'aquest en general, trobem incongruent que continuï utilitzant els arguments més característics d'aquesta teoria, com es fa palès a la pàgina 30, on parla de «fuerite yahvista» i «fuerite elohista».

El capítol 2 se centra en el tabernacle, tal com va ser construït mentre el poble d'Israel es trobava al desert, guiat per Moisés. El santuari del desert

seria, doncs, un possible precedent de la sinagoga (p. 58). En aquest capítol, l'autor reflexiona sobre la realitat històrica del tabernacle i la tenda de la reunió, i ja al final, sobre si el tabernacle del desert no voldria prefigurar l'absència de temple en l'època postexílica. Resulta molt interessant la conclusió de la pàgina 60.

El capítol 3 se centra en el primer temple de Jerusalem i la seva descripció, i l'autor es planteja la veracitat, o no, de les dades fornides pel text de l'Antic Testament i la seva realitat històrica, tal com indica al subtítol del capítol, «entre mito e historia». Fa un repàs de les dades que trobem a la mateixa Bíblia hebrea, acompanyat de les dades arqueològiques que les excavacions que s'hi han dut a terme ens poden donar. El capítol acaba amb el relat i les especulacions a l'entorn de la destrucció del temple de Jerusalem per part del rei neobabiloni Nabucodonosor II.

El capítol 4 ens parla del temple de Jerusalem en època persa. També segons les dades que trobem en la documentació bíblica, l'autor ens ofereix un relat de la història de la reconstrucció i restauració del culte en aquest temple en temps d'Esdres i Nehemies.

El capítol 5 tracta del temple de Jerusalem en època hel·lenística i romana, quan la revolta dels Macabeus té una gran importància. Importància que es ressalta pel fet d'haver aconseguit un parèntesi de govern independent per a Judà i el fet que, a banda de la reialesa, els Macabeus assumiran també l'autoritat de summe sacerdot.

El capítol 6, titulat «Críticas al Templo de Jerusalén», inclou, a més a més, uns apartats molt interessants en què es descriuen els altres temples dedicats a Jahvè, des d'Egipte fins a la Transjordània. L'existència d'alguns és, però, discutida. Són el que l'autor anomena «els temples alternatius»; un d'aquests seria, per exemple, el de Samaria, a la muntanya de Garizim (6.2.1). L'autor presenta i discuteix les dades que es coneixen sobre la construcció d'aquest temple, així com la data i les motivacions.

Un altre és l'anomenat temple d'Hircà a 'Arâq el-Emir (6.2.2), del qual l'autor dubta que mai fos consagrat i utilitzat per al culte.

En l'apartat dedicat al temple d'Onies IV, a Heliòpolis (6.2.3), resulta molt interessant la discussió entorn de les raons de la seva construcció; també s'hi discuteix si el seu promotor fou Onies IV o bé Onies III, el seu pare. En la conclusió d'aquest punt, l'autor ofereix una justificació suggeridora pel que fa a la motivació de la construcció: proposa que és el fet inherent al sacerdoci el que habilita un sacerdot a admetre com a vàlid un lloc perquè hi habiti la divinitat d'Israel, independentment, en aquest cas, de la tradició. De tota mane-

ra, Onies IV i els seus seguidors justifiquen la construcció d'aquest temple per la profecia d'Isaïes.

S'inclou en aquesta llista el temple escatològic que prediquen els pietosos (6.3.1), justificat pels pecats dels sacerdots encarregats del culte.

És discutible l'existència del temple de Qumran que l'autor proposa (6.4.1), així com també ho seria una comunitat com la que s'ha assumit que hi hauria hagut en aquest lloc. Les troballes i la funció dels espais i els artefactes descoberts poden molt bé ser el fruit de la mera interpretació de l'estudiós modern.

Resulta molt interessant el repàs de la figura de Joan Baptista que fa l'autor (6.5.1), un profeta que viu al desert, però també un sacerdot. La suposada relació del Baptista amb Qumran esdevé, des del meu punt de vista, altament dubtosa (veg. les p. 240 i 248); com també ho són les referències al Baptista que trobem en l'obra de Flavi Josep (p. 246). Seguidament (6.5.2) s'analitza la figura de Jesús de Natzaret, profeta. De l'actuació de Jesús en relació amb el temple de Jerusalem, l'autor en dedueix la seva actitud respecte d'aquest.

Després de la destrucció del temple de Jerusalem l'any 70 dC per part dels romans comandats per Titus s'abandona definitivament la idea del temple físic per a concentrar-se en una nova modalitat de temple, que serà, a partir de llavors, la Torà mateixa i el seu estudi constant (veg. especialment la p. 265).

El capítol 7 conté les conclusions, amb una útil recapitulació de les idees més importants desenvolupades al llarg dels altres sis capítols, cosa que facilita en gran manera la comprensió d'una prosa tan densa i minuciosa.

Si hem d'afegir alguna crítica a aquesta obra tan esclaridora, ben escrita i organitzada, seran crítiques ínfimes. Potser la mancança més clamorosa és el fet que l'autor no es refereix en cap moment a un dels temples més coneguts i documentats, en el qual els israelites haurien exercit el culte i fins i tot sacrificis cruentos. Ens referim al temple dedicat a Yaho a Elefantina, a Egipte, a l'altura de la primera cascada, que tan bé es coneix per la documentació trobada en aquest jaciment. Alguns petits errors de concordança entre article i substantiu els anem trobant al llarg del text, però en cap cas en dificulten la lectura o la comprensió. Es tracta d'un text molt ben escrit, magníficament estructurat, en el qual totes les peces encaixen sense esforç, i també sense esforç el lector se submergeix en la seva lectura. L'obra es llegeix pràcticament d'una tirada, cosa que *a priori* no resulta evident, vista l'envergadura del volum, amb una tipografia densa, però de lectura agradable. No ens queda sinó felicitar l'autor per aquesta obra magnífica, i alhora encoratjar a llegir-la no tan sols als lectors interessats en els temples d'israelites i judaïtes, sinó també a tots aquells

que s'interessen pels mecanismes que operen en els humans a l'hora de triar un espai sagrat i com evolucionen aquests espais.

ADELINA MILLET ALBÀ
Universitat de Barcelona
amillet@ub.edu

Josep ALANYÀ I ROIG. *La Disputa cristològica de Tortosa: Història i actes, 1413-1415.* Tortosa: Ajuntament de Tortosa. Capítol Catedral de Santa Maria, 2015. 830 p.; 24,5 cm. ISBN 978-84-608-4212-5.

Estem en presència d'un llibre publicat amb motiu del sisè centenari de la Disputa de Tortosa. El pròleg ens informa que l'alcalde de la ciutat n'induí personalment la redacció en un acte públic celebrat el juliol de 2014 (p. 35). El llibre, doncs, tan gruixut com és, s'ha enllestit en poc més d'un any.

Ja redactat, la jerarquia civil i eclesiàstica de Tortosa ha avalat el llibre amb elogis. El volum s'obre amb cinc escrits ocasionals. Primer hi ha, a guisa de marc general, una glossa de la doctrina del concili Vaticà II sobre les relacions de l'Església amb els jueus (p. 9-13); després, un «Pòrtic» del bisbe (p. 17-21); una «Presentació» de l'alcalde (p. 23-24); una altra «Presentació» del degà del Capítol de la Catedral (p. 25-29), i un «Pròleg» de l'autor. Aquest es limita a narrar els actes celebrats a la ciutat amb motiu del sisè centenari, anunciar el contingut dels sis capítols que conformen el seu llibre i agrair les col·laboracions (p. 31-38). Omet exposar l'estat actual dels estudis sobre la Disputa, ni que sigui citant un article d'enciclopèdia.

El primer capítol és dedicat a «Les controvèrsies judeocristianes tingudes a Hispània». Pren les aigües de molt amunt. Tracta particularment dels concilis visigòtics i passa després a dues èpoques successives, designades com a «patristica» i «de la reconquesta cristiana» (p. 41-87).

El plantejament i els judicis sobre les antigues polèmiques no són nous. Estan calcats dels que havia fet i manifestat Antonio Pacios en el seu estudi sobre la Disputa de Tortosa, publicat el 1957.¹ Alanyà en fa sovint una traducció literal.²

1. Antonio PACIOS LÓPEZ, *La Disputa de Tortosa*. Madrid i Barcelona, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Instituto Arias Montano, 1957, 2 v., vol. I: *Estudio histórico, crítico, doctrinal*, vol. II: *Actas*.

2. Heus ací tres mostres de traducció: «A la conversión de Recaredo (a. 587) se hallaron con una organización judía fortalecida durante el periodo arriano» (PACIOS, p. 12) = «En el

No n'ha actualitzat les citacions bibliogràfiques.³ És veritat que, superant els límits del seu model, inclou una exposició de la Disputa de Barcelona, de 1263, amb material de segona mà, i notícies esparses de conversions de jueus durant el segle XIV, sense actualitzar-ne tampoc la bibliografia.

El segon capítol es titula «La Controvèrsia de Tortosa». Ve a ser una exposició de la història externa dels esdeveniments (p. 91-148). L'enceta amb quatre pàgines sobre el seu sentit, ajudant-se de paràgrafs sencers de les actes llatines (p. 93-96). Continua amb les fonts d'informació (p. 96-110), l'origen i la convocatòria (p. 110-129) i els protagonistes de la Disputa (p. 129-141). Clou el capítol amb una impugnació dels judicis desfavorables al punt de vista catòlic manifestats pel professor Baer en un treball publicat el 1931 i a la seva història dels jueus, publicada el 1945 (p. 141-148). En tot això, com abans, Alanyà continua servint-se de l'estudi del seu predecessor, del qual tradueix igualment llargs fragments. Confessa, ara, que li ha servit de «fil conductor» (p. 109).

Alanyà li ha fet una confiança excessiva. Pacios estava interessat, únicament, pel contingut doctrinal de la Disputa. No tenia tremp d'investigador en història. No visità arxius, locals o generals, ni cercà notícies col·laterals en obres publicades. Per al seu intent, bastaven les actes llatines. Estampà, convençut, que eren «la fuente principal, por no decir única, que nos informa de lo sucedido en esta Controversia» (Pacios, p. 31). Passats cinquanta anys i més, Alanyà insisteix que les actes llatines continuen essent «la font principal, quasi única, que ens informa d'allò que succeí a la Controvèrsia de Tortosa» (p. 96). No ha ampliat gens el panorama de fonts. Confessa que a darrera hora, quan el llibre ja era acabat, s'assabentà d'una còpia de les actes existent a Salamanca (p. 100). En realitat, la còpia, que no és llatina, sinó castellana, ja era coneguda des de 1971.⁴ Desconeix també que l'any 1970 fou indicat un

moment de la conversió del rei Recared, l'any 587, l'organització dels jueus estava enfortida gràcies a la circumstància favorable del període arrià» (ALANYÀ, p. 45); «La Iglesia española trabajó cual ninguna en pro de la conversión de los judíos» (PACIOS, p. 19) = «L'Església espanyola ha treballat durant segles per la conversió dels jueus» (ALANYÀ, p. 54); «El uso de la filosofía conduce fácilmente al abuso, defendiendo con ella las proposiciones más contradictorias» (PACIOS, p. 26) = «L'ús de la Filosofia condueix fàcilment a l'abús, puix amb ella s'arriben a defensar les proposicions més contradictòries» (ALANYÀ, p. 63).

3. Desconeix els treballs publicats a la revista *Iberia Judaica* (Alcobendas, Madrid, Asociación Hispana de Estudios Hebraicos), 2 (2010). El volum està dedicat, precisament, a «La polémica judeo-cristiana en Hispania».

4. *Repertorio de historia de las ciencias eclesiásticas en España*, vol. 3: *Siglos XIII-XVI*, Salamanca, Instituto de Historia de la Teología Española, 1971, p. 442-443.

manuscrit, conservat a Karlsruhe, amb les al·legacions contra el Talmud fetes en les sessions finals de la Disputa.⁵

Alanyà, com abans Pacios, no aporta notícies inèdites d'arxiu ni ha recollit les procurades per publicacions documentals, antigues i recents. Ignora que el 1998 es publicaren centenars de resums de documents dels registres de l'Arxiu de la Corona d'Aragó, dels anys de la Disputa, compilats per Gemma Escribà,⁶ i que el 2006 també es compilaren els centenars de resums dels registres papals conservats a l'Arxiu del Vaticà, publicats per Ovidio Cuella.⁷ Els paràgrafs que Alanyà dedica a les fonts, a la trajectòria dels protagonistes, al nombre i als noms dels rabins assistents i al desenvolupament de la Disputa resulten mancats i obsolets.

El tercer capítol es titula «Les vies d'argumentació de la Disputa de Tortosa» (p. 149-207). És el més espès. Vol ser una presentació dels escrits que s'hi debateren. Tots els apartats del capítol, llevat del dedicat al *Pugio fidei* (p. 176-178), són traduïts de l'estudi de Pacios, en forma saltada.⁸

El quart capítol ocupa més del 60 % del llibre (p. 209-740). Està dedicat a exposar les actes, sessió per sessió, adés resumint-ne el contingut, adés comentant-les, i molt sovint transcrivint-ne llargs paràgrafs en llatí. El titula «Desenvolupament de la controvèrsia. Sessions, actes i explanacions». Ací Alanyà es val del segon volum de Pacios. En depèn fins al punt de copiar-ne les referències a peu de plana i, com ell, omplint una suposada darrera sessió, numerada 69, amb el text de la Constitució *Etsi doctoris gentium*, en versió original i en traducció.

Preocupat per resumir i traduir el text notòriament carregós de les actes, Alanyà no ha esmenat errors de còpia en les dates⁹ i ha equivocat algun nom

5. Ch. MERHAVIA, «A Spanisch-Latin Ms. concerning the opposition to the Talmud in the beginning of the 15th cent.» [en hebreu], *Kiryat Sefer* [en hebreu], 45 (5730 = 1969-1970), p. 271-286 i 590-606.

6. Gemma ESCRIBÀ, *The Tortosa Disputation. Regesta of documents from the Archivo de la Corona de Aragón: Fernando I 1412-1416*, ed. estilística per Raquel Ibáñez-Sperber, introd. de Yom Tov Assis, Jerusalem, 1998, col·l. «Sources for the History of the Jews in Spain», 6.

7. Ovidio CUELLA ESTEBAN, *Bulario aragonés de Benedicto XIII*, vol. 3: *La curia de Peñíscola (1412-1423)*, Saragossa, Diputación de Zaragoza, 2006.

8. Heus ací les correspondències: Alanyà, p. 151-164 = Pacios, p. 85-95; Alanyà, p. 164-174 = Pacios, p. 359-368; Alanyà, p. 179-187 = Pacios, p. 97-107; Alanyà, p. 187-203 = Pacios, p. 345-357; Alanyà, p. 203-207 = Pacios, p. 107-111.

9. No és «Dimarts, 15 de març», sinó «Dimarts, 14 de març» (p. 291); no és «Dilluns, 29 de febrer», sinó «Dilluns, 19 de febrer» (p. 589); no és «Dimarts, 20 de maig», sinó «Dimarts, 2 de maig» (p. 671); no és «Dijous, 28 de setembre», sinó «Dijous, 27 de setembre» (p. 695).

propi.¹⁰ Més greu és la distracció d'atribuir a Jeroni de Santa Fe («segons mestre Jeroni», diu) proposicions presentades pels jueus (p. 351) i interpretant els arguments presentats per rabí Ferrer com a rèpliques fetes per mestre Jeroni (p. 637-638). No serveix d'excusa el fet que tant mestre Jeroni com els rabins citen la Bíblia segons la Vulgata. Alanyà dedica un apartat a defensar el valor filològic de la Vulgata, sense ni tan sols plantejar l'anomalia del seu ús per part dels jueus, cosa que Pacios tampoc no havia advertit (p. 251-256).

Els dos capítols darrers són els més breus. El cinquè està dedicat a ponderar els baptismes de jueus seguits durant i acabada la Disputa, aportant noms que els estudiosos ja coneixen i ometent-ne molts de coneguts (p. 745-776).

El sisè capítol és el més personal. Conté un «Judici històric i teològic sobre la Disputa de Tortosa» (p. 777-805). Fetes algunes precisions, descartats alguns suposats malentesos i citada l'autoritat de Marcelino Menéndez, Alanyà conclou i defensa la recta i lloable intenció dels promotors de l'episodi. Segons ell, la Disputa responia a una «iniciativa apostòlica» del papa Benet XIII, la qual era ben lluny de constituir una «trampa o judici polític ordits per des-trossar els jueus i fer inviable el judaisme als regnes hispànics i també a Europa» (p. 801).

El llibre conté al final un apartat de «Fonts i bibliografia», no gens complet (p. 809-826), i la fotografia i el currículum de l'autor, canonge de la catedral de Tortosa, arxiver de l'Arxiu Capítular i director de l'Arxiu Històric Diocesà (p. 829-830).

Esparses al llarg del text, a tall d'il·lustracions, hi ha 57 imatges a pàgina plena, més 19 imatges de mitja pàgina, amb plànols de la catedral de Tortosa i de l'església de Sant Mateu, fotografies de retaules, escultures religioses, manuscrits, etc.

Les autoritats civils i eclesiàstiques de Tortosa, patrocinant un llibre «de pes», poden creure que han ajudat a commemorar dignament el sisè centenari de la Disputa. Al marge de la seva satisfacció, és dubtós que el llibre pugui ser útil a alguna categoria de lectors.

JAUME RIERA I SANS
casimir.agusti@gmail.com

10. Al·ludint al mestre general dels dominicans, li dona el nom de Sancho Porta, que era mestre del Sacre Palau (p. 258); ha llegit «Morella» on es parla de Maella (p. 677).

Görge K. HASSELHOFF; Alexander FIDORA (ed.). *Ramon Martí's 'Pugio fidei': Studies and texts*. Santa Coloma de Queralt: Obrador Edendum, 2017. 268 p.; 22 cm. ISBN 978 84 947566 1 0. (Exemplaria Scholastica. Textos i Estudis Medievals; 8)

El *Pugio fidei*, o *Pugio christianorum*, és una obra monumental, cabdal, mestra, del teòleg català Ramon Martí (Subirats, ca. 1220 - Barcelona, ca. 1285). L'obra representa una fita inigualada en la literatura apologetica o de polèmica entre el cristianisme i el judaisme. Els coneixements de la cultura i la religió jueva, però també de la musulmana, que Ramon Martí hi demostra són excepcionals.

La publicació, doncs, d'un llibre com el que recensionem és una notícia cultural de primer nivell. I ho és tant pel que ofereix, que és molt, com pel que promet, que és moltíssim. Efectivament, ja en les primeres línies del text del llibre llegim: «Within the series *Bibliotheca Philosophorum Medii Aevi Cataloniae* an edition of Ramon Martí's famous *Pugio fidei* (ca. 1280) will be published» («Preface», p. 9). És un anunci magnífic, avalat pels estudis que ara presentarem.

El volum és, doncs, «a pilot study for the edition of this work [*Pugio fidei*]» (p. 9), en el qual han col·laborat reconeguts especialistes de diversos camps. Després del «Preface» (p. 8-9), signat pels editors del volum, els professors Görge K. Hasselhoff (Technische Universität de Dortmund) i Alexander Fidora (ICREA - Universitat Autònoma de Barcelona), el primer estudi, «The Preface to the 'Pugio fidei'» (p. 11-21), de G. K. Hasselhoff i Syds Wiersma (Thomas Institut te Utrecht, Univesity of Tilburg), edita el *Prefatio Pugionis*, juntament amb la traducció a l'anglès (a doble columna). El còdex pres com a base d'aquesta edició és el de París, Bibliothèque Sainte-Geneviève, Lat. 1405 (= G). En aquest prefaci, Ramon Martí explica el sentit del títol, la motivació, els objectius i el mètode de treball de l'obra.

El segon estudi, «The Projected Edition of Ramon Martí's 'Pugio fidei'. A Survey and a Stemma» (p. 23-38), també de G. K. Hasselhoff, presenta i analitza els manuscrits conservats (13 en total: 10 de medievals i 1 fragment també medieval, i 2 manuscrits moderns) o dels quals tenim notícia (7) i les dues edicions del segle XVII (Voisin i Carpzov). Cap d'aquests còdexs no conserva el mateix contingut: alguns només contenen la primera part, d'altres la segona i la tercera; alguns només utilitzen el llatí, d'altres l'hebreu (i l'arameu). L'elaboració d'un *stemma codicum* és, doncs, realment difícil, però l'autor proposa un *stemma* «preliminar» a la pàgina 38. La taula de la pàgina 31, amb tots els manuscrits i els diversos elements del *Pugio fidei* que cadascun conté,

és realment interessant. En apèndix, Hasselhoff edita l'anomenat fragment L (Lanusei, Museo Diocesano dell'Ogliastro), és a dir, les línies conservades en llatí i hebreu del capítol 3 del llibre segon. Aquest fragment és un indicatiu que «further bilingual manuscripts might have existed» (p. 27). De cara a l'edició del text, l'autor arriba a la conclusió següent (p. 29):

For a new edition of the *Pugio fidei* this offers two possibilities: either an edition of a *textus historicus*, perhaps with references to the *textus receptus* of the 17th-century editions, or an edition that considers all mentioned manuscripts will be prepared. In both instances the edition should follow Ramon's Martí's autograph [*vegeu el resum de l'article següent*] and include references to the early print versions because, since the 17th century, most scholars have referred to these editions. The advantage of the first option is that it might be prepared within a relatively limited timeframe. On the other hand, the advantage of an edition which takes account of all variants is that it might give further insight into the transmission processes. In addition, the number of manuscripts is not too large to consider all of them. I hope to have shown that the differences in content and size among the manuscripts and early editions are not insignificant. In every case, a serious problem seems to be that it seems impossible to give a convincing stemma, since too many uncertainties remain. My note should nonetheless give at least an initial idea of the direction which the complete project should take.

El tercer article, «Le manuscrit Latin 1405 de la Bibliothèque Sainte-Geneviève (Paris). Autographe et oeuvre d'un converti» (p. 39-101), de Philippe Bobichon (CNRS, París), és un estudi codicològic, paleogràfic i textual molt detallat i complet de «le plus ancien et le plus complet des manuscrits conservés du *Pugio fidei*» (p. 39). Boichon arriba a aquesta conclusió (p. 100):

Le caractère autographe de la copie (exemplaire d'auteur) est prouvé par un ensemble de particularités manifestant à la fois —sans aucune exception— une intelligence du texte, un désir de le perfectionner et un souci de sa réception qui ne sauraient émaner d'un simple «copiste», fût-il le plus scrupuleux. Tout prouve également que l'hébreu et le latin sont l'un et l'autre copiés par ce même scribe qui les considère —et les présente constamment— comme indissociables. Les caractéristiques de la copie hébraïque et de l'utilisation des textes, enfin, ne peuvent être que celles d'un scribe/auteur ayant appris l'hébreu —et ses traditions textuelles— dès le plus jeune âge. À ces trois conclusions partielles ne peut correspondre qu'une unique conclusion d'ensemble: le scribe de ce manuscrit est aussi l'auteur du text, et il était d'origine juive. Cette conclusion n'est pas une hypothèse, mais une certitude fondée sur l'ensemble parfaitement cohérent des données objectives tirées de l'examen du manuscrit.

L'estudi següent, el quart, «Weapons Against the Jews. Motives and Objectives of The Preface of 'Pugio fidei'» (p. 103-119), de Syds Wiersma, és dedicat al prefaci de l'obra, concretament als seus motius i objectius. El *Pugio fidei* sembla dirigit a predicadors i «guardians» de la fe cristiana per tal de proporcionar-los arguments contra els jueus. L'objectiu general és la conversió dels infidels. Ramon Martí i Tomàs d'Aquino (*Summa contra gentiles*) comparteixen els principis apologetics generals, però el primer manifesta un interès més gran per conèixer directament el pensament i les obres dels adversaris. Pel que fa a la disputa amb l'islam, Martí no es limita únicament a arguments de raó, sinó que utilitza també les autoritats islàmiques.

Ann Giletti (Univesity of Oxford), «Early Witness: Thomas Aquinas, Albert the Great and Peter of Tarentaise in Ramon Martí's 'Pugio fidei' (c. 1278)» (p. 121-156), analitza l'ús que Ramon Martí fa de les obres de Tomàs d'Aquino (*De veritate*, *Summa contra gentiles*), Pere de Tarentaise (*Commentari a les Sentències*) i Albert Magne (*Summa theologiae*, *De anima*). Giletti arriba a la conclusió següent (p. 155):

Martí's variants are generally either inadvertent, small differences, or deliberate, significant interventions, made for emphasis or to bring the source text in line with the main text it is being inserted into [...]. If this is the case, it would mean that Martí on the whole worked with his sources with great care, but did not stop himself from intervening. This practice would indicate that, far from mindlessly transferring the sources to his book, he engaged with them intimately and with deep understanding.

El sisè article, «Ramon Martí's New Testament citations in Hebrew. A transcription and further observations» (p. 157-173), de Ryan Szpiech (University of Michigan), ofereix la transcripció de la traducció a l'hebreu (en el *Pugio fidei*) d'onze citacions del Nou Testament, juntament amb el text llatí, majoritàriament relacionades amb l'encarnació, el naixement o el ministeri públic de Jesucrist, i una del credo d'Atanasi. Szpiech remarca que aquestes traduccions responen a una estratègia ben pensada, i fins i tot parla de «philosophy of language and translation» (p. 168), en funció de la finalitat apologetica del *Pugio fidei*.

Els articles setè, novament de G. K. Hasselhoff, «'Iudei moderni' in the 'Pugio fidei'. With an Edition of Texts Quoted from Jonah ibn Janah, David Kimḥi, Rabbi Raḥmon, and Moses Naḥmanides» (p. 175-208), i vuitè, de Yosi Yisraeli (Ben-Gurion University Beer-Sheva i Bar-Ilan University Ramat-Gan), «Abraham Ibn Ezra in the 'Pugio fidei'. Compilations, Variations, and Interpolations» (p. 209-240), amb apèndix de G. K. Hasselhoff (p. 223-240), estudien i editen (en els apèndixs) les citacions en hebreu d'autors jueus

contemporanis. L'ús d'aquestes fonts per part de Ramon Martí demostra, entre altres coses, el seu coneixement profund d'autors jueus contemporanis.

El darrer article, «Translating Ramon Martí's 'Pugio fidei' into Castilian» (p. 241-259), signat per Alexander Fidora i Eulàlia Vernet i Pons (UAB), transcriu i estudia fragments bíblics (1Re 12,28; 2Re 17,16-20) traduïts al castellà en el còdex del *Pugio fidei* conservat a la Biblioteca Geral da Universidade de Coimbra (de mitjan segle XIV), f. 2r-v (reproducció d'aquest foli a les pàgines 258-259; i ampliació dels versets traduïts al castellà al lloc on és analitzat cada fragment). L'anàlisi d'aquests fragments i la comparació amb altres versions castellanques de la Bíblia (Escorial, I i 3 = E3; i l'anomenada «Bíblia de Ferrara» = f) permeten als autors arribar a la conclusió següent (p. 256):

The philological analysis of the six Castilian verses of the Books of Kings in the Coimbra manuscript of Ramon Martí's *Pugio fidei* shows that these go back to a medieval Castilian Bible with a non-linear transmission traces of which survive, among others, in E3 and f [...]. The inclusion of this Jewish Romance Bible in the Coimbra manuscript of the *Pugio fidei* reinforces the hybridity of Ramon Martí's work, as a Christian anti-Jewish polemic based on Jewish sources, which are here presented in a Jewish vernacular rendering.

L'índex de referències bíbliques, de manuscrits i d'antropònims completa el volum.

Felicitem els editors i els autors per aquests treballs. I els desitgem que trobin tota mena de forces, suports i recursos per poder portar a bon terme un projecte tan ambiciós, valuós i rellevant com l'edició del *Pugio fidei*.

Per acabar, direm que el llibre es pot consultar o descarregar de franc al repositori digital de la UAB: https://ddd.uab.cat/pub/llobres/2017/183594/OE_ExSch8_PugioFidei_Final.pdf.

JAUME MENSA I VALLS
Universitat Autònoma de Barcelona
Institut d'Estudis Catalans
jaume.mensa@uab.cat

Ulisse CECINI; Eulàlia VERNET (ed.). *Studies on the Latin Talmud*. Bellaterra: Servei de Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona, 2017. 197 p.; 23 cm. ISBN 978-84490-7253-6. (Documents; 113)

Es tracta d'una col·lecció d'articles —corregits i augmentats— que foren presentats al 51è Congrés Internacional d'Estudis Medievals (maig 2016,

Western Michigan University, Kalamazoo, Mich., EUA) i al 23è Congrés Internacional Medieval (juliol 2016, University of Leeds, RU). S'inicia amb l'article il·luminador d'Alexander Fidora sobre el lloc que ocupa la versió llatina en la polèmica antijueva medieval; hi aprofundeix en el que havia publicat abans el mateix autor, que dirigeix el grup d'investigadors per a l'edició crítica del text llatí talmúdic intitulat *Extractiones de Talmud*. En subratllem la seva aportació sobre una de les versions de l'obra (l'anomenada *Sequencial*): es troba en els manuscrits *P*, *Z*, *W*, *G*, *C* i bé podria ser el resultat directe de l'ambient més tolerant creat per la intervenció d'Innocenci IV, que demana una revisió de la condemna del Talmud que havia tingut lloc anys abans (p. 19-21). L'estudi de Fidora enquadra bé els articles que seguiran i el lloc ocupat per les *Extractiones* dins de la història i la literatura antitalmúdica en l'edat mitjana.

Segueixen articles interessants, com ara el d'Ulisse Cecini sobre els elements polèmics de la traducció llatina del Talmud: «Looking for polemical argument: A closer look into the Latin translation of the Talmud, *Extractiones de Talmud* (c. 1244-45)» (p. 43-55). Inicia el seu article resumint amb claredat les dades històriques: el 1239, el convers Donin va fer un escrit que acusava el Talmud de blasfèmia contra el cristianisme i que fou enviat al papa Gregori IX. Consegüentment té lloc a París una controvèrsia pública —amb diferents fases— entre rabins i diversos teòlegs cristians sobre la base dels 35 articles de Donin (encara que hi ha una altra visió de la controvèrsia, la de H. J. Hames). Així, hi ha una primera condemna i crema del Talmud en els anys 1240-1242. Cap al 1244, i a requesta d'una delegació de la comunitat jueva de França a Roma, té lloc la petició feta pel nou papa Innocenci IV al seu legat a França de revisar la qüestió, cosa que porta a una segona condemna el 1248. És per aquesta intenció de revisió de la primera condemna que s'escriuen dos mil fragments talmúdics en llatí, les *Extractiones*. La intenció de l'article és subratllar les ànsies polèmiques de l'autor (o autors) i el *modus operandi* de la versió llatina dels fragments de *Sanhedrin*. «El coneixement d'una llengua i d'una cultura (la jueva) no són garantia d'imparcialitat o d'objectivitat», conclou l'autor (p. 55). Aquesta conclusió ve demostrada especialment pels fragments escollits per Cecini. S'ha de subratllar que algunes vegades, quan els traductors transmeten el text extrapolant-lo del seu context talmúdic obvi, tot i fer-ne una versió literal, el lector no copsarà el punt de crítica al judaisme: és que segurament el relat llatí vol remarcar l'arbitrarietat o l'extravagància del contingut. És el que pensa l'autor i ho prova amb dos exemples (p. 49-50); el cas més evident és el de *Sanh* 98b, on R. Hil·lel (que creu que Ezequies fou el Messies) diu: «No hi haurà Messies israelita perquè se'l menjaren (אכלוהו) en temps d'Ezequies [quia

comederunt illum in tempore Ezechiae].» Els traductors, que haurien pogut traduir אכלוהו igualment per «en gaudiren», no ho fan per horroritzar el lector / l'oient. És així i ho trobem moltes vegades.¹ Però en altres ocasions no sembla que les coses es puguin o s'hagin d'interpretar així. A voltes els canvis de la versió semblen procedir d'una actitud més benèvola davant del Talmud.² En altres casos es fa difícil veure la malícia antitalmúdica dels traductors.³

Eulàlia Vernet, en el seu article («Hebrew apax legomena from the Bible in the Latin Talmud: Some comments regarding their textual transmission and their Latin translation», p. 57-75), intenta veure el grau de coneixements lingüístics dels traductors al llatí i les fonts de què se serveixen en les *Extractiones* en els textos profètics i sapiencials (Job i Salm) de l'Escriptura. Només en un 20 % dels casos aquestes citacions bíbliques (en *Sanh*) difereixen de la traducció de la Vulgata; tant aquí com en l'article de Cecini se subratlla l'alt nivell de coneixement de l'hebreu bíblic i talmúdic dels traductors; s'hi veu també el respecte per la canonicitat i la sacralitat de la Vulgata. La familiaritat amb l'hebreu, els semitismes que persisteixen en la versió llatina, els calcs de l'hebreu i la fidelitat en la versió dels onomàstics rabínics..., tot això porta l'autora a creure que el traductor (o els traductors) treballa a partir d'un text original hebreu talmúdic. E. Vernet deixa oberta la possibilitat que el traductor pugui ser un jueu convers. L'estudi és profund i il·luminador i té en compte les aportacions de la lingüística comparada. Rarament hi ha errors de tipografia o de transcripció (veg. p. 73, lín. 4).

Isaac Lampurlanés estudia la relació entre l'*Excerptum de Talmud* (dos ms.) i les *Extractiones de Talmud* (p. 93-110). L'*Excerptum* apareix com una versió resumida de les *Extractiones* (la versió temàtica); per això l'autor l'anomena *Epítom*. Semblaria a primer cop d'ull haver estat una de les fonts de les *Extractiones*. Les còpies que ens han arribat de l'*Epítom* són dolentes, però permeten concloure que tant els copistes com l'autor no coneixien l'hebreu (p. 95-97).

1. P. ex., en les *Extractiones* traduint *Sanh* 96a a propòsit de Gn 14,15: «Divisis sociis, inruit...»; íd. en *Sanh* 96a en la citació d'Is 38,8b; íd. en *Sanh* 97a sobre la ciutat anomenada «veritat», etc.

2. A. Fidora és qui primerament parlà de textos que deuen procedir de l'època i el tarannà d'Innocenci IV: «Textual rearrangement and thwarted intentions. The two versions of the Latin Talmud», *Journal of Transcultural Medieval Studies*, 2/1 (2015), p. 64-65 i 67. Nosaltres entre aquests textos hi posàrem *Sanh* 96a, on R. Judà cita Lv 19,32 («sitis muniti...»); íd. *Sanh* 96b-97a («minorabuntur sapientes magistri...»); íd. *Sanh* 97a en la descripció del qual succeirà al món en un cicle de sis mil anys; íd. *Sanh* 97a citant Is 19,15.

3. P. ex., en *Sanh* 96b a propòsit de Jr 51,9: «de filiis filiorum Naaman...».

L'autor examina també els casos en què l'*Epítom* depèn clarament no de les *Extractiones*, sinó dels 35 articles de Donin (p. 100-104). Sembla que vol ser una nova obra independent i no una mera selecció de passatges coneguts per ell (p. 102): tracta, p. ex., les glosses (les interpretacions de Raixí) com si fossin més importants que el mateix text talmúdic (i per ell ho són), i és més radical i més dur que les *Extractiones* en l'oposició al judaisme (p. 97 i 103-104). En realitat, conclou l'autor, l'*Epítom* és una revisió de les *Extractiones* (versió temàtica), però és una obra nova que ens dona informació addicional sobre les *Extractiones*, encara que no sabem quina és la seva font manuscrita a la qual l'*Epítom* afegeix el seu propi material (p. 110).

Annabel González Flores (p. 77-91) cerca les fonts manuscrites del Talmud Bavli de què s'han servit les *Extractiones*. Després de l'anàlisi d'unes sinopsis (les *Extractiones* tal com es troben en els manuscrits principals: el text del Talmud Bavli, ed. de Vilna,⁴ el ms. de Munic i el ms. de Florència) conclou que els manuscrits de Munic i/o el de Florència⁵ en *B. Meş. 58b* i *Sanh 11a, 35a, 105b* es poden considerar molt propers al manuscrit talmúdic usat per les *Extractiones* (p. 83-85).⁶ Com l'autora remarca, manca un estudi que «intenti reconstruir les fonts plausibles de l'hebreu talmúdic per a aquesta traducció (la de les *Extractiones*)» (p. 91). S'ha d'agrair, doncs, molt el seu esforç.

No podien faltar en una col·lecció com la que ens ocupa uns estudis sobre les glosses de Raixí (Görge K. Hasselhoff i Federico Dal Bo, p. 111-144). L'obra s'acaba amb dos articles interessants sobre les referències al Talmud en els comentaris bíblics d'Andreu de Sant Víctor (Montse Leyra Curiá, p. 145-159) i sobre les citacions del Talmud del franciscà Nicolau de Lira (en *Postilla literalis*) d'Ari Geiger (p. 161-175).

L'obra està ben editada, encara que hom hauria desitjat poder llegir amb més comoditat el text hebreu, amb caràcters un punt més grans. Així mateix, ofereix un bon resum de com estan les qüestions entorn de les *Extractiones*. És del tot necessària per a l'edició crítica de les *Extractiones* i per als interessats en el judaisme medieval.

ENRIC CORTÈS I MINGUELLA
Facultat de Teologia de Catalunya
enriccortesminguella@hotmail.com

4. Segle XIX.

5. Que conté les *Extractiones* com a notes marginals.

6. *Tamid 27b* és una excepció, que, però, es pot fàcilment explicar, diu l'autora.

Danièle IANCU-AGOU. *Régine-Catherine et Bonet de Lattes: Biographie croisée 1460-1530: Draguignan / Aix-en-Provence / Rome*. París: Les Éditions du Cerf, 2017. 350 p.; 24 cm. ISBN 978-2-204-10428-9.

Aquest llibre dibuixa, gairebé podriem dir d'una manera novel·lesca, la situació dels jueus del comtat de Provença en un moment crític per al seu esdevenir històric: les acaballes del segle xv i els inicis del xvi, moment en què l'antic comtat de Provença és annexionat al regne de França (1481). Es tracta d'un període històric convuls caracteritzat pels avalots i els decrets d'expulsió dels jueus, una minoria religiosa que des de temps immemorial havia habitat aquestes terres i les havia dotat de cultura i de saviesa.

Per dur a terme aquesta radiografia social i històrica, Danièle Iancu-Agou se centra en la biografia personal, deduïda a partir de la documentació conservada en els arxius notariais d'Ais de Provença, dels membres d'un efímer matrimoni jueu (1469) integrat per Regina Abram de Draguinhan i Bonet Astrug de Latas. Passats dos anys de matrimoni (1471), la jove parella se separa per a seguir dos camins ben distints: Regina es converteix al cristianisme, batejant-se amb el nom de Catarina, mentre que Bonet Astrug de Latas, a causa dels decrets d'expulsió posteriors, haurà de deixar la seva Provença natal i establir-se a Roma, on esdevindrà metge de renom i astrònom del papa Borja, Alexandre VI.

La vida paral·lela d'aquest matrimoni jueu serveix a l'autora de mirall per a reflectir tota l'odissea personal i col·lectiva que hagueren de viure els jueus i els conversos de la Provença a la fi de l'edat mitjana, al despuntar dels temps moderns. Colpits sense remei a finals del segle xv pels edictes d'expulsió promulgats pel rei de França, alguns dels jueus acceptaran el baptisme per evitar la pèrdua de llurs béns. La professora Iancu-Agou estudia també la figura dels neòfits, que es convertiren, vista l'amenaça de l'exili.

L'estructura de l'obra és la següent: s'inicia el llibre amb un preàmbul concís (p. 9-14) en el qual l'autora relata la descoberta, als arxius dels notaris d'Ais de Provença dipositats als Archives Départementales des Bouches-du-Rhône, d'un casament distingit (1469), que uní dos jueus, membres de famílies cultes molt adinerades: Regina Abram de Draguinhan i Bonet Astrug de Latas. Aquest moment de l'any 1469 serà el punt de partida històric del llibre. El preàmbul apareix seguit dels sis capítols pròpiament dits.

El primer (p. 15-42) se centra de manera molt general, sense entrar en detall, en el context històric de les aljames de l'antic comtat de Provença, quan encara era regit pel comte rei Renat I d'Anjou (1460-1480). L'autora es fa ressò que, amb la mort del rei (1480), s'acaba tota una etapa històrica caracteritzada

per la protecció i la sobirania de les aljames: és llavors que l'antic comtat de Provença esdevé francès i passa sota domini dels reis de França, sobirans d'un regne, el francès, molt més intolerant envers la minoria jueva, caracteritzat per haver expulsat els jueus de les seves aljames el 1306 (sota Felip el Bell) i definitivament el 1392 (sota Carles VI el Foll).

El capítol segon (p. 43-110) s'enfoca ja en la biografia personal de Regina Abram de Draguinhan i Bonet Astrug de Latas, sota el regnat del comte-rei Renat I d'Anjou (1469-1480), a través de la documentació notarial d'Ais de Provença. L'autora hi estudia el matrimoni contret a Ais entre Regina Abram i Bonet de Latas (25.06.1469). Quant a la documentació notarial d'aquest temps, s'hi subratlla l'elevada presència d'hebraïsmes en els textos llatins, mots dictats pels clients jueus als notaris cristians; aquest fet posa de manifest que la minoria jueva hi era tolerada i que, de retruc, sabien prou bé utilitzar les eines jurídiques de què disposaven, tot servant la seva diferència i singularitat.

Iancu-Agou es fa ressò també, en aquest capítol segon, de la separació precipitada del jove matrimoni jueu, amb la consegüent conversió al cristianisme de Regina (batejada amb el nom de Catarina Sicolesse, esposa el 1472 del noble Gillet Gilibert, secretari reial), així com també de la viduïtat de la protagonista (1479) respecte al seu segon marit difunt, Gillet Gilibert. Paral·lelament, de mestre Bonet de Latas, se'ns en narra que el 1474 ja era metge (*medicus fisicus*) i *baylon* de l'aljama d'Ais de Provença (1476).

El capítol tercer (p. 111-164) s'emmarca ja en la vida dels jueus d'una Provença annexionada al regne de França (1481-1490) i, en concret, tracta de la vida de Catarina (conversa) i de mestre Bonet de Latas (metge jueu), que hagué de viure a cavall de la Provença i d'Itàlia. Després de la mort del rei Renat I d'Anjou (1480), Provença és annexionada al regne de França (1481): el clima a l'antic comtat s'enrareix per als jueus i comença a esdevenir insegur, arran dels avalots i dels decrets d'expulsió, fets que provoquen un seguit de conversions massives de jueus, les quals, durant el regnat de Renat, havien estat només puntuals i anecdòtiques; els avalots de 1484 i 1486 provocaran èxodes massius de jueus cap a l'Alguer, a Sardenya.

Entre les mesures reials franceses preses quant als jueus, se subratlla que Lluís XII (1512) imposà de fer una llista de neòfits per cobrar una taxa especial de cinc mil florins a tots les jueus del regne convertits al cristianisme. Paral·lelament al context històric, se'ns hi descriu el tercer casament de Catarina, aquest cop amb el jurista d'Ais Étienne Jean (24 de juny de 1495), així com la separació posterior, tan sols vuit mesos després d'haver-se celebrat el

matrimoni. Els arxius notariais també revelen l'existència de Simon Nas, amistançat de Catarina i futur espòs de la conversa, pare dels seus dos fills. Paral·lelament, l'autora descobreix als arxius notariais que Bonet de Latas es casa en segones núpcies a Marsella amb la filla d'un fugitiu d'Arle, mestre Comprat Mossé. L'any 1491, de resultes de l'expulsió dels jueus de Marsella, Bonet s'embarca cap a Itàlia, a Pisa, i més tard s'estableix a Roma (1493), on esdevindrà metge i astrònom del papa Borja Alexandre VI i del papa Juli II.

El capítol quart (p. 165-204) inaugura l'etapa històrica del segle XVI, marcada pels decrets d'expulsió dels jueus i les consegüents conversions massives. S'hi estudien els testaments de Catarina i de Simon Nas, quart espòs de la conversa (1517), així com també l'establiment a Roma de mestre Bonet de Latas (p. 205-232), el qual gaudí d'una gran fama arran de la publicació del seu *Anulus astronomicus* (1507). Sabem que a Roma hi viu amb la seva segona esposa, Stella la provençal, filla de mestre Comprat Mossé d'Arle, refugiat a Marsella de 1488 a 1492 a causa dels decrets d'expulsió. L'any 1501, Lluís XII publica l'edecte d'expulsió definitiva dels jueus de la Provença: o partença o conversió. Arran d'aquest decret, un miler de jueus del comtat en marxen, mentre que l'altre miler es converteix.

El capítol cinquè (p. 233-269) té com a protagonistes els conversos del segle XVI en una Provença despoblada de jueus a causa dels diferents edictes d'expulsió: el 1493, Carles VIII promulga l'edecte d'expulsió dels jueus d'Arle; el 1496, de Tarascon; el 1500 i el 1501, Lluís XII en publica l'edecte d'expulsió definitiu. L'autora hi fa un comentari interessant sobre l'onomàstica adoptada pels conversos, els quals prenen sovint noms propis jueus i cognoms cristians, o a la inversa.

Finalment, el capítol sisè (p. 271-293) fa una recapitulació biogràfica i històrica de les vides paral·leles protagonitzades per Regina-Catarina i Bonet Asstrug de Latas. De Regina-Catarina se'n subratllen els quatre matrimonis i una unió lliure: de fadrina, Regina Abram passa a ser, en el primer matrimoni jueu, Regina de Latas (1469), la qual, conversa, esdevé, en els matrimonis successius, Catarina Sicolesse (1472), Catarina de la Verdière (1484), Catarina Jean (1495) i finalment Catarina Nas (1514).

El llibre es clou amb una conclusió (p. 295-306), en què se subratlla la prosperitat de què gaudí el judaisme sota el regnat del rei Renat d'Anjou; d'entre les conversions que vingueren després, quan el comtat de Provença es troba sota el jou del rei de França, la meitat foren d'entre les famílies més cultivades i benestants de les aljames provençals. Tot seguit hi trobem un epíleg (p. 307-318), uns annexos (p. 319-328), integrats pel prefaci de Georges Duby del

1996 a l'edició universitària del 2001 d'aquest mateix llibre (p. 321-322) i per un seguit d'arbres genealògics de la família de Regina-Catarina i Bonet de Latas, de la família Étienne d'Ais i de la família materna de Nostradamus (p. 324-328), que l'autora ha pogut reconstruir gràcies a la informació dels arxius notariais d'Ais de Provença.

Les pàgines 329-342 contenen també una rica i actualitzada bibliografia d'estudi, que sembla independent de l'escassa bibliografia esmentada en el cos del llibre. Segueixen uns agraïments (p. 343-345), un índex de matèries (p. 347-348) i un recull bibliogràfic de les obres editades per l'autora (p. 349-350).

Quant a l'estructura del llibre, en general és clara, històricament parlant, i els annexos documentals són bons i il·lustren la feina d'arxiu realitzada (vegeu els arbres genealògics de les p. 324-328). La llista bibliogràfica final és acadèmicament bona, exhaustiva i actualitzada, i pot servir de bon punt de partida per a una recerca en la matèria.

Pel que fa al fons documental consultat, val a dir que no s'hi citen de manera sistemàtica els arxius notariais concrets, ni tampoc es faciliten les notes registrals dels documents en qüestió: tan sols a l'inici, en el preàmbul, l'autora ens fa saber que la documentació s'extreu de l'arxiu departamental de Bouches-du-Rhône i dels notaris d'Ais de Provença (p. 9). Amb relació als textos històrics que s'hi esmenten, es fan sempre en traducció, en francès: al lector culte li hauria plagut de poder llegir el document original en llatí o en occità, encara que fos citat a peu de pàgina o en annex. Això no obstant, malgrat que els textos originals no s'hi citin, de tant en tant s'hi esmenten paraules concretes en llatí, extretes dels documents notariais (veg. p. 47).

Quant a la descripció inicial del context històric (p. 17-19), el lector hi trobarà a faltar un cert grau d'aprofundiment sobre la situació i el règim que tenien les aljames de la Provença durant el regnat del rei Renat d'Anjou. Les referències bibliogràfiques —que es fan directament en el cos del text, no pas en nota a peu de pàgina (veg. p. 69)—, són escadusseres i no són sistemàtiques: per exemple, a la p. 154, insòlitàment se cita en el cos del text la bibliografia, més o menys exhaustiva, relativa a la vida de Bonet de Latas, cosa que fins llavors no s'havia fet.

Que el lector no esperi pas trobar, en aquest llibre, un format acadèmic rigorós, car no en té pas el propòsit: el lector erudit no hi trobarà notes a peu de pàgina il·lustratives. És un llibre amè, pensat per a la divulgació, obert a tota mena de lectors que es puguin sentir atrets per aquest tema. L'expressió és fluida i viva, i la lectura de les pàgines, llegívola i plena de sensibilitat, gairebé

com si es tractés d'un assaig mig novel·lesc: els episodis històrics que s'hi narren es basen en el relat autèntic de la vida d'un jove matrimoni jueu de Provença, protagonitzat per Regina-Catarina i Bonet de Latas, tal com apareix testimoniada en la documentació notarial, cosa que n'impregna les pàgines d'emotivitat.

Així doncs, tot i que *a priori*, per les característiques formals suara comentades, el llibre certament ha estat pensat per a la divulgació, s'entreveu que darrere d'aquestes pàgines hi ha una tasca exhaustiva, rigorosa i sistemàtica d'estudi dels documents notariais treballats.

EULÀLIA VERNET I PONS

Universitat Autònoma de Barcelona

eulalia.vernet@uab.cat

Llista d'avaluadors externs 2016-2018

Els editors i els autors agraeixen a les persones indicades a continuació que hagin posat la seva expertesa al servei de TAMID actuant com a avaluadors externs dels articles i ajudant a millorar-los amb els seus comentaris.

Agustí Farjas, Bibiana (INSITU SCP)
Caballé, Francesc (Veclus, SL)
Calvet Bellera, Josep (Universitat de Lleida)
Castaño, Javier (Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid)
Cecini, Ulisse (Universitat Autònoma de Barcelona)
Cifuentes i Comamala, Lluís (Universitat de Barcelona)
Conejo da Pena, Antoni (Universitat de Barcelona)
Cortès, Enric (Facultat de Teologia de Catalunya, Barcelona)
Estanyol, Maria Josepa (Universitat de Barcelona)
Font Agulló, Jordi (Museu Memorial de l'Exili de la Jonquera)
Gesche, Bonifatia (Abtei Mariendonk, Saarbrücken)
Ginebra i Molins, Rafel (Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic)
González Martínez, Carmen (Universidad de Murcia)
Hernando Delgado, Josep (Universitat de Barcelona)
Iancu-Agou, Danièle (Laboratoire d'Études sur les Monothéismes, CNRS)
Ifft Decker, Sarah (Yale University)
Lasker, Daniel J. (Ben-Gurion University)
Llobet i Portella, Josep M. (Universitat Nacional d'Educació a Distància, Centre Associat de Cervera)
López Pérez, M.ª Dolores (Universitat de Barcelona)

Miró i Alaix, Carme (Servei d'Arqueologia, ICUB, Ajuntament de Barcelona)

Ollich i Castanyer, Imma (Universitat de Barcelona)

Peursen, Wido T. Van (Vrije Universiteit, Amsterdam)

Piñol i Alabart, Daniel (Universitat de Barcelona)

Quetglas, Pere J. (Universitat de Barcelona i Institut d'Estudis Catalans, Barcelona)

Rich-Abad, Anna (University of Nottingham)

Soler i Sala, Maria (Universitat de Barcelona)

Verdés i Pijuan, Pere (Consell Superior d'Investigacions Científiques, Barcelona)

Vernet Pons, Mariona (Universitat de Barcelona)

Vilanova i Vila-Abadal, Francesc (Universitat Autònoma de Barcelona)

Instruccions resumides per als autors¹

1. Idiomes

La llengua de la revista és el català. El Comitè Editorial pot acceptar també articles escrits en castellà, francès, italià, occità o anglès.

2. Tramesa dels manuscrits

Els manuscrits s'han d'enviar en forma de fitxer informàtic per mitjà del programa Open Journal System (OJS) amb què funciona el web de l'Hemeroteca Científica Catalana (HCC): <http://revistes.iec.cat/index.php/tamid/>. Prèviament us heu d'haver registrat com a lector i autor de la revista fent servir l'enllaç «Registre» de dalt de les pàgines. Inicieu sessió en el menú de la dreta. En la «Pàgina inicial de l'usuari/usuària», feu clic en l'enllaç «Autor».

El treball no pot haver estat publicat anteriorment i ha d'haver estat enviat únicament a la revista TAMID per a la seva avaluació i publicació. En efectuar el pas 1 de la tramesa amb l'OJS, els autors han de marcar els sis quadres de verificació de l'apartat «Llista de control de la tramesa» i el quadre de verifica-

1. Es pot consultar la versió completa d'aquestes instruccions en l'apartat corresponent de la versió electrònica de la revista: <http://revistes.iec.cat/index.php/tamid/information/authors>.

ció del final de l'apartat «Avís de drets d'autoria». D'aquesta manera es confirma que el manuscrit compleix els requisits exigits d'originalitat, autoria, drets d'autor (llicència Creative Commons), etc.

Si l'autor ho desitja, pot suggerir fins a quatre revisors que consideri adequats per a fer l'avaluació del seu treball, així com fins a quatre revisors que preferiria que no hi intervinguessin. Aquests suggeriments s'han de fer al final del pas 1 de la tramesa, mitjançant el quadre de text «Comentaris per a l'editor/a».

3. Estructura dels articles

Els articles han de constar dels elements següents:

a) *Títol de l'article, nom i cognom(s) de l'autor o dels autors, nom de la institució* a la qual pertanyen els autors i *població*.

b) Un *resum* de cent a dues-cents cinquanta paraules. De quatre a deu *paraules clau*, que ajudin a la indexació de l'article.

c) Una *nota*, que després de la indicació inicial «Correspondència:» inclogui: el nom i cognoms d'un dels autors (o de tots si pertanyen a la mateixa institució), el nom complet de la institució (p. ex., universitat i departament), l'adreça postal completa, preferiblement els números de telèfon i de fax, i l'adreça electrònica.

d) *Introducció*.

e) *Cos del treball*, convenientment subdividit en apartats i, si convé, subapartats. Les referències bibliogràfiques, preferiblement a peu de pàgina amb el títol abreujat. També s'admeten inserides entre parèntesis dins el text si es fa servir el sistema autor-data (vegeu les «Normes per a la redacció de la bibliografia i les referències bibliogràfiques»: [http://revistes.iec.cat/tamid/Normes Bibliografia.pdf](http://revistes.iec.cat/tamid/NormesBibliografia.pdf)).

f) *Agraïments i conclusions*.

g) *Llista d'abreviatures*, si escau.

h) *Bibliografia*, amb la data de publicació després del cognom de l'autor si es fa servir el sistema autor-data (vegeu les «Normes per a la redacció de la bibliografia i les referències bibliogràfiques»: [http://revistes.iec.cat/tamid/Normes Bibliografia.pdf](http://revistes.iec.cat/tamid/NormesBibliografia.pdf)).

i) Possibles *apèndixs*. Els apèndixs documentals, amb l'estructura següent:

1) Número correlatiu de document, en negreta. 2) Datació i població, separades per punt i seguit. La data, amb el format «any, mes en lletres, dia» (per

exemple: «1338, març, 3. Girona»). 3) Regest, en cursiva. 4) Dades de l'arxiu, col·lecció documental, manuscrit, foli, etc. 5) Eventualment, transcripció del document i aparat crític. La transcripció s'ha de fer segons els criteris indicats en les «Normes generals d'estil per a les publicacions de la SCEHB»: <http://revistes.iec.cat/tamid/NormesGralEstilSCEHB.pdf>.

j) Possibles *il·lustracions*, que poden inserir-se en el text o no; però que, en tot cas, s'han de presentar també en un fitxer informàtic separat. Han de ser preferiblement en un format obert, que es pugui manipular (p. ex., Excel per a gràfics, TIF o JPG per a fotografies). Cal presentar una llista amb els peus de les il·lustracions.

4. Recensions

Les recensions han de començar amb la fitxa bibliogràfica completa del volum que es ressenya, segons el model següent:

André GAGNÉ; Jean-François RACINE (ed.). *En marge du canon: Études sur les écrits apocryphes juifs et chrétiens*. París: Cerf, 2012. 289 p.; 23,5 cm. ISBN 978-2-204-09609-6. (L'Écriture de la Bible; 2)

Després de la fitxa bibliogràfica, el cos de la recensió ha d'anar distribuït en diversos paràgrafs que presentin el contingut del volum i, preferentment, en facin també una avaluació.

Al final hi han de constar, en tres línies seguides, justificades a la dreta, el nom i cognom(s) de l'autor de la recensió, en versaleta; la institució acadèmica a la qual pertany, en rodona, i l'adreça de correu electrònic, en cursiva.

5. Procés editorial

El Comitè Editorial acusarà als autors recepció dels articles quan li arribin. Seguidament, considerarà la publicació del treball després d'una primera valoració editorial consistent a comprovar: a) l'adequació a l'àmbit temàtic i l'interès de l'article en funció dels criteris editorials de la revista, i b) el compliment dels requisits de presentació formal exigits per la revista.

Un cop l'article s'hagi considerat apte perquè sigui publicat, serà enviat a avaluar per dos o més revisors experts, externs a l'entitat editora o del Consell Assessor, de manera confidencial i anònima (procediment doblement cec). En

cas de judicis dispers entre els dos avaluadors, el treball es remetrà a un tercer avaluador.

La selecció dels revisors és competència dels editors de la revista, que tindran en compte els seus mèrits acadèmics i científics i l'experiència professional, i que podran proposar especialistes tant d'origen nacional com internacional. Entre els revisors hi poden figurar ocasionalment membres del Consell Assessor.

El Comitè Editorial es reserva els drets d'acceptar o rebutjar els articles a partir dels informes externs, així com d'introduir-hi modificacions d'estil, amb el compromís de respectar-ne el contingut original.

Una vegada finalitzat el procés d'avaluació, s'enviarà a l'autor principal la notificació d'acceptació o rebuig de la publicació del seu treball a la revista.

Cada tres anys s'inclourà al final del volum anual de TAMID una llista dels revisors que han intervingut en l'avaluació dels articles publicats al llarg dels tres volums; aquesta llista també es penjarà al web principal de la revista: <http://revistes.iec.cat/index.php/tamid/>, apartat «Quant a», subapartat «Polítics».

6. Difusió

Amb l'objectiu d'afavorir la difusió i l'intercanvi global de coneixement, la revista TAMID, sense haver d'esperar l'edició en paper, proporciona accés lliure immediat als seus continguts digitals per mitjà de l'URL <http://revistes.iec.cat/index.php/tamid>.

7. Sistemes d'indexació

La revista està indexada en les bases de dades següents:

a) Amb el text complet dels articles:

— Hemeroteca Científica Catalana: <http://revistes.iec.cat/index.php/tamid>

— Portal de Publicacions de l'Institut d'Estudis Catalans: <http://publicacions.iec.cat/>

— RACO, Revistes Catalanes amb Accés Obert: <http://www.raco.cat/>

— Dialnet (sumaris i enllaços al text complet): <http://dialnet.unirioja.es/revistas>.

b) Amb cada un dels articles indexats:

— ATLA Religion Database: <https://www.atla.com/products/catalog/Pages/rdb-db.aspx>

— MLA – Modern Language Association Database: http://assets.cengage.com/gale/tlist/mla_bib.xls

— RAMBI, The Index of Articles on Jewish Studies: <http://web.nli.org.il/sites/NLI/English/infochannels/Catalogs/bibliographic-databases/rambi/Pages/rambi.aspx>.

— Ri-Opac: Literature Database for the Middle Ages: http://opac.regesta-imperii.dellang_en/anzeige.php?zeitschrift=Tamid&pk=318118.

c) Amb l'avaluació (amb la fitxa bibliogràfica completa o sense):

— CARHUS Plus+ 2014: <http://agaur.gencat.cat/ca/avaluacio/carhus/carhus-plus-2014/>. Grup D

— CIRC, Clasificación Integrada de Revistas Científicas: <https://www.clasificacioncirc.es/>. Nivell C

— MIAR, Matriu d'Informació per a l'Avaluació de Revistes: <http://miar.ub.edu/>. ICDS 2017: 6,3

— Latindex: <http://www.latindex.unam.mx>. Versió electrònica: 36 característiques complertes de 36; versió impresa: 33 característiques complertes de 33.

d) Només amb la fitxa bibliogràfica de la revista:

— BDDOC-CSIC, bases de datos bibliográficas del CSIC: <http://bddoc.csic.es:8080>

— Dulcinea, Copyrights and conditions of self-archiving of Spanish scientific journals: <http://www.accesoabierto.net/dulcinea>

— ERIH PLUS: <https://dbh.nsd.uib.no/publiseringskanaler/erihplus/index>

— ExLibris. The bridge of knowledge (The National Library of Israel): http://web.nli.org.il/sites/NLI/English/infochannels/databases/Pages/a_z.aspx

— SHERPA/ROMEO: <http://www.sherpa.ac.uk/romeo/issn/1138-5561>

— Ulrich's. Global Series Directory: <http://ulrichsweb.serialssolutions.com/login>

— Union List of Serials, Israel: <http://libnet.ac.il/~libnet/uls/ulsinfo.htm>.

8. Normes d'estil

Si escriviu amb el programa Microsoft Word, convé que feu servir les plantilles que podeu descarregar del web de la Societat Catalana d'Estudis

Hebraics (<http://scehb.iec.cat/>), apartat «Publicacions», pàgina de la «Revista *Tamid*», enllaç del final de la pàgina (<http://scehb.iec.cat/publicacions/revista-tamid/plantilles/>).

El format de l'arxiu informàtic ha de ser preferentment: Microsoft Word en qualsevol de les seves versions, WordPerfect en qualsevol de les seves versions (solament si no feu servir caràcters de transcripció o d'alfabets diferents del llatí) o bé *rich text format* per a Windows. Consulteu al Comitè Editorial la possibilitat d'utilitzar qualsevol altre format. Si no feu servir les plantilles indicades, escriviu amb espai interlineal 1,5 i lletra Times New Roman de 12 punts (en una de les últimes versions si necessiteu caràcters especials per a transcripció; si tot i això us falten alguns caràcters especials, poseu-vos en contacte amb els editors de la revista: scehb@iec.cat). Per a l'hebreu podeu fer servir la mateixa família de lletra Times New Roman o bé la família SBL Hebrew (la segona és necessària quan hi ha accents o quan la Times New Roman no presenta correctament la vocalització). Desactiveu la partició de mots a final de ratlla. Fixeu els marges superior i inferior en 2,5 cm i els marges esquerre i dret en 3 cm.

Trobareu la resta de les normes d'estil en la versió electrònica de la revista: <http://revistes.iec.cat/index.php/tamid/information/authors>. Concretament, aquestes normes són:

1. «Normes generals d'estil per a les publicacions de la SCEHB»: <http://revistes.iec.cat/tamid/NormesGralEstilSCEHB.pdf>
2. «Normes per a la redacció de la bibliografia i les referències bibliogràfiques»: <http://revistes.iec.cat/tamid/NormesBibliografia.pdf>
3. «Abreviacions o símbols dels llibres de la Bíblia i manera d'indicar les referències bíbliques»: <http://revistes.iec.cat/tamid/AbreviacionsLlibresBiblics.pdf>
4. «Noms dels ordres i tractats de la Mixnà i el Talmud»: <http://revistes.iec.cat/tamid/ReferenciesMixnaTalmud.pdf>
5. «Proposta de transcripció de l'hebreu en textos escrits en català»: <http://scehb.iec.cat/publicacions/normes-de-transcripcio-de-lhebreu/>.

9. Drets d'autor i responsabilitats

La propietat intel·lectual dels articles és dels respectius autors.

Els autors en el moment de lliurar els articles a la revista *TAMID* per a sol·licitar-ne la publicació accepten els termes següents:

— Els autors cedeixen a la SCEH (filial de l'Institut d'Estudis Catalans) els drets de reproducció, comunicació pública i distribució dels articles presentats per a ser publicats a TAMID.

— Els autors responen davant la SCEH de l'autoria i l'originalitat dels articles presentats.

— És responsabilitat dels autors l'obtenció dels permisos per a la reproducció de tot el material gràfic inclòs en els articles.

— La SCEH està exempta de tota responsabilitat derivada de l'eventual vulneració de drets de propietat intel·lectual per part dels autors.

— Els continguts publicats a la revista estan subjectes —llevat que s'indiqui el contrari en el text o en el material gràfic— a una llicència Reconeixement - No comercial - Sense obres derivades 3.0 Espanya (by-nc-nd) de *Creative Commons*, el text complet de la qual es pot consultar a <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/es/deed.ca>. Així doncs, s'autoritza el públic en general a reproduir, distribuir i comunicar l'obra sempre que se'n reconegui l'autoria i l'entitat que la publica i no se'n faci un ús comercial ni cap obra derivada.

— La revista no es fa responsable de les idees i opinions exposades pels autors dels articles publicats.

10. Protecció de dades personals

L'Institut d'Estudis Catalans (IEC) compleix el que estableix el Reglament general de protecció de dades de la Unió Europea (Reglament 2016/679, del 27 d'abril de 2016). De conformitat amb aquesta norma, s'informa que, amb l'acceptació de les normes de publicació, els autors autoritzen que les seves dades personals (nom i cognoms, dades de contacte i dades de filiació) puguin ser publicades en el corresponent volum de la revista TAMID.

Aquestes dades seran incorporades a un tractament que és responsabilitat de l'IEC amb la finalitat de gestionar aquesta publicació. Únicament s'utilitzaran les dades dels autors per a gestionar la publicació de la revista i no seran cedides a tercers, ni es produiran transferències a tercers països o organitzacions internacionals. Un cop publicada la revista, aquestes dades es conservaran com a part del registre històric d'autors. Els autors poden exercir els drets d'accés, rectificació, supressió, oposició, limitació en el tractament i portabilitat, adreçant-se per escrit a l'Institut d'Estudis Catalans (carrer del Carme, 47, 08001 Barcelona), o bé enviant un correu electrònic a l'adreça *dades.personals@iec.cat*, en què s'especifiqui de quina publicació es tracta.

VOLUM 13 / 2018

Pere CASANELLAS: A propòsit del nou Premi Josep Ribera i Florit: obra i bibliografia del doctor Ribera / <i>About the new Josep Ribera i Florit Award: Dr. Ribera's works and bibliography</i>	7
John Francis ELWOLDE: A text-critical study of the <i>Nova Vulgata</i> of Sirach 41. Part 2: Text-critical evaluation / Un estudi de crítica textual de la <i>Nova Vulgata</i> de Siràcida 41. Part 2: Avaluació críticotextual.	35
Laura ROIG FONT, Diego LÓPEZ-ONAINDIA, M. Eulàlia SUBIRÀ I DE GALDÀCANO, Xavier MAESE FIDALGO: La comunitat jueva de la Barcelona medieval: una primera aproximació antropològica dels resultats de la campanya de 2001 de la necròpolis jueva de Montjuïc (Barcelona) / <i>Medieval Barcelona's Jewish community: an initial anthropological look at the results of archaeological excavations in 2001 at the Jewish necropolis in Montjuïc (Barcelona)</i>	95
F. Xavier RIVERA SENTÍS: Nous avenços en la localització dels calls de Cervera / <i>New advances in establishing the location of Cervera's Jewish quarters</i>	113
Josep M. LLOBET I PORTELLA: Notícies de jueus i conversos de Perpinyà a la documentació notarial de Cervera (1361-1484) / <i>Information on Jews and converts from Perpignan in Cervera's notarial records (1361-1484)</i>	143
Clara JÁUREGUI: El <i>heqdeix</i> a Barcelona: assistència i caritat jueva als segles XIII-XIV / <i>Hekdesh in Barcelona: Jewish charity and welfare in the 13th-14th centuries</i>	171
Recensions	189
Llista d'avaluadors externs 2016-2018	211
Instruccions resumides per als autors	213

